

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE KÜRTLER

Mustafa Alpaslan

Tez Danışmanı

Doç. Dr. İbrahim Özcoşar

Mardin 2014

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı 11751001 numaralı öğrencisi **Mustafa ALPASLAN**'ın hazırladığı “**Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Kürtler**” başlıklı YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 17/10/2014 Cuma günü saat 14.00’te yapılmış, tezin onayına oy birliğiyle karar verilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

Üye : Yrd. Doç. Dr. Feridun BİLGİN

Üye : Yrd. Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun...../...../.....tarih vesayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../20....

Yrd. Doç. Dr. Veysel GÜRHAN

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
ÖNSÖZ	ix
HARİTALAR LİSTESİ.....	x
RESİMLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ.....	xii
Çalışmanın Amacı.....	xii
Çalışmanın Yöntemi.....	xii
Çalışmanın Kapsamı.....	xiii
GİRİŞ	1
Evliya Çelebi'nin Hayatı ve Seyahat Süreci.....	1
Seyahatnamenin Özellikleri.....	10
Evliya Çelebi'nin Telif Ettiği Eserler ve Üslubu.....	11
Seyahatnamenin Özellikleri ve Bölümleri.....	13
Seyahatnameyle İlgili El Yazmaları ve Neşirleri.....	16
1. SEYAHATNAMEDE KÜRT TANIM VE TAVSİFLERİ.....	23
1.1. İnanca Dayalı Tavsifler.....	25
1.2. Dış Görünüşle İlgili Tavsifler.....	26
1.3. Bölgesel ve Coğrafi Tavsifler	30
1.4. Kadın ve Çocuklarla İlgili Tavsifler.....	31
1.5. Kürtlerin Savaşçı Özellikleri İle İlgili Tavsifler.....	33
2. KÜRTLERİN YAŞADIKLARI COĞRAFYA VE İDARİ YAPILANMALARI.....	38
2.1. COĞRAFYA VE NÜFUS.....	38
2.1.1. Konar-Göçerler	42
2.1.2. Şehir ve Mimari	45

2.2. İDARİ YAPI.....	53
2.2.1. Osmanlı Sancakları	62
2.2.2. Hükümetler.....	63
2.2.3. Yurtluk ve Ocaklıklar (Ekrâd Sancakları).....	65
2.2.4. Kürt Aşiretleri	70
2.3. İDARİ BİRİMLER.....	76
2.3.1. Diyarbekir Eyaleti.....	77
2.3.1.1. Eyalete Bağlı Hükümetler.....	79
2.3.1.1.1. Cizre Hükümeti.....	79
2.3.1.1.2. Eğil Hükümeti.....	80
2.3.1.1.3. Genç Hükümeti.....	80
2.3.1.1.4. Palu Hükümeti.....	81
2.3.1.1.5. Hazzo Hükümeti.....	81
2.3.1.2. Eyalete Bağlı Osmanlı Sancakları.....	82
2.3.1.2.1. Harput Sancağı.....	82
2.3.1.2.2. Ergani Sancağı.....	82
2.3.1.2.3. Siverek Sancağı.....	83
2.3.1.2.4. Nusaybin Sancağı.....	83
2.3.1.2.5. Hasankeyf Sancağı.....	84
2.3.1.2.6. Çemişgezek Sancağı.....	84
2.3.1.2.7. Siird Sancağı.....	85
2.3.1.2.8. Meyafarikin (Silvan) Sancağı.....	85
2.3.1.2.9. Amid Sancağı.....	86
2.3.1.2.10. Mardin Sancağı.....	86
2.3.1.3. Eyalete Bağlı Yurtluk ve Ocaklıklar.....	87
2.3.1.3.1. Sağman Sancağı.....	87
2.3.1.3.2. Kulp Sancağı.....	87
2.3.1.3.3. Mihrânî Sancağı.....	88
2.3.1.3.4. Tercîl Sancağı.....	88
2.3.1.3.5. Atak Sancağı.....	88
2.3.1.3.6. Pertek Sancağı.....	89
2.3.1.3.7. Çapakçur Sancağı.....	89
2.3.2. Van Eyaleti.....	90

2.3.2.1. Eyalete Bağlı Hükümetler.....	91
2.3.2.1.1. Hakkari Abbasîoğulları Hükümeti	91
2.3.2.1.2. Mahmudî Hükümeti	91
2.3.2.1.3. Pinyanişi Hükümeti	92
2.3.2.1.4. Bitlis Hükümeti	92
2.3.2.2. Eyalete Bağlı Sancaklar.....	95
2.3.2.2.1. Bârgirî Sancağı.....	95
2.3.2.2.2. Şirvan Sancağı.....	96
2.3.2.2.3. Erciş Sancağı.....	96
2.3.2.2.4. Ahlat Sancağı.....	96
2.3.3. Şehrîzor Eyaleti.....	97
2.3.4. Rakka Eyaleti.....	99
2.3.5. İmadiyye Hükümeti.....	99
2.3.5.1. Akra Kalesi.....	100
2.3.5.2. Şihoy Kalesi.....	100
2.3.5.3. Dühük Kalesi.....	101
2.3.5.4. Zaho Kalesi.....	101
2.3.6. Safevilerin İdaresindeki Birimler.....	101
2.3.6.1. Nihavend Eyaleti.....	102
2.3.6.2. Hemedan Eyaleti.....	102
2.3.6.3. Kazvin Şehri.....	102
3. KÜRTLERDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT	104
3.1. EĞİTİM VE BİLİM	104
3.1.1. Ebced Mektepleri.....	104
3.1.2. Dârülkurra ve Dârülhadisler.....	105
3.1.3. Medreseler	106
3.1.4. Bilimsel Çalışmalar.....	107
3.2. SOSYAL HAYAT	111
3.2.1. Giyim Kültürü.....	113
3.2.1.1. Erkeklerin Giyimi.....	113
3.2.1.2. Kadınların Giyimi.....	115

3.2.2. Hamam Kültürü.....	117
3.2.3. Yemek Kültürü.....	119
3.2.4. Spor ve Eğlence	125
3.2.5. Müzik ve Sanat	129
3.2.6. Yardım Kurumları.....	129
3.2.7. Silahlar ve Teçhizatlar.....	130
3.3.DİN VE İNANIŞ	133
3.3.1. Dinin Sosyal Hayat Üzerindeki Tesiri.....	133
3.3.2. Dinî Mekânlar	134
3.3.3. Mezhepler	139
3.4. EKONOMİK FAALİYETLER	142
3.4.1. Avcılık	142
3.4.2. Tarım.....	143
3.4.3. Hayvancılık.....	147
3.4.4. Ganimet.....	148
3.4.5. Zanaatlar	150
3.4.6. Ticaret.....	152
3.4.7. Sanayii.....	155
3.5. DİL VE EDEBİYAT.....	159
3.5.1. Evliya Çelebi'ye Göre Kürt Dili'nin Ortaya Çıkması.....	159
3.5.2. Seyahatnamede Geçen Lehçeler.....	160
3.5.3. Kürtçe Konuşmalara ve Eserlere Örnekler.....	161
3.5.4. Kürtçe Sözlük Çalışması	170
SONUÇ.....	175
KAYNAKÇA	180
EKLER	187
ÖZGEÇMİŞ	195

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürtler

Mustafa ALPASLAN

Mardin Artuklu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Bölümü

2014: 195 Sayfa

Tarih boyunca pek çok seyyah Kürtlerin yaşadığı coğrafyaya uğramış ve bilgiler aktarmıştır. Çalışmamızın konusunu Evliya Çelebinin bölgeye yaptığı seyahat süreci oluşturmaktadır. Evliya Çelebi, akrabası Melek Ahmed Paşa'nın Diyarbakir ve Van Beylerbeyliği görevinden dolayı on bir yıl kadar Kürtlerin yaşadığı yerleri gezmiştir. Bu süreçte halkın yaşantısını çok iyi bir şekilde izleme fırsatı bulan müellif bu izlenimlerini büyük bir sabırla aktarmıştır. İdari yapı, ekonomik faaliyetler, sosyal ve kültürel hayat, dil ve edebiyat alanlarında Seyahatnamede aktarılan bilgiler büyük önem taşımaktadır. İdari hususta geniş bilgiler aktaran seyyah Yavuz Sultan Selim devrinden itibaren Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar Safevilerle yaşanan çatışma sürecine geniş yer vermiştir. Evliya Çelebi ekonomik faaliyetlere de değinmiştir. Ticaret, tarım, hayvancılık önemli geçim kaynaklarıydı. Bunlara bağlı olarak dericilik, ipek üreticiliği ve dokumacılık gibi el sanatları gelişmişti. Şehirlerde yaşanan zengin ve hareketli sosyal hayat hakkında da geniş bilgiler aktarılmıştır. On iki farklı Kürt lehçesi hakkında da bilgi veren müellif kendi yaptığı Kürtçe sözlük çalışmasına da eserinde yer vermiştir. Müellif eserinin büyük bir kısmında kendi gözlemlerine yer vermiştir. Ancak bazı yerlerde de görüştüğü insanlardan ve geçmişte yaşamış tarihçilerden alıntılar yapmıştır. Seyahatnamede abartılı bazı anlatımlara ve ilginç benzetmelere de sıklıkla yer verilmiştir. Dili ustalıkla kullanan seyyah bazen de kendi türettiği deyim ve kalıpları kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Evliya Çelebi, Ekrâd (Kürtler), Kürdistan.

ABSTRACT

Master Thesis

Kurds In Evliya Çelebi's Seyahatname

Mustafa ALPASLAN

Mardin Artuklu University

Institute Of Social Sciences

2014: 195 Pages

Throughout history, many voyagers have stopped by Kurdish-inhabited regions and transferred information. The period of Evliya Çelebi's voyage to the area constitutes the subject of our study. For eleven years Evliya Çelebi had travelled the places where Kurds had lived, due to his relative Melek Ahmet Pasha's assignment of grandseignior of Diyarbekir and Van. During this period the author who had found an opportunity to watch the lives of the people ably, enrolled his impressions with a great deal of patience. The information about administrative structure, economical activities, social and cultural life, language and literature in Seyahatname has a great importance. The voyager who had included the information about administrative matter extendedly, mentioned the period of the fight from the ages of Yavuz Sultan Selim to Kanuni Sultan Süleyman. Evliya Çelebi had mentioned economical activities as well. Trade, agriculture were very important sources of income. Therefore crafts such as latherworking, production of silk and textile had been developed. The author informing about twelve different Kurdish dialect, had referred to his own dictionary workout in his work, too. Most parts of his work the author had included his own observations. However in some parts he had quoted from the people he interviewed and the historians lived before. In Seyahatname exaggerated expressions and interesting depictions had often been mentioned. The voyager using language skilfully had sometimes derivatized new idioms and patterns.

Keywords: Seyahatname, Evliya Çelebi, Ekrâd (Kurds), Kurdistan

ÖNSÖZ

Çalışmamız, hayatını seyahata adayan Evliya Çelebi'nin hayatının on bir yılını geçirdiği bir coğrafyayı kapsamaktadır. Seyahatname, 17.yüzyıla kadar bu coğrafya üzerinde gezi türünde elimize ulaşmış en kapsamlı çalışmadır. Melek Ahmed Paşa'nın Diyarbekir ve Van Beylerbeyliği görevinden dolayı bu denli uzun süre bölgede kalan müellifin akıcı ve resmedici üslubu nevi şahsına münhasır türündendir.

Evliya Çelebi'nin Kürtlerle İlgili yaptığı ayrıntılı gözlemler, bir sözlük çalışması yapacak ve 12 farklı Kürt lehçesini ayırt edecek kadar geniş çapta olması bu çalışmayı anlamlı kılmaktadır. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin bu gözlemleri çerçevesinde idari, ekonomik, kültürel ve sosyal hususlarda verdiği bilgiler belli bir konu dizilimi dâhilinde sunulmuştur. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde kendi gözlemlerinin yanında yer yer başka kaynaklardan yaptığı alıntılara da yer vermiştir. Bu çalışmanın da ana kaynağı 10 kitaptan oluşan Seyahatname'nin ilk beş cildi olmakla birlikte konuyla ilgili farklı kaynaklardan da yararlanılmıştır. Müellifin 10 kitaptan oluşan seyahatnamesinin ilk beş cildinden daha çok faydalanılmıştır.

Enstitüde eğitime başladığımız ilk günlerden itibaren tarih bilimiyle ilgili zihnimizdeki kalıpların yıkılması, yeni vizyon ve ufuklar oluşturulması için büyük çaba sarf eden, çalışma konumun belirlenmesinde, kaynak temininde, usul ve yöntemlerde, danışmanlık aşamasında özenli desteğini hiç esirgemeyen danışman hocam Sayın Doç. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR'a ve bana içtenlikle yardım eden bütün bölüm hocalarıma çok teşekkür ediyorum.

12.09.2014

Mustafa ALPASLAN

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Diyarbekir Eyaletinin Haritası.....	187
Harita 2: Bitlis'in Haritası.....	188
Harita 3: Genç'in Haritası	188
Harita 4: Hakkari'nin Haritası	189
Harita 5: Ergani'nin Haritası	190

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Seyahatnamenin 1. Cildinde yer alan esnafı tasvir eden minyatür..	191
Resim 2 : Evliya Çelebi'nin ezan okuduğunu gösteren minyatür	192
Resim 3 : Evliya Çelebi'nin mezar taşına yazdığı yazı	193
Resim 4 : XVI. yüzyıl'da Bitlis	193
Resim 5 : XVII. yüzyılının İkinci Yarısında Mardin	194
Resim 6 : Dicle Nehrinde Kelekle Geçiş.....	194

KISALTMALAR LİSTESİ

EÇ	: Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi
C.	: cilt
Çev.	: çeviren
s.	: sayfa
S.	: Sayı
b.	: bin
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
İA	: İslam Ansiklopedisi
Ün.	: Üniversite
haz.	: hazırlayan
Ed.	: Editör
nşr.	: neşreden
trc.	: tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vs.	: vesaire
vd.	: ve diğerleri
yay.	: yayınları
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

1. Çalışmanın Amacı

Çalışmamızın muhtevasına konu olan Kürtler ve Kürtlerin yaşadığı coğrafya yeterli düzeyde araştırılmamış ve eser ortaya konulmamıştır. Yapılan çalışmaların önemli bir bölümü de genellikle 19. ve 20.yüzyılı kapsayacak niteliktedir. Tarih içinde yazılan kaynak eserlerin önemli bir kısmı, hükümdarların icraatları, savaşları, diğer devletlerle ilişkileri ekseninde kaleme alınmıştır. Toplumun yaşantısını ele alan eserlerin sayısı az ve aktardıkları bilgiler yüzeyseldir. İşte bu bağlamda ticari, dini ve siyasi amaçlar başta olmak üzere uzak ülkelere yolculuk yapan seyyahlar ve bunların kaleme aldıkları yardımımıza yetişmektedir. Özellikle de bu seyahatnameler içerisinde Evliya Çelebi Seyahatnamesinin çok ayrı bir yeri vardır. Çünkü diğer seyahatnamelerle kıyaslanmayacak derecede teferruata sahip bir eserdir. Çalışmamızın zaman dilimini kapsayan 17. yüzyılda, Kürtlerin yaşadığı coğrafyada yazılmış en kapsamlı gezi eseridir. Öyle ki günlük hayattaki konuşmalardan, efsanelere, yemek kültüründen avcılığa kadar çok geniş bir alanda bilgi ihtiva etmektedir. Bu çalışmamızda Evliya Çelebi'nin gözüyle bölge tarihi irdelenmeye çalışılmıştır.

2. Çalışmanın Yöntemi

Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı eserin dördüncü cildi başta olmak üzere seyahatname taranarak konu ile ilgili bilgiler çıkarılmıştır. Ancak seyahatnamede aynı konuyla ilgili farklı yer ve zamanlarda bilgiler olması bu süreci zorlaştırmıştır. Bu durum muhtemelen müellifin eserini gezilerinden hemen sonra yazmaması peyderpey tuttuğu notları kaleme almış olması ve bunu yaparken de kronolojik sıraya uymamış olmasından kaynaklanmaktadır. Konumuzla ilgili olarak, seyyah ile aynı zamanlarda ve kendisinden önce eser yazmış olan seyyahların eserleri araştırılmış ve bu seyahatnamelerden de bilgiler çıkarılmıştır. Bu bağlamda İbn-i Battuta, İbn-Cübeyr, İbn-i Fadlan, Tavernier, Olivier, Thevenot, Ksenophon gibi müelliflerin eserleri incelenmiştir. Derlenen bilgiler temel alınarak, planlamaya gidilmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde seyahatname

geleneği ve Evliya elebi'nin hayatı ile seyahatnameyi yazma süreci ve eserin özelliklerine değinilmiştir. Çalışma  temel bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde, Kürtlerle ilgili müellifin yaptığı tavsifler ikinci aşamada idari ve siyasi hayat üçüncü aşamada kültürel ve sosyal hayat ele alınmıştır. Çalışmamız Evliya elebi'nin konu ile ilgili bakış açısını ve algılayışını aktarmayı esas almıştır. Ancak zaman zaman bilgilerin farklı kaynaklarla ve seyahatnamelerle mukayese edilmesi yoluna da gidilmiştir. Ancak yine de tez içinde verilen bilgilerde seyahatname ana kaynak olarak esas alınmıştır.

3. Çalışmanın Kapsamı

Çalışmamız zaman dilimi olarak 17. yüzyıl ortaları mekân olarak da Kürtlerin yaşadığı coğrafyayı kapsamaktadır. Burada kastedilen coğrafya kuzeyde Erzurum'dan başlayıp güneyde Basra'ya, doğuda İnan'dan başlayıp, batıda Malatya'ya kadar uzanan geniş bir alanı ihtiva etmektedir. Elbette bu alanda sadece Kürtler yaşamıyordu. Hatta Kürtler demografik ynden, belki de bu coğrafyanın mahdut bir kısmında yoğunlaşıyordu. Çalışmamız müellifimizin gözündeki ve beynindeki algıyı ortaya koymayı amaçladığı için çoğunluk kaygısı gözetmeksizin Kürtlerin bulunduğu tüm alanlarla ilgili eldeki veriler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Zaman olarak özellikle seyahatnameden önce yazılmış kaynak eserlere de başvurulmuştur. Çalışmada ilk 5 kitaptan istifade edilmiş olmakla birlikte en çok kullanılan eser seyahatnamenin 4. kitabıdır. Çünkü bu eser Diyarbekir, Bitlis, Van, Mardin, Sincar başta olmak üzere, Evliya elebi'nin bölgeye gerçekleştirdiği seyahati içine almaktadır. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı tarafından hazırlanan ve 2010 yılında YKY yayınlarından çıkan kitabın ikinci baskısından faydalanılmıştır. 1896-1901 yıllarında ikdam matbaasında yayımlanan Osmanlıca baskının 1. 2. ve 5. kitaplarından istifade edilmiştir.

GİRİŞ

Evliya Çelebi'nin Hayatı ve Seyahat Süreci

25 Mart 1611 tarihinde (H.10 Muharrem 1020) İstanbul'da Unkapanı'nda doğdu¹. Tam ve gerçek adı belli değildir. Evliya Çelebi ile ilgili bilgiler çoğunlukla kendi eseri olan Seyahatname'den elde edilmiştir ve bu eserde de adı Evliya Çelebi² olarak geçtiği için, bunun dışında bir adı olup olmadığı bilinmemektedir³. “Evliya Çelebi” adı muhtemelen lakabından gelmekte olup hocası İmam Evliya Mehmed Efendi'den dolayı olmalıdır. Adı uzun bir müddet boyunca kaynaklarda “Çelebi Muhammed Zilli İbn Derviş” olarak geçmiştir. Bu durum Ahmet Cevdet Paşa'nın İkdam Matbaasında ilk yayınladığı kitabın kapağında ismini bu şekilde yazmasından kaynaklanmıştır. Ancak bu durumun farkına varan Cavid Baysun, isminin “Evliya bin Derviş Muhammed Zillî” olduğunu ifade etmiştir⁴. Babası, seyahatnamenin bazı yerlerinde adı Derviş Mehmed Ağa, Derviş Mehmed Ağa-i Zillî şeklinde de geçen Saray-ı Âmire kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Zillî Efendi'dir. Eserinde çoğunlukla mübalağalı haberler vermekten hoşlanan Evliya Çelebi, dünyaya geldiğinde evlerinde yetmiş kadar ulemâ ve meşâyih bulunduğunu, onların manevî yardımlarından dolayı macera dolu hayatında her türlü dert ve sıkıntıdan kolayca kurtulduğunu belirtir. Bunlar herhalde babasının tanınmış bir kişi olduğunu anlatmak için yazılmıştır. Nitekim babasının Kıbrıs'ın fethine katıldığını, Magosa'nın anahtarlarını takdim ettiğini yazması da bu kanaati doğrulamaktadır. Ayrıca I. Ahmed devrinde Kâbe'nin oluklarını imal ederek surre emânetiyle Hicaz'a götürdüğünü. Sultan Ahmed Camii'nin kapı ve pencere süsleme işlerinde çalıştığını, böylece I. Ahmed'in takdirini kazanarak musâhib-i şehriyârliğe yükseldiğini de kaydetmektedir. Ataları hakkında ise net bilgiler vermemektedir. Ailesini Germiyanoğullarına bağlayıp Hoca Ahmed Yesevi soyundan geldiğini bildirir. De-

¹ Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi” DİA, C.11, s.529.

² Evliya, ermiş; çelebi ise görgülü, terbiyeli, olgun (kimse) anlamındadır (TDK).

³ Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri*, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, s.1.

⁴ Cavid Baysun, “Evliya Çelebi” İA, C.4, MEB yay., İstanbul 1987, s.400.

deleri arasında bulunduğunu söylediği Yavuz Er (belki de Yavuz Özbek) Fâtih'in bayraktarıdır. Yavuz Er elde ettiği ganimetten Evliya Çelebi'nin doğduğu evi yaptırmıştır.

Evliya Çelebi'nin ifadelerinden, atalarının Kütahya'da Zereğen Mahallesinde ikamet ettikleri, fetihten sonra İstanbul'a gelip yerleştikleri anlaşılmaktadır. Annesi Abaza Türklerinden olup I. Ahmed zamanında saraya getirilmiştir⁵. Seyyahımız, Mahmud isminde bir erkek, İnal isminde öz bir kız kardeşi, isimlerini zikretmediği birkaç üvey kardeşi ile üvey annesinin olduğunu söyler⁶. Kız kardeşinin 1637'de Bergama'da öldüğünü ifade etmiştir⁷.

Seyahatnamedeki dağınık bilgilere göre Evliya, eğitiminin ilk aşamasında daha çok babasının Unkapanı pazar yerindeki dükkânına gelen bilgili ve çok yönlü tanıdıklardan yararlanmış, daha sonra Hamid Efendi Medresesinde, yedi yıl eğitim almıştır. Bu arada Sâdizâde Dârülkurrâ'sına giderek Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş ve babasından da zamanın güzel sanatlarından olan hat, nakış, tezhib öğrenmiştir.

Saray kuyumcusu ve kuyumcular esnafının önderi olan babası sayesinde aldığı eğitimle Kur'an'ı hıfzeden Evliyâ, sesinin güzelliği ile IV. Murad'ın dikkatini çekmiş ve hayatının belirli bir döneminde eğitimini Enderun'da eğitim almıştır. IV. Murad'ın ölümünden kısa bir süre önce Enderun'dan mezun olmuştur. Evliyâ, sarayda yetişmiş olmakla birlikte yönetici sınıfa mensup olmamış ve üst düzey görevlerden uzak durmuştur. Saraydaki eğitimin kendisine ikbal yollarını açacak olmasına itibar etmeyen Evliya, seyyahlığı tercih etmiştir. Evliya Çelebi hiç evlenmemiştir. Eserindeki bilgilerden iyi ata bindiği, iyi cirit oynadığı, gayet çevik ve hareketli bir insan olduğu, herkesle iyi geçindiği, hoşsohbet, nüktedan olup

⁵ Küçükkaya, s.38.

⁶ Şavk, a.g.e., s.8.

⁷ Mustafa Nihat Özön, *Evliya Çelebi Seyahatname(Gördüklerim)*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1976, s.7.

katıldığı meclislerde sözünü dinlettiği anlaşılmaktadır. Halil İnalıcık, Evliya Çelebi'yi “*Padişah'ın seyyah bir nedimi ve gezgin bir musahibi*”⁸ diye adlandırır.

Çelebi, eserinde kendisinin de bir kahramanı olduğu olaylardan anlaşıldığı kadarıyla uysal yaradılışı, zekâsı, gelişmiş mizah gücü ve kültürü sayesinde girdiği ortamların neşesi olan ve aranan sevimli bir kişidir. Ancak bütün bu özellikleri onu, gördüğü olumsuzlukları eleştirel bir dille aktarmasından geri koymamıştır⁹.

Devlet ricalinden çok tanıdığı olmasına rağmen ikbal hırsına kapılıp makam peşinde koşmayarak hayatını seyahate vakfeden Evliya Çelebi, seyahatlerine yardımcı olması için zaman zaman mektup götürüp getirmek, köyleri tahrir etmek, vergi toplamak gibi görevlerde bulunmuştur. Bazen elçilik kabilelerine katılarak daha emniyetli bir yolculuk yapma fırsatını değerlendirmiştir. Ailesinin zengin olması, muhtemelen uzun seyahatleri için gerekli kaynağı teminde katkı sağlamıştı. Nitekim seyahatlerinde köleleri, uşakları veya dostları yanında bulunurdu. Yerine getirdiği hizmetler karşılığında aldığı atıyyeler, seferlerde payına düşen ganimetler ve satışlardan elde ettiği kârlar da ona yeni gelirler sağlıyordu. Bazı seyahatlerinde ise katıldığı heyetler sayesinde aşırı masrafi olmuyordu. Seyahat ettiği coğrafyanın yüz ölçümü yaklaşık yirmi beş milyon kilometre karedir. Bugün bu coğrafyada otuz kadar devlet kurulmuştur. Evliya Çelebi'nin gördüğü, gezdiği, geçtiği şehir sayısı iki yüz ellinin üzerindedir¹⁰.

Melek Ahmed Paşa'nın Evliya Çelebi'nin seyahatlerinde önemli bir rolü olmuş, gerek sadâretinde gerekse Özi, Bosna, Rumeli, Van, Diyarbekir vilâyeti beylerbeyiliği esnasında yanından ayrılmamış, Anadolu ve Rumeli'de birçok yeri onun sayesinde gezmiş, bu sebeple kendisine “*Melek Ahmed Paşalı*” denmiştir. Evliya, hem dili kullanmadaki yetkinliği hem de Türkçe ve yaklaşık değişik 30 dil ile ilgili aktardığı bilgilere bakınca amatör bir dilbilimci olarak da

⁸ Nurettin Gemici, *Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi Işığında Çok Kültürlü ve Dinli Hayatın Merkezinde İstanbul*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011, 24, İstanbul, s.182.

⁹ Şavk, s.3.

¹⁰ Şükrü Haluk Akalın, *Seyahatnameden Evliya Çelebiye*, Çukurova Ün. Yay. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Mart 2011, s.212.

değerlendirilmektedir¹¹. Yarım asra yaklaşan seyahatleri sayesinde engin bir bilgi ve tecrübe sahibi olan Evliya Çelebi edip, şair, aynı zamanda hattat, nakkaş ve musikişinastı. Bu kabiliyetlerini çeşitli yerlerde ispat etmiştir. Nitekim Karahisârî tarzındaki hatları Harem-i Hümâyün'a konmuştu. Ayrıca gezdiği yerlerde gördüğü minyatürlü ve tezhipli kitaplara karşı duyduğu hayranlığa dair eserinde bilgiler vardır. Onun ince ruhlu, zarif ve çelebimesrep bir kişi, kendi ifadesiyle "*Evliyâ-yı bîriyâ*" olduğu anlaşılmaktadır. Alçak gönüllülüğü sayesinde herkesle iyi geçinmesi dostlarının sayısını çoğaltmıştı. Seyahatlerinde maiyetinde bulunduğu vali ve serdarlarla da arası gayet iyi idi. Ancak onların zaaflarını yakaladığı an bunları belirtmekten de geri durmamıştır.

Rüyasında Hz. Peygamber'i kalabalık bir cemaatle birlikte görür, heyecana kapılıp Resul-i Ekrem'in elini öperken, "*Şefaât yâ Resûlallah*" diyecek yerde "*Seyahat yâ Resûlallah*" der. Hz. Peygamber tebessüm ederek şefaati, seyahati ve ziyareti ona müjdeler; cemaatte bulunan ashâbın duasını alır; Sa'd b. Ebû Vakkâs da gördüklerini yazması temennisinde bulunur. Bu rüyayı tabir ettirdiği Kasımpaşa Mevlevîhânesi Şeyhi Abdullah Dede'nin, "*Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın nasihati üzere ibtidâ bizim İstanbulcağızı tahrir eyle*" tavsiyesiyle İstanbul gezisine başlamıştır¹².

İstanbul'u semt semt gezen ve çeşitli meclislerle kahvehane ve meyhanelere uğrayarak buralar hakkında bilgiler toplayan Evliya Çelebi İstanbul dışına ilk seyahati 1640 yılında Bursa'ya yapmıştır. Evliya Çelebi bu seyahatine aşure günü olan, Muharrem ayının 10. gününde başladığını ifade eder¹³. Babasından izinsiz gittiği Bursa'dan dönüşünde babası ona artık seyahat etme izni verdiği gibi bir seyahatname kaleme almasını da tavsiye etmiştir. Muhtemelen İstanbul'u dolaşırken bu arada ailesinin irtibatı sebebiyle Kütahya, Manisa ve İzmit'e kısa seyahatlerde de bulunmuştu.

¹¹ Şavk, s.45.

¹² Baysun, a.g.m. s.402.

¹³ Semih Tezcan, "*Evliya Çelebinin Doğum Günü*", Toplumsal Tarih, 207, Mart 2011, s.61.

Evliya Çelebi'nin uzak memleketlere ilk seyahati Ketenci Ömer Paşa'nın Trabzon'a vali tayin edilmesiyle gerçekleşti. Paşanın yanında deniz yoluyla Trabzon'a, oradan da Anapa'ya¹⁴ gitti. Burada iken Azak Kalesinin geri alınması için Serdar Hüseyin Paşa kumandasında yapılan sefere katıldı (1641). Seferin neticesiz kalması üzerine Kırım'a gidip Bahadır Han'a misafir oldu. Kışı Bahçesaray'da geçirdi, baharda Azak'ın fethine iştirak etti. Kırım'dan İstanbul'a deniz yoluyla döndü. Ancak bindiği gemi şiddetli fırtına yüzünden batma tehlikesi geçirdi. İstanbul'a vardıkdan sonra muhtemelen bu korku dolayısıyla dört yıl kadar seyahate ara verdi. 1645 yılında tekrar yola çıktı. Bu defa Yusuf Paşa'nın ordusu ile birlikte Girit seferine katıldı. Girit'te bulunan Hanya Kalesi'nin Kapudan-ı Derya Yusuf Paşa tarafından elli dört günlük kuşatma sonrasında fethedilmesine şahit olduktan sonra İstanbul'a döndü¹⁵.

Ertesi yıl Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın Erzurum beylerbeyiliğine tayin edilmesi üzerine müezzîn ve musâhib sıfatıyla onun heyetine katıldı ve yolculuk sırasında bazı Anadolu şehirlerini ziyaret etti. Beylerbeyinin Şuşik seferine katıldı; Tebriz'e dönen Safevî elçisine refakat etti; Azerbaycan ile Gürcistan'ı dolaştı. Bakü, Tiflis, Revan, Gümüşhane ve Tortum taraflarını gezdi. Gönnye'nin fethiyle Gürcistan seferlerinde bulundu. Görevinden alınıp Kars'a tayin edilen, ancak yeni görevine gitmeyerek İstanbul'a dönmek üzere yola çıkan ve bu arada da âsi paşalarla irtibat kuran Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın mektuplarını getirip götürmekle görevlendirilen Evliya Çelebi, bu faaliyetleri sırasında Kara Haydaroğlu Mehmed ve Katırcıoğlu Mehmed gibi Celâli reisleriyle de tanıştı. Vardar Ali Paşa İsyanına şahit oldu. Onun İpşir Mustafa Paşa tarafından mağlûp edilişi ve öldürülüşüne de eserinde yer verdi¹⁶. Ağustos 1648'de beylerbeyi tayin edilen Murtaza Paşa ile birlikte Şam'a giden Evliya Çelebi buradan Suriye ve Filistin'in birçok şehrine görevli olarak seyahat imkânı buldu. Murtaza Paşa'nın Şam'dan Sivas'a nakli üzerine onunla Sivas'a

¹⁴ Anapa: Rusya Federasyonuna bağlı bir liman kenti olup Karadeniz'in kuzeyinde yer almaktadır.

¹⁵ Piri Reis, Kitab-ı Bahriye, (Editör: Ertuğrul Zekai Ökte) Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1988, C.4, s.1709.

¹⁶ Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Ahmed Cevdet) Dersaadet İkdâm matbaası, İstanbul 1896, C.2. s.451.

gidip çeşitli vesilelerle Orta ve Doğu Anadolu şehirlerini dolaştıktan sonra İstanbul'a döndü (1650)¹⁷.

Melek Ahmed Paşa'nın sadrazam olması hayatının en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etti¹⁸. Evliya Çelebi'nin Melek Ahmed Paşa arasında nasıl bir akrabalık olduğu hususunda farklı görüşler vardır. Ancak, müellifin ifadelerinden Melek Ahmed Paşa ile teyze çocukları oldukları sonucuna ulaşılmaktadır. Vardar Ali Paşa'nın idam edilmesini müteakip, İpşir Mustafa Paşa ile konuşmasında bu durumu şöyle açıklamıştı: "...*Mehemmed Paşa efendimizin vâlidesi sizinle ve Melek Ahmed Paşa efendimizin vâlidesiyle hısm değil midir ve benim vâlidem de Melek efendimin vâlidesi kız karındaşı değil midir, arada müfâratat yokdur...*"¹⁹ Melek Ahmed Paşa ile olan akrabalığından dolayı, sadrazamın en yakın adamlarından biri oldu ve bu vesile ile gördüğü olayların iç yüzünü bütün açıklığı ile yazmaktan çekinmedi. Devlet adamlarının durumunu ve tavırlarını, isyanlar ve haksız uygulamalardaki rollerini eserine kaydetti. Melek Ahmed Paşa'nın, malî sıkıntıyı gidermek amacıyla piyasaya zorla mağşuş akçe sürmeye kalkışmasının yeniçeri ağalarının da katıldığı bir esnaf ayaklanmasına yol açması üzerine görevinden azledilmesi ve Özi Beylerbeyiliğine tayini Evliya Çelebi'nin yeniden seyahatine vesile oldu²⁰. Paşa ile birlikte Özi'ye gitti, bu arada Rusçuk, Silistre ve Babadağı'nı gördü; buralardaki köy ve kasabaların tahririnde bulundu. Melek Ahmed Paşa'nın Rumeli beylerbeyiliği sırasında da onun yanında yer aldı; ancak paşanın azli üzerine Temmuz 1653'te İstanbul'a döndü. Uzun bir süre İstanbul'da kaldı; bir ara İpşir Mustafa Paşa'ya mektup götürmek için Konya'ya gitti. 1655'te Evliya Van beylerbeyi olarak atanan Melek Ahmed Paşa'ya katılarak onunla beraber Van'a gitti. İstanbul, Sivas, Malatya ve Palu üzerinden büyük bir konvoy halinde doğuya geçtiler. Melek Ahmed Paşa, Evliya'nın yanına birkaç güvenilir adamını vererek, özel bir görevle Diyarbakir'e gönderdi. Evliya yolculuğa devam ederek Mardin ve Sincar'a gitti. Burada isyan halinde bulunan Yezidi aşiretler hakkında bilgiler topladı. Bir ay sonra yanındaki

¹⁷ Baysun, a.g.m., s.402-403.

¹⁸ Şavk. a.g.e. s.6.

¹⁹ Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn Derviş, C.2. s.453.

²⁰ İlgürel, a.g.m., s.530.

büyük askeri konvoyla Melek Ahmed Paşa'ya katılıp birlikte Bitlis'e girdiler. Burada bölgenin güçlü yöneticisi Abdal Han'ın konuğu olarak bir müddet kaldılar²¹. Evliya Çelebi bu seyahati sırasında Doğu Anadolu'da pek çok yeri dolaşma imkânı buldu; ayrıca çeşitli görevlerle İran ve Bağdat taraflarını gezdi. Bunun ardından Melek Ahmed Paşa'nın yeniden Özi beylerbeyi olması üzerine onunla gitti ve burada iken Rakoçi'ye karşı yapılan sefere katıldığı gibi, Kırım Hanı IV. Mehmed Giray'ın yanında Ruslar ile Kazaklar'a karşı yapılan seferlerde de bulundu.

Evliya Çelebi Aralık 1657'de İstanbul'a döndükten bir süre sonra Bursa, Çanakkale ve Gelibolu'yu dolaştı. 1659 yılında kendisine yeni bir seyahat imkânı çıktı. Bu defa Boğdan Voyvodası Stefenitza'yı ülkesine götüren kafiye katıldı. Âsi Eflak Beyi III. Mihnea'ya karşı düzenlenen sefere katıldı ve Kırım süvarileriyle birlikte çeşitli akınlarda bulundu. Edirne'ye dönüşünün hemen ardından Köse Ali Paşa'nın Varad seferine katıldı. Bundan sonra Bosna Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın yanına gidip Bosna eyaletini dolaştı. Bölgede yapılan çeşitli askerî harekâtlara iştirak etti, ardından Rumeli Beylerbeyiliğine getirilen Melek Ahmed Paşa ile birlikte Sofya'ya gitti. Vergi tahsili göreviyle Rumeli'yi dolaştı, bu arada Tımsıvar sahrasında Köse Ali Paşa'nın Erdel seferine katıldı(1661)²². Burada Kırım askerleriyle Erdel'i karış karış dolaştı. Kışı geçirmek üzere Belgrad'a dönüşünden sonra Arnavutluk'ta "mal tahsili" ile görevlendirildi.

İstanbul'a dönüşünün ardından yeni bir seyahat için fırsat kollayan Evliya Çelebi 1663 yılında Fâzıl Ahmed Paşa'nın Avusturya seferine katıldı. Bu seferin bütün safhalarında bulundu. Uyvar Kalesi'nin fethinden sonra kendi beyanına göre Bohemya'dan İsveç'e ve Hollanda'ya kadar birçok diyarı dolaşmıştı. Belgrad'a dönüşünde Hersek'e, Sührâb Mehmed Paşa'ya mektup götürdü ve burada Venedik sınırı boylarındaki harekâtlara katıldı. Ardından Macaristan'a dönüp Raab Muharebesi'ne şahit oldu ve bu savaş hakkında geniş bilgi verdi²³. 1664'te Vasvar

²¹ Bruinessen, Martin Van, "Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları." Studia Kurdica 3.Paris 1985.s.14.

²² Grolier International Americana Encyclopedia, "Evliya Çelebi" maddesi, İstanbul 1993, C.5, s.396.

²³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY yay. İstanbul 2003, C.7, s.31.

Muahedesi'nden sonra yeni fethedilen kaleleri dolaştığı gibi elçi Kara Mehmed Paşa'nın maiyetinde Viyana'ya gitti. Viyana'da İmparator I. Leopold ve başkumandan Montecuculli ile görüştüğünü, imparatorundan aldığı izinle Danimarka, Hollanda ve Brandenburg'a gittiğini yazan Evliya Çelebi birçok ülkeyi gezdiğini belirtirse de bunun doğruluğu şüphelidir.

Evliya Çelebi, bir müddet sonra Kırım yoluyla Kafkasya'ya geçip Volga boylarına çıktı. Bu yöreleri dolaştıktan sonra bir elçilik kafilesine katılarak Azak Kalesi'ne döndü. Kefe'den Bahçesaray'a giderek Âdil Giray'ın bazı seferlerinde bulunan ve Mayıs 1668'de İstanbul'a dönen Evliya Çelebi aynı yılın aralık ayında Edirne, Gümülçine, Selanik gibi Rumeli şehirlerini gezdi. Anadolu'dan gemiyle Girit'e geçti. Bu sırada Girit'te Kandiye Kalesi kuşatması sürüyordu. Evliya Çelebi kuşatmanın çeşitli safhalarına şahit oldu. Kandiye Kalesi uzun ve kanlı bir mücadeleden sonra 27 Eylül 1669'da fethedildi²⁴. Seyahatname'sine bu olayları kaydettiği gibi Kandiye Fetihnâmesi'ni de eserine koydu. Ayrıca tahrir heyetiyle birlikte Girit'i gezmiş ve burası hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Girit dönüşü Mora'ya geçen Evliya Çelebi Manyot âsilerinin tenkilinde bulundu. Ardından Arnavutluk'a geçerek buradaki şehirleri dolaştı. Aralık 1670'te İstanbul'a döndü.

Birkaç ay İstanbul'da kalan Evliya Çelebi, uzun zamandır arzu ettiği hac farızasını yerine getirmek üzere tekrar yola çıktı. Bu seyahatini de bir rüyaya bağlamıştır. Kadir gecesini Eyüp Sultan'ın kabrini ziyaret ettikten sonra babasını ve hocası Evliya Mehmed Efendi'yi rüyasında görmüş ve onlar da hacca gitmesini tavsiye etmişlerdi. Evliya Çelebi, dostu Sâilî Çelebi, üç yoldaşı ve sekiz kölesiyle 21 Mayıs 1671'de (12 Muharrem 1082) İstanbul'dan hareket etti²⁵. Bu şekilde ilk defa herhangi bir kafiye katılmadan kendi küçük grubu ile uzun bir seyahate çıkıyordu. Bu seyahatte farklı bir güzergah kullandı. Bursa, Kütahya, Afyon'dan İzmir'e, oradan Sakız, Sisam adalarına geçip tekrar Batı Anadolu'ya gitti; Aydın'ı, Menteşe sahillerini, İstanköy ve Rodos adalarını dolaştı. Bu adalar hakkında bilgi verirken Rodos Defterhânesi'nden faydalandı. Rodos'tan Anadolu'ya geçerek daha önce görme fırsatı

²⁴ Piri Reis, a.g.e., s.1709.

²⁵ Baysun, a.g.m., s.406.

bulamadığı Güney Anadolu şehirlerini ziyaret edip Adana, Maraş, Ayıntab ve Kilis üzerinden Suriye'ye geçti. Şam'da içinde Beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın da bulunduğu kabile ile hacca gitti. Hac güzergâhını ayrıntılı bir şekilde eserinde kaydetti. Hac farızasını yerine getirdikten sonra Mısır'a geçti. İstanbul'daki veba salgını ve kentteki toplumsal ve siyasal sorunlardan dolayı ömrünün son on yılını Mısır'da geçirmiştir²⁶. Burada iken bütün bölgeyi, Sudan ve Habeş eyaletlerini gezme imkânını buldu. Muhtemelen Mısır'da kaleme aldığı eserinin X. ve son kitabını tamamen bu memleketlere ayırdı. Onun burada on yılı aşkın bir süre kaldığı anlaşılmaktadır. Mısır'da iken Emir Özbek Bey ile dostluk kurmuş ve yazdığı 10. kitap onun koleksiyonuna intikal etmiştir. Ancak eserin yazmaları, I. Mahmud devrinin Kızlar Ağası Hacı Beşir Ağa'ya hediye edilmek üzere İstanbul'a getirilmiştir.

Seyahatname'nin 10. kitabı eksik bir şekilde birden bire bitmektedir. Bu sebeple de Evliya Çelebi'nin eserini bir sonuca bağlayamadan vefat ettiği tahmin edilmektedir. Vefat yeri ve tarihi hakkında da kesin bilgi yoktur. Onun ölüm tarihi üzerinde duran M. Cavid Baysun, Seyahatname'nin 10. kitabının sonlarındaki bilgilerden hareketle önce bunun 1093 (1682) civarında olabileceğini yazmış²⁷, daha sonra bu bilgiyi düzelterek Evliya Çelebi'nin muhtemelen II. Viyana Kuşatması sırasında (1684) hayatta bulunduğunu belirtmiştir²⁸. Ayrıca Evliya Çelebi'nin Mısır'dan İstanbul'a döndükten sonra öldüğüne, mezarının Meyyitzâde kabri civarındaki aile kabristanında bulunduğuna dair iddialar da vardır.

Osmanlı gezgini ve anlatı ustasının yaşadığı yıllar (1611-1683/84) IV. Murad'ın ve Köprülü sadrazamları Mehmed ile Fazıl Ahmed'in yönetimleri altında iç politikada iki defa toparlanabilmiş olan Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminin sonlarına rastlar. 17. yüzyıl devlet için yönetim uygulamalarının yozlaşmasıyla el ele giden, ekonomik ve toplumsal sıkıntıların yaygın olduğu bir çağdır²⁹. Anadolu Celâli ayaklanmalarıyla sarsılırken, İstanbul zaman zaman Yeniçerilerin ve değişik saray

²⁶ Dankoff, a.g.e., s.67-68.

²⁷ Baysun, "Evliya Çelebi" İA, C.4, s.406.

²⁸ Baysun, Evliya Çelebi'ye Dair Notlar, s.261.

²⁹ Şavk, s.4.

hiziplerinin çatışma alanına dönüşüyordu. İran ile açık çatışmanın Kasr-ı Şirin antlaşmasıyla (1639) geçici olarak son bulmasıyla rahatlayan Osmanlı Devleti Venedik, Lehistan ve Alman İmparatorluğu'na karşı daha geniş çapta savaş girişimlerine yönelmiştir ki bu siyaset İkinci Viyana kuşatmasıyla doruğa ulaşmıştır.

Seyahatnamenin Özellikleri

Seyahat, kelime olarak bir yerden bir yere yolculuk anlamına gelmektedir. Seyahatname ise seyyahların yurtiçi veya yurtdışı gezilerinde gördükleri yerlerden edindikleri izlenim ve bilgileri aktardıkları yazılara denir. Seyahatname, gezinin yapıldığı ülkeye ait gözlemler taşıması bakımından önemlidir, aynı zamanda bir tarih belgesi niteliği taşır. Üslûp özellikleri, yeni ülkeler ve çeşitli olaylar karşısında yazarın davranışını belirten ustalığıyla da edebî eserler arasında yer alır.

Seyyahlar başka Diyarlarda gördüklerini kendi anlayışları ve değer yargıları çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Seyyah, içinde yaşadığı toplumunun kültürünü yansıtır ve karşılaştırma yaparak kendi kültürü ile çatışan olgulara dikkat çeker. Bu sayede kaleme aldığı gezi notları, iki kültürün, iki dünyanın bir şekilde buluşması anlamına gelecektir. Böylece bu notlar, gezilen ülkenin kültürü kadar seyyahların kendi kültürlerini de tanıtır.

Seyyahların bilinmeyen topraklara girdiklerinde verdikleri ilk tepkileri şaşkınlıktır. Bu, ölçüt olarak kullandıkları kendi kültürleriyle, istemeden, düşünmeden yaptıkları karşılaştırmalardan kaynaklanan duygusal bir tepkidir. Doğal olarak içinde doğup büyüdüğü, kendi kültürlerine uymayan gelenek ve görenekler onlara garip gelecektir. Bu doğrultuda yazar karşılaştığı bu yeni çevreyi ve yenilikleri kendi bilgi birikimi, kültürü, kişisel görüşleri ve alışkanlıkları ile değerlendirecek, bütün bunları süzerek kendisine yeni bir dünya oluşturacaktır.

İslâm Dünyasında köklü bir seyahatname geleneği vardır. Seyyahlar genelde dini bir vecibeyi yerine getirmek, kutsal mekânları ziyaret veya İslamiyet'i tebliğ vazifesini bir vesile kabul edip bu yolculukları esnasında eserlerini kaleme almışlardı. İbn-i Fadlan, İran, Horasan, Maveraünnehr, Harezm bölgelerini anlattığı

eseri“el-Rihle”yi yazdığı seyahatini, Bulgarlara İslamiyet’i anlatmak için Abbasi Halifesi tarafından gönderilen heyetin başkanı olarak gerçekleştirmişti. Yirmi iki yaşına kadar doğduğu yer olan Fas’ın Tanca şehrinde kalan İbn Battûta ise, 1325 yılında Hac farîzâsını yerine getirmek gayesiyle memleketinden ayrılmış, bu seyahatinde uğradığı yerlerde halk tarafından dinî meseleler ve diğer konulardaki bilgisinden dolayı itibar görmüştür. Uğradığı yerlerin ileri gelenleriyle tanışması, kendisinde İslam Dünyasını tanıma merakını uyandırmıştır. İbn Battûta “hiçbir yoldan iki kez geçmeme” kuralını benimseyerek dünyanın olabildiğince çok yerini gezmeye karar verdi. Mısır, Suriye, Arap Yarımadası, Irak, İran, Doğu Afrika, Anadolu, Kuzey Türk İlleri, Orta Asya, Hindistan, Çin, Endülüs ve Sudan gibi ülkeleri içine alan ve çeyrek yüzyılı aşan gezilerde bulunmuştur. Endülüslü seyyah İbn Cübeyr’in yazdığı seyahatnamesinin adı mensup olduğu Kinane kabilesine izafeten “Rihlet el-kinanî”dir. İlk seyahatine Granada’dan başlayan İbn Cübeyr Cidde’de bir müddet kalıp hac farizasını ifa ederek buradan Kufeye geçmiştir. Bundan sonra Bağdat, Musul, Cizre ve Halep’e uğradıktan sonra, memleketine dönmek üzere Akra’ya gitmiştir. İslam dünyasında bilinen diğer seyyahlar arasında, Sellem et-Tercüman b.Vehbi, İbrahim İbn Yakub ve Büzürg b. Şehriyar sayılabilir.

Evliya Çelebi’nin Telif Ettiği Eserler ve Üslubu

Evliya Çelebi’nin en önemli eseri on ciltten oluşan “Seyahatnâme”sidir. Seyahatnâmenin otograf kabul edilen ilk sekiz kitabına ulaşılabildiği halde 9. ve 10.kitaplar bulunamamıştır. Evliyâ Çelebi’nin, Seyahatname dışında, *Şakanâme* adlı eseri olduğunu şöyle ifade etmiştir: *Bu bir mesîregâh keferi idi kim her gören âdem evzâ’ [u] etvârından ve refâtâr [u] güftârından hazz edüp hayrân kalırdı. Cemî’i a’yân-ı kibârın ma’lûmu bir dîvâne idi. {Şakanâme’imizde taklîdi mufassal tahrîr olunmuş dur}*³⁰.

Evliya Çelebi'nin yazılarında genel olarak bir ifade güzelliği hâkimdir. Üslûbu ise yer yer görülen gramer hatalarına rağmen okuyucuyu cezbeder. Anlatımında rastlanan yazı diline uymayan bazı şekiller, ilgili yöre halkının konuşma

³⁰ Şavk, s.54.

dilini verme amacına yönelik olmalıdır. Nitekim Evliya Çelebi gezdiği yerlerdeki halkın diline ve konuşma şekillerine özel bir önem vermektedir. Sade ve samimi ifadesi, konuşur gibi kaleme alınmış cümlelerle herkese hitap etmeyi amaçlamıştır. Bazı araştırmacılar Seyahatnâme'yi bir hatırat olarak da görmüşlerdir. Evliya Çelebi olaylara çok defa alaycı bir tavırla yaklaşır. Karşılaştığı kimselerin taklidini yapmaktan çekinmez. Seyahatnamede kurmaca ve gerçek bir aradadır³¹. Bu durum seyahatnameyi bir “kayıt defteri” olarak kullanmak isteyenler için gerçekle kurmacayı ayırt etme gereğini ortaya çıkarmıştır³². Bazen naklettiği şeyi daha da renklendirmek için uydurma bir haber veya hadise ortaya atar. Bu arada okuyucunun ilgisini çekmek maksadıyla aklın almayacağı garip olaylara yer verdiği de görülür. Meselâ fillerin geçtiği köyde kadınların fil doğurması, gaipten haber veren mağaralar, çaresiz dertlere çare bulan hekimler vb. olağan üstü şeyler onun üslûp ve anlatım güzelliğine çeşni kattığı gibi, bu tür hikâyelere meraklı geniş kitlelerin ilgisini çekerek bu sayede eserine popüler bir karakter vermeyi de amaçladığı söylenebilir. 19. Yüzyılda yaşayan ve Osmanlı Devleti'nin en ünlü vezirlerinden biri olan Ahmed Vefik Paşa, Evliya Çelebi'yi "Gerçekleri arayan seyyah" diye tanımlamıştır. Ayrıca gezip dolaştığı yerlerde kendisinden iz bırakmak hevesini yaratılışındaki tevazu ile birleştirip bina duvarlarına "*Evliya ruhiyçün el-Fâtiha*" yazacak kadar latife sahibi idi. Adana'da Hasan Paşa Camii'ne girerken sağ tarafta bulunan sütunun üzerinde bulunan "*Melek Ahmed Paşalı seyyah-ı âlem, ruhiyçün Allah rızasına, Fatiha, Sen'e 1083*" yazılı kitabe bu duruma bir örnektir³³. (bkz. Resim 3)

Eserinden anlaşıldığına göre Evliya Çelebi hoşça vakit geçirmeyi seven zevk sahibi bir kimsedir. Anlattığı garip olaylarda ve latifelerde hiç şüphesiz onun bu özelliğinin tesiri vardır. İstanbul'u adım adım dolaşırken mesireler, meyhaneler, saz ve söz âlemlerinin icra edildiği yerler onun uğrak yeri olmuş, buradaki sanatkârlarla

³¹ Yeliz Özey, *Çağının Stradışı Yazarı ve Eseri: Uluslar arası Evliya Çelebi ve Seyahatname Sempozyumu*, Millî Folklor Dergisi, Yıl 20, S.78, 2008, s.126.

³² Nuran Tezcan; Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Yazılı Kaynakları (Haz. Hakan Karateke, Hatice Aynur) TTK Yay. Ankara 2012, s.12.

³³ Baysun, a.g.m, s.257.

tanışarak dost olmuştur. Bazen Kâğıthane'de İstanbul'un eğlence düşkünlerine saz ve söz âlemleriyle ev sahipliği bile yapmıştır.

Seyahatnamenin Özellikleri ve Bölümleri

Evliya Çelebi seyahatten, seyahat, ticaret ve ziyaret kavramlarını nasıl anladığını eserinin 2. cildinde geçen şu sözleriyle anlatmaktadır; “Ol gice hâb-ı râhatda yatup merhûm ve mağfûrun leh pederim vâkı‘da görürüm "Seyâhat, ticâret [ve] ziyâretin mübârek olup şefâ‘at-ı Resûlullah dahi müyesser ola³⁴.”

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si, abartılı yanlarına karşın coğrafya, tarih, etnografya, folklor bakımlarından üzerinde durulmaya değer büyük bir eserdir.³⁵ “Seyahatnâme” yalnızca belli bilgileri aktaran bir kaynak olmayıp aynı zamanda akıcı ve özgün üslupla kaleme alınmış bir edebi eserdir³⁶. “Evliyâ'nın eseri sadece bir Seyahatnâme değildir; onda edebî ve siyasî hatırdan, tarih kroniklerinden, coğrafya, folklor notlarından, menkıbnamelerden birer parça bulmak mümkündür. Hatta, öyle sayfalar var ki, insana, bir tarihî romanın verebileceği zevki tattırıyor³⁷.” Kimi zaman Evliyâ'nın ölçüyü kaçırarak çağının inanışlarını yansıttığı ve birtakım olağanüstü olaylar anlattığı da olur. Seyahatnâme'deki keramet, sihirbazlık, büyücülük, kayıptan haber, doğaüstü yaratıklar vb. üzerine anlatılan öyküler bunlardandır. Bu zaafî Evliyâ'nın aleyhine işlemiş, uzun süre yazdıklarının ciddiye alınmamasına yol açmıştır³⁸. “Seyahatname-i Evliya Çelebi”, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi” adlarıyla bilinen bu eserin bazı nüshaları “Târîh-i Seyyah” ismini taşır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi 10 cilt olarak hazırlanmıştır.

1. Kitap

³⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, C.2, s. 242.

³⁵ Hasan Eren, *Evliya Çelebi ve Anadolu Ağzları*, Bilimsel Bildiriler, TDK Yayınları, 1972, s.1. e-kaynak: <http://www.bilgicik.com/yazi/evliya-celebi-ve-anadolu-agizlari-profdr-hasan-eren/>

³⁶ Nuran Tezcan, Kadir Atlansoy, *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, Doğu Akdeniz Üniversitesi yay. Gazimuğasa, sunuş bölümü.

³⁷ Dankoff, a.g.e., s.183.

³⁸ Özay, a.g.m., s.63.

1630-40 yılları arası İstanbul'un târihi, kuşatmaları ve fethi, İstanbul'daki kutsal makamlar, câmiler, Sultan Süleyman Kanunnâmesi, Anadolu ve Rumeli'nin mülkî taksimâtı, çeşitli kimselerin yaptırdığı câmi, medrese, mescit, türbe, tekke, imâret, hastane, konak, kervansaray, sebilhâne, hamamlar... Fâtih Sultan Mehmed zamânından itibaren yetişen vezirler, âlimler, nişancılar, İstanbul esnâfi ve sanatkârları yer almaktadır³⁹.

2. Kitap

Mudanya ve Bursa, Osmanlı Devletinin kuruluşu, İstanbul'un fethinden önceki Osmanlı sultanları, Bursa'nın âlimleri, vezirleri ve şâirleri, Sinop, Trabzon ve havâlisi, Gürcistan dolayları; Kırım, Karadeniz, Bolu, Amasya, Niksar, Erzurum, Nahçıvan, Tebriz, Baku, Erzurum, Bayburt, Erzincan, Merzifon, Ankara.

3. Kitap

Üsküdar'dan Şam'a kadar yol boyunca bütün şehir ve kasabalar; Eskişehir, Konya, İskenderun, Tire, Akre, Kızıl Deniz, Ölü Deniz, Urfa, Kayseri, Sivas, İskilip, Rusçuk, Niğbolu, Silistre, Filibe, Edirne, Sofya ve Şumnu şehirleri hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır.

4. Kitap

Dördüncü ciltte İstanbul'dan Van'a kadar yol üzerindeki bütün şehir ve kasabalar; Malatya, Diyarbakır, Mardin, Sincar, Bitlis, Ahlat. Evliya Çelebi'nin elçi olarak İran'a gidişi, İran ve Irak hakkında bilgiler; Tebriz, Erdebil, Kazvin, Kum, Bağdad, Necef/Kufe, Basra, Abadan, Cizre, Musul, Tikrit.

5. Kitap

Tokat sonra Rumeli, Sarıkamış'tan Avrupa'ya kadar çeşitli ülke ve eyâletler; Kırklareli/Kırkkilise, Varna, İstanbul, Silistre, Hoten, Özi, İznik, Bursa, Gelibolu,

³⁹ Şavk, s.26.

Edirne, Belgrad, Temeşvar, Libhova, Yanova, Varad, Sarayevo, Zagrep, Üsküp, Köstence, Sofya, Semendire⁴⁰.

6. Kitap

Macaristan ve Almanya; Temeşvar, Koloşvar, Kaşav, Sibiv, Mohaç, Peç, Budin, Uyvar, Estergon, Belgrad, Dubrovnik, Mostar, Zigetvar, Kanije.

7. Kitap

Avusturya, Kırım, Dağıstan, Çerkezistan, Kıpçak diyârı; Ejderhan havâlisi; Belgrad, Viyana, Wallaçya, Budapeşte, Oçakov, Krakow, Kırım, Bahçesaray, Dağıstan, Astrahan, Saratov, Kazan, Kalmukya, Azov.

8. Kitap

Evliya Çelebi'nin, Azak'tan Kırım'a; Kefe, Bahçesaray, Kılburun, Akkerman, İsmail, Girit olayları, Babadağı, Hasköy, Edirne, Dimetoka, Gümülcine, Drama, Selânik üzerinden bütün Yunanistan ve Mora'yı dolaşarak Hanya, Kandiye, Arnavutluk; Yanya, Tepedelen, Avlonya, Draç, İlbasan, Ohri, Resne, Manastır, İştıp, Tikveş, Cısr-i Mustafa Paşa, Edirne üzerinden İstanbul'a dönüş seyahatleri bulunmaktadır.

9. Kitap

Evliya Çelebi'nin İstanbul'dan hareketle Kütahya, Afyon, Manisa, İzmir, Sakız, Kuşadası, Aydın, Tire, Denizli, Muğla, Bodrum, Ege adaları, Isparta, Antalya, Alanya, Karaman, Silifke, Tarsus, Adana, Maraş, Antep, Kilis, Haleb, Lazkiye, Şam, Beyrut, Sayda, Safet, Nablus, Kudüs, Evliya menkıbeleri ile Mekke ve Medîne hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır.

10. Kitap

⁴⁰ Şavk, s.27.

Mısır ve çevresi yer almaktadır; Kahire, Tanta, İskenderiye, Nil, Funcistan (Mogadişu, Suakin, Hadendoa, Bahnisa, Feyyum).

Seyahatnameyle İlgili El Yazmaları ve Neşirleri

304 numaralı yazma

Topkapı Sarayı kütüphanesindedir. I. ve II. kitabı ihtiva etmektedir. 1-217 varak arasını ihtiva eden "I. Kitap" 1996 yılı içinde yayınlanmıştır. "II. Kitap" ise 218-374 varakları arasında bulunmaktadır. Sırtı koyu fes renginde meşin, miklepli, kapakları şemseli ve açık yeşil renk atlas bir cilt içindedir. 235x345 mm. ebadında âharlı beyaz, kalın iyi cins âbadi bir kâğıda yazılmıştır. Hattı rik'a ile nesih arasında karışık bir yazı olup, her sayfa 36 satırdan ibarettir.

305 numaralı yazma

Topkapı Sarayı kütüphanesindedir. III. ve IV. kitap bir arada ciltlenmiştir. III. cilt bu yazmanın ilk 1-185, IV. cilt ise 186-408 varakları arasındadır. Yazma 23.5x34.5 cm. ebadında olup, koyu fes renginde meşin ciltli, şemseli, miklepli ve üzeri açık yeşil renkte atlasla kaplıdır. Nüsha beyaz, kalın âbadi kâğıda yazılmıştır. Her sayfa 36 satırdan ibarettir. Ancak bazı sayfalarda sayfa kenar ve altlarında çıkmalar (derkenar) bulunmaktadır.

307 numaralı yazma

Topkapı Sarayı kütüphanesindedir. V. kitabın bulunduğu yazmadır. 408 yapraktır. Yazma 305 x 205 mm. ebadında olup, kahverengi ciltli, şemseli, mikleplidir. Nüsha beyaz, âharlı kağıda yazılmıştır. Sayfaların satırları 33 ile 36 arasında değişmektedir. Az da olsa bazı sayfalarda çıkmalar (derkenar) bulunmaktadır⁴¹.

⁴¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - İbrahim Sezgin, YKY yay. İstanbul, C.5, sunuş.

1457 Revan Köşkü nüshası

VI. kitabın olduğu nüshadır. Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. Aharlı ince bir kâğıda yazılmış olup 310 mm. boyunda ve 200 mm. eninde 188 yaprak olup, kötü bir nesihle kaleme alınmıştır. Sayfadaki yazı uzunluğu 165 mm.'dir. Cetveller kırmızıdır. Miklepli, kahve renkli deri ve ebru ciltlidir. Az da olsa bazı sayfalarda çıkmalar (derkenar) bulunmaktadır.

308 numaralı yazma

Topkapı Sarayı kütüphanesindedir. Yazmanın ilk 188 yaprağını VII. kitap, son 195 varağını ise VIII. kitap oluşturmaktadır, şemseli ve köşelikli kahverengi deri cilt içinde, aharlı ince bir kâğıda yazılmış olup 310 mm. boyunda ve 205 mm. eninde 383 yapraktan ibarettir. Kötü bir nesihle kaleme alınmıştır. Sayfadaki yazı uzunluğu 166 mm.'dir. Her sayfada 33 satır mevcuttur. Az da olsa bazı sayfalarda çıkmalar (derkenar) bulunmaktadır.

306 numaralı yazma

Yıldız nüshası olarak bilinen bu yazma Topkapı Sarayı kütüphanesindedir. IX. ve X. kitabın olduğu nüshadır. 315x205 mm boyutlarında, 387 yaprak ve 29 satırdır. Miklepli, kahverengi deri cilt içindedir. H. 1165/M. 1751-52 yılında aharlı krem rengi kâğıda Hacı Mehmed tarafından Nesih yazıyla istinsah edilmiştir.

Pertev Paşa nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi'nde Pertev Paşa bölümünde 462 numarada kayıtlı olan bu nüshanın özellikleri şöyledir: Yazı alanı 295x175 mm, dış ölçüleri 380x245 mm., 3+158 yaprak, 48 satırdır. H.1155/M. 1742 yılında Hâfız Ahmed tarafından Nesih yazıyla istinsah edilmiştir.

Hacı Beşir Ağa Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hacı Beşir Ağa bölümünde 452 numarada kayıtlı olan nüshanın özellikleri: Yazı alanı 269x253 mm, dış ölçüleri 280x173 mm., 3+158 yaprak, 48 satırdır. Tezhipli, meşin ciltlidir. H. 1158/M. 1745 yılında Nesih, Nesih yazıyla istinsah edilmiştir.

R. 1458 Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. 1177'te (M.1764) Mustafa Aydınî tarafından istinsah edilen nüsha, 342 yaprak ve 35 satırdır. Sözbaşları ve cetveller kırmızı olup kahverengi deri ve ebru ciltlidir⁴².

R. 1459 Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. 1177 (M.1764)de Mustafa b. Yusuf tarafından istinsah edilen nüsha, 378 yaprak ve 35 satırdır. Sözbaşları ve cetveller kırmızı olup kahverengi deri ve ebru ciltlidir.

R. 1460 Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. 1179 (M.1766)'da Mustafa Aydınî tarafından istinsah edilen nüsha, 366 yaprak ve 35 satırdır. Sözbaşları ve cetveller kırmızı olup kahverengi deri ve ebru ciltlidir.

B.300 Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. 1155 (M.1742)'te İbrahim b. Mehmed tarafından istinsah edilen nüsha, 437 yaprak ve 41 satırdır.

B.301 Nüshası

⁴² T.C. Kültür Bakanlığı, El Yazmaları resmi web sitesi (<http://www.yazmalar.gov.tr/>).

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. 1155 (M.1742)'te İbrahim b. Mehmed tarafından istinsah edilen nüsha, 482 yaprak ve 41 satırdır.

B.302 Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. 1155 (M.1742)'te İbrahim b. Mehmed tarafından istinsah edilen nüsha, 509 yaprak ve 41 satırdır.

B.303 Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. 1155 (M.1742)'te İbrahim b. Mehmed tarafından istinsah edilen nüsha, 601 yaprak ve 41 satırdır.

B.304 Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. 374 yaprak ve 36 satırdır. 1. ve 2. kitabı ihtiva etmektedir.

B.306 Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. 387 yaprak ve 29 satırdır.

B.308 Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde yer almaktadır. 383 yaprak ve 33 satırdır.

A.3600 Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları bölümünde “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Bir Kısım” ismiyle yer almaktadır. 13 yaprak ve 37 satırdır.

Selimiye Nüshaları

“Evliya Çelebi Seyahatnamesi” adıyla ve 22 Sel 1711/1, 22 Sel 1711/2, 22 Sel 4441, 22 Sel 5576, 22 Sel 5577, 22 Sel 5578, 22 Sel 5579, 22 Sel 5580, 22 Sel 5581, 22 Sel 5582 ve 22 Sel 5583 arşiv numaralarıyla, Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesinde onbir nüsha halinde yer almaktadır.

TBMM Kütüphanesi

TBMM Kütüphanesinde, 06 TBMM HK 353 numarada “Tarih-i Seyyah” adıyla kayıtlı olan nüshanın özellikleri, 155x103 mm iç 200x152 mm dış ölçülere sahip, yaprak 104, 21 satır olup, rik’a hattıyla yazılmıştır. Söz başları ve kimi tümceler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Sırtı ve köşebentleri siyah meşin bez kaplı bir cildi vardır. Yapıtın sırtında “Evliya Çelebi'nin İstanbul'un fethi tarihidir” diye yazılıdır. Baştan bir miktar noksanı vardır.

Avusturya Nüshası

“Tarih-i Seyyah” adıyla ve H.O. 193 arşiv numarasıyla, Avusturya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları koleksiyonunda yer almaktadır. 227 yaprak, 35 satır olup nestalik yazı türünde yazılmıştır⁴³.

Gürcistan Nüshası

“Seyahatname” adıyla ve L187 arşiv numarasıyla, Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları koleksiyonunda yer almaktadır. Eserin mukaddime ve fihrist bölümüdür.

“Müntehat-ı Evliya Çelebi” Eseriyle İlgili El Yazmaları

Almanya Nüshası

⁴³ T.C. Kültür Bakanlığı, El Yazmaları resmi web sitesi (<http://www.yazmalar.gov.tr/>).

Ms.or.oct.1963 arşiv numarasıyla ve “Müntehabât-i Evliyâ Çelebi” adıyla, Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları koleksiyonunda yer almaktadır. 1279 (M.1862)da istinsah edilen, 108 yaprak, 21 satır olup rik’a yazı türünde yazılmıştır.

Selimiye Nüshası

22 Sel 1986 arşiv numarasıyla, “Müntehabat-ı Evliya Çelebi” adıyla Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesinde bulunmaktadır.

Evliya Çelebi’nin kendi el yazısı olarak kabul edilen ilk 8 ciltten sonra telif kabul edilen IX. ve X. kitaplar bulunamamıştır. Muhtemelen bu durumun sebebi, son iki kitabın Mısır’da yazılmış olması ve İstanbul’da istinsah edildikten sonra yıpranmış olmasındandır⁴⁴. Seyâhatnâme ilk olarak 1848’de Kâhire Bulak Matbaasında “*Müntehâbât-ı Evliya Çelebi*” adıyla yayımlanmıştır⁴⁵. İkdâm Gazetesi sâhibi Ahmed Cevdet Bey ile Necib Âsım Bey, Pertev Paşa Kütüphanesindeki nüshayı esas alarak 1896 senesinde İstanbul’da basmaya başlamışlardır. 1902 senesine kadar ancak ilk altı kitabı yayımlanabilmiştir. Seyahatnâme’nin bu matbu nüshası Türkiye’de olduğu kadar bütün dünyada da kullanılmıştır. Yedinci ve sekizinci kitapları 1928’de Türk Tarih Encümeni, dokuz ve onuncu kitapları ise 1935-1938’de yeni harflerle Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti tarafından yayımlanmıştır. Bu neşrin ilk kitabın yayınından 100 yıl sonra 1996 yılında Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdad Köşkü 304 yazması kaynak alınarak Yapı Kredi Yayınları tarafından birinci cildin tam metni yeniden yayımlanmıştır. Yazma toplamda 374 varak olup bu cild 1-217 arası varakları kapsamaktadır⁴⁶.

Yeni baskıları daha çok seçmeler hâlinde çıkmıştır. Bunlar arasında, Reşat Ekrem Koçu’nun “Evliya Çelebi Seyahatnâme”si (5 cilt, 1943-1951); Mustafa Nihat Özön’ün “Seyahatnâme”si (3 cilt, 1944-1945); Mehmet Aksoy ile Server İskit’in

⁴⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C.9, Haz. Zekeriya Kurşun - Seyit Ali Kahraman - Dr. Yücel Dağlı, YKY yay., İstanbul, 1998 s.11.

⁴⁵ Şavk; a.g.e., s.24.

⁴⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Haz. Zekeriya Kurşun Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı) YKY yay., İstanbul 1998, C.2, sunuş.

“Evliya Çelebi Seyahatnâmesinden En Güzel Parçalar”ı (1962); Zuhuri Danışman’ın “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi” (10 cilt, 1969-1970); Nihâl Atsız’ın Evliya Çelebi’den Seçmeleri (2 cilt, 1971, 1972) sayılabilir.

1. SEYAHATNAMEDE KÜRT TANIM VE TAVSİFLERİ

Evliya Çelebi bir gördüğü bir rüyanın tesiriyle başladığı seyahat sürecine hayatını adamıştır. Bir görev bilinciyle hareket eden müellif, seyahatlerini büyük ölçüde teyzesinin oğlu olan Melek Ahmed Paşa'nın himayesinde gerçekleştirmişti. Tek başına böyle bir işe kalkışması hem çok zahmetli ve masraflı hem de güvenlik yönüyle çok sakıncalı olabilirdi. Melek Ahmed Paşa'nın uzun süre Van ve Diyarbakır'da görev yapması Evliya Çelebi'nin de Kürtlerle ilgili ayrıntılı bilgiler aktarmasına yardımcı olmuştur. Seyahat sürecinin büyük kısmında yanında yer aldığı Melek Ahmed Paşa'nın kendisine verdiği muhtesiplik ve elçilik görevlerini ifa etmek üzere heyetlere katılmıştır. Evliya Çelebi bu görevleri, seyahatname eserini hazırlamak için iyi bir vesile olarak değerlendirmiştir.

Evliya Çelebi seyyah olarak gezdiği yerlerdeki insanları nitelenmek için, gittiği yerlerdeki insanlardan duyduklarından ve gözlemlerinden hareketle kendine has üslubuyla birkaç kelimedenden oluşan tamlamalar türetmiştir. Müellif, duyduğu deyimleri aynen kullandığı gibi; dilbilim alanındaki maharetini kullanarak özgün kelime ve deyimler de kurmuştur. Mübalağa katarak yaptığı tanımlamalarda adeta gördüğü manzarayı resmetmeye çalışmaktadır. Mesela; Hakkârî'deki Celoların ağızlarının büyük oluşunu anlatırken *“ağızlarına pabuç sığar adamlardır.”* demektedir.

Anlatımında ayrıntılara girmeyi seven Evliya Çelebi gördüğü yerlerdeki insanlar için yerleşik, göçebe, erkek, kadın, çocuk, genç, yaşlı, Sünni, Şii olma durumlarına göre farklı tavsifler yapmıştır. Evliya Çelebi tavsiflerde farklı yöntemler kullanmış ve neredeyse karşılaştığı her Kürt topluluğuyla ilgili farklı ve o bölgeye münhasır tesmiyelerde bulunmuştur. Çok sayıda, farklı ve hatta zıt yönlerde tanımlamanın varlığı bu durumu destekler niteliktedir. Nitekim seyyah çoğunlukla, Kürt kelimesini tek başına kullanmayıp, Zibârî Kürtler, İzol Ekrâdı, Pesan Kürdü, Muzurî Kürdü, Mahmudî Ekrâdı, Pinyanişi Ekrâdı gibi tanımlamalarla, her bölge ve aşirete mensup Kürtleri müstakil olarak ele almıştır. Bu duruma dayanarak yapılan tavsiflerin de genele teşmil edilemeyeceği söylenebilir. Örneğin, Diyarbakır

Hasçayır'-daki Kürtler için “*haramîlikte ustadırlar.*” şeklinde yaptığı vasıflandırma, bölgedeki Kürtlere hatta onların da belli bir kısmına münhasır yapılmıştır.

Gezilen yerlerdeki Kürtler'in Sünni olması, şehirlerin müreffeh ve bayındır olması müellifin müsbet tavsifler yapmasında etkili olmuştur⁴⁷. Evliya Çelebi bu anlamda yorumlarında, kendi inancının ciddi anlamda tesiri altında kalmıştır. Binaenaleyh dağlık ve kırsal alanlarda veya mamur olmayan yerleşimlerde yaşayan veya Yezidîlik, Şiîlik gibi inançlara mensup Kürtler hakkında yapılan yorumlar da menfi yönde olmuştur.

Müellif, eserinde Kürtlerle ilgili pek çok farklı vasıflandırma yapmıştır. Bu vasıflandırmalarda özellikle, inanç, coğrafya, görünüm, yaş, cinsiyet, hayat tarzı gibi etkenler rol almıştır. Bazı tanımlamalar karakteristik özellikler taşımakta olup, herhangi bir alana girmemektedir. Bunlar, cesur, yürekli, ciğerli, savaşçı, amansız, yiğit, şahbaz, dilâver, hünerli, safi, rençber, levent, şeklinde ifade edilebilir. Müellifin bu kavramları pek çok farklı yerde kullandığı görülür.

Müellif Kürtleri tanımlarken kullandığı “*Kürtlüğü tutmak*”⁴⁸ ve “*kabı dar*”⁴⁹ deyimlerini de kullanmıştır. Kürtlüğü tutmak deyimini, Melek Ahmed Paşa ile birlikte Abdal Han'ın davetlisi olarak Bitlis'te bulunduğu sırada “... *hemen o inatçı zatın Kürtlüğü tutup...*” dediği bir gösterici için kullanmıştır. Evliya Çelebi Hz. Yunus'un Musul'dan ayrılıp batıya doğru göç etmesinin nedenini de ‘inatçı’ olarak tanımladığı Kürtlere bağlamıştır: “*Hz. Yunus kâh bu Nenîvî şehri'nde oturmuş ve kâhice Musul şehri'nde oturmuş. Sonunda Yunus Nebî inatçı Kürtlerin taşkınlık ve ayaklanmaları derdinden Musul şehri'ni terk edip Akra'nın Humeydiye kavminden nice inançlı adamlar ile batı tarafa giderek Akdeniz kıyısında Sayda şehri'ne gelip deniz kıyısında küçük bir kulübe inşa edip ibadet ile meşgul oldu.*”⁵⁰ “*Kabı dar*” deyimini ile ilgili olarak da Bitlis'ten şu örneği aktarmaktadır: “*Bir kere cami içinde*

⁴⁷ Robert Dankof; Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı, (Çev. Müfit Günay),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.168-169.

⁴⁸ EÇ, C.4, s.167.

⁴⁹ EÇ, C.4, s.131.

⁵⁰ EÇ, C.4, s.690.

*sadranc oynaşlarken Kürt kavminin kabı dar olduğundan birbirleriyle “kişo mişo” derken yaka paça olup birbirlerini hançer ile camide parça parça edip öldükleri meşhurdur. O zaman yasaklamışlar ama yine bazıları camide leclâc sadranc oynarlar.”*⁵¹ Kürtlerle ilgili yapılan başlıca ıstılahi tanımlamaları şu şekilde tasnif edebiliriz:

1.1. İnanca Dayalı Tavsifler

Sünni itikadına sahip olan müellifimiz, Sünni Kürtler dışındaki, şii, yezidî gibi farklı inançlara sahip Halitî, Çekvânî, Celovî ve Sincarlı Kürtler hakkındaki yorumlarında mezhepsel durumu kıstas olarak almıştır. Sünni Kürtler için ayrıntılı ve müsbet yönde bilgiler verirken, şii itikadına sahip Kürtler için az bilgiler vermiştir. Bu durum için müellifin inanç dünyasının etkin olduğunu söyleyebiliriz.

Sünni itikada sahip Malatya Kürtlerinin inançlı oluşlarını anlatırken şöyle demektedir: “Öncelikle Kürdistan olmakla oğuz adamları çokdur. Gece kaim, gündüz saim, halktan münzevi kimseleri de çok bulunur.” demektedir. Burada müellif “oğuz” kelimesini isim olarak değil de sıfat olarak aldığından dolayı muhtemelen ‘iyi huylu’⁵² anlamında kullanmıştır. Kur’an-ı Kerim’de de sıkça geçen “sâim”, oruçlu, “kâim” namaz kılan (ayakta duran) anlamlarında kullanılmıştır. Seyyahın da bu kelimeleri aynı anlamda kullanmıştır. Malatya insanını levent, rençber, cesur ve yiğit olarak tanımlamakta ve mümin, muvahhid, pâk inançlı Şafîî ve Hanefî mezhebinden olduklarını anlatmaktadır.

Şehrîzor bölgesindeki Kinkor Kalesi’ni anlatırken halkın mezhebi hakkında şunları söylemektedir : “Genellikle Şehrezûl Kürtleridir ve Şiîlerdir.”⁵³

‘Kelb-perest’ olarak tavsif ettiği Sincar Yezidîleri için ‘dinsiz’ kavramını kullanan Evliya Çelebi, onlar için ‘kefere ve fecereden daha kötü’ demiştir. Aslında bu Evliya Çelebi için hiç de şaşırtıcı bir durum değildir. Çünkü İslâmî öğretilerde -

⁵¹ EÇ, C.4, s.131.

⁵² TDK Resmi Web Sitesi; <http://www.tdk.gov.tr/>

⁵³ EÇ, C.4, s.461.

sonradan tahrif edildiği kabul edilmekle birlikte- semavi dinlere mensup kişiler diğer inançlara sahip kişilere göre tercih edilmektedir. Evliya Çelebi'nin kendi algısında 'dinsiz' olarak vasıflandırdığı Yezidîler için ehl-i kitaba baktığı gibi bakmasını beklemek zordur. Nitekim Rum Suresi 2. ayetinde "Rumlar, yakın bir yerde yenilgiye uğratıldılar. Onlar yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle mü'minler sevinecektir. Allah dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir."⁵⁴ buyrulmaktadır.

Yezidîlerin, semavi bir inanca bağlı olmamalarının yanı sıra, Nuh Tufanı'ndan sonra şeytanın bu bölgede karaya çıktığına dair aktardığı rivayetin de bu tanımlamalarda etkin olduğu görülür. "...Daha sonra İblis yeryüzüne bu Sincar Dağı'nda ayak bastığı için bütün Kürtleri, Şeytan hilelerinden İblis'ten daha şiddetlidir."⁵⁵ diyen Evliya Çelebi, kendisinin de eserinde yer verdiği bu rivayetin etkisinde kalmış gibidir.

Osmanlı Devleti içinde ehli kitap içinde sayılmayan Yezidîler "millet sistemi"ne dâhil edilmemişlerdir⁵⁶. Ancak "Yezidîlik" ayrı bir din olarak kabul edilmemiş, uzun bir müddet İslâmiyet'in sapkın bir mezhebi olarak görülmüştür. Nitekim Yezidîlikten İslâmiyete geçen bir kişi için din değiştirenler için kullanılan "ihtidâ" yerine "tahsis-i itikâf" tabiri kullanılmıştır⁵⁷.

1.2. Dış Görünüşle İlgili Tavsifler

Evliya Çelebi'nin Kürtlerle ilgili yapılan fiziksel tavsiflerinde, "sevimli, güzel yüzlü, dinç, peri yüzlü, ay parçası, hoş görünüşlü, zarif" gibi kelimeleri sıklıkla kullandığını görüyoruz. İnsanların bu durumlarını genellikle su ve havanın tatlılığı veya görünümü gibi coğrafi etkenlere bağlamıştır. Eserinde geniş bilgi verdiği

⁵⁴ Rum/ 2.Ayet.

⁵⁵ EÇ, C.4, s.88.

⁵⁶ İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yay., İstanbul 2008, s.259.

⁵⁷ Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat...*, s.260.

Diyarbakir ile ilgili tasvirlerinde Hamrevat (Dicle) Nehri ve güzel havası etkili olmuştur. *“Su ve havasının tatlılığından ve Hamrevat Nehri’ni içmelerinin etkisinden halkının yüz renkleri kızıldır.”*⁵⁸ Müellifin, insanların kızıl görünümünü Dicle Nehri’nin rengine bağlaması ilginçtir. Renginden dolayı *“Hamrevat”* olarak adlandırılan Dicle Nehri Arapça’da kızıl, kırmızı anlamında *“ahmâr”* sözcüğünden türemiştir. Nehrin rengi ile insanların yüz rengi arasında bu anlamda bir bağ kuran Evliya Çelebi tanımlamalarına şöyle devam etmektedir: *“... orta boylu, sağlam bünyeli, güzel yüzlü ve iri adamları olur. En az yaşayanları yetmişe seksene ulaşmış iken çalışmak ve kazanmaktan geri durmazlar ve her an cimâdan kalmayıp yüz sene yaşarlar. Güzel ve sevimli sayısız çocukları vardır. Gençleri güzellikte ve tatlılıkta, hoş görünümlü, peri yüzlü, ay parçası gibidirler.”*⁵⁹ Evliya Çelebi Diyarbakir insanının yaşlılıkta da gayet sağlıklı ve dinç olduğunu kendine has üslubu ile anlatmaktadır.

Evliya Çelebi Malatya ile ilgili tavsiflerini de su ve hava gibi coğrafi unsurlar üzerinden yapmıştır. İnsanların sevimli ve güzel yüzlü olmalarını ve ilerleyen yaşlarına rağmen sağlıklı ve dinç kalmalarını havasının ve suyunun tatlı oluşuna bağlamıştır. *“Havasının tatlılığından erkekleri sağlam yapılı olup ömür müddetleri yetmişe altmışa ermişken dişleri parlak inci gibi tane tanedir ve son derece yaşlanmışlarken yüzlerinin renkleri biraz kırmızıca dinç ve zinde adamlardır. Suyu ve havası hoş, gençleri sevimli, güzel yüzlü, hoş görünümlülerdir.”* Öte yandan kadınların az görünmesini ve çocukların ergenliğe çabuk geçmelerini de yaşanan bölgenin coğrafi durumuyla ilgili olarak değerlendirmektedir. Bu durumu şöyle ifade eder : *“Ama dağlık Kürt bölgesi olduğundan dilberleri meşhur değildir ve Kürt nesli olduğundan on seneye ulaştıklarında geçkin (geçmiş) olurlar.”*⁶⁰

Evliya Çelebi’nin Yezidilerle ilgili ayrıntılı tasvirleri bulunmaktadır. Bu tasvirler, Van Beylerbeyliği görevini sürdüren akrabası Melek Ahmed Paşa’nın Sincar Dağı’nda yaşayan Yezidiler üzerine düzenlediği sefere denk gelmektedir.

⁵⁸ EÇ, C.4, s 49.

⁵⁹ EÇ, C.4, s 49.

⁶⁰ EÇ, C.4, s.13.

Müellif, Yezidîlerle ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: “*Genellikle kısa boylu, başı lahana-baş ve boynu hemen başı sanki omzundan bitmiştir. Ama, omuzları geniş, kin dolu göğüsleri enli, belleri kalın, pazuları ve baldırları geniş ayakları enli, gerçi dev elli ve ayaklılardır ama at binici değillerdir.*”⁶¹ Burada geçen “kin dolu göğüsleri” ifadesi Evliya Çelebi’nin Yezidîlere karşı bakış açısını yansıtan bir tamlamadır. Bu durumda semavi bir inanaşa bağlı olmayışları, yönetimle olan geçimsizlikleri ve çetin bir savaşa ve ağır kayıplara sebep olmalarının etkisi vardır. Müellifin Yezidîlerle ilgili betimlemeleri şöyle devam etmektedir: “*Gözleri siyah ve yuvarlaktır ve kaşları gayet gürdür. Bütün vücutları kara koyun pöstekisi gibidir. Ağzlarına pabuç sığar, at dişli adamlardır. Gerçekten de garip görünüşlü, çirkin, heybetli ve dev çehreli heriflerdir.*” Görünümleriyle ilgili uc noktalarda tasvirler yapan Evliya Çelebi “*garip görünüşlü*” tabiri ile de şaşkınlığını ortaya koymuştur. Muhtemelen daha önce benzer bir toplulukla karşılaşmamıştır. “*Gayet katil*” olarak betimlediği çocuk ve kadınlarıyla ilgili tasvirleri şu şekildedir: “*Çocukları on yaşına ulaşınca kadar yetmemiş körpedir, ama on yaşını geçince yirmi yaşını geçmiş gibi tüylü Yezid-çehre olurlar. Ve gayet katillerdir, kadınları da öyledir. Ama yerlere kadar uzanıp topuklarına ermiş siyah saçlarına aşk olsun.*”⁶² Uzun saçlı olmalarından dolayı, Sincar Dağı’nın Yezidîler’in yaşadığı tarafına ‘*Saçlı Dağı*’ da demiştir. “*Saçlı Kürt*” olarak tavsif ettiği Sincar Yezidîleri için şunları yazmıştır: “*...Sincar Dağı’nın bir tarafına Saçlı Dağı derler, o amansız dağların içinde 44-45 bin Yezidî ve Bapirî kelp-perest (köpeğe tapar) kefere ve fecereden daha kötü bir alay vahşi, yabani, isyankâr, gulyabanî surathı, tüylü, dinsiz Yezidî Kürtleri vardır.*”⁶³, “*...Bapir hâkimlerine ve şeyhlerine derler. Ta bu derece mel’un Yezidî Kürdü vardır ki gayet cesur, yürekli ve ciğerli kâfirleri hepsi siyah köpeğe taparlar.*”⁶⁴ Seyyah, ‘saldırgan’ veya ‘barbar’ olarak tanımlayabileceği halde “*gayet cesur yürekli ve ciğerli*” şeklinde ifadeler, kullanmıştır. Diğer Kürtler arasında ‘*sekiz bıyıklı*’ olarak bilinen Sincar Yezidîlerinin bu durumunu şöyle açıklar: “*Bunlara diğer Kürtler sekiz bıyıklı*

⁶¹ EÇ, C.4, s.98.

⁶² EÇ, C.4, s.98.

⁶³ EÇ, C.4, s.91.

⁶⁴ EÇ, C.4, s.97.

derler. Zira iki bıyığı, iki kaş, iki burun deliğinden ve iki kulağı deliklerinden hep bıyık gibi kıllar bittiğinden Kürtler arasında bu kavme sekiz bıyıklı derler.”⁶⁵

“Kıllı Kürt taifesi olmakla sık sakallı ve hoş görünüşlü adamlardır”.⁶⁶ diyerek Yezidîler’den farklı olarak Sünni Kürtlerin sakallı olmalarını övmüştür. Eserin farklı bir yerinde de benzer bir durum hakkında şunları kaydetmektedir; “Kürt kavmi çok kıllı olduğundan ergin olmamış ciğer köşeleri 10 yaşına ve 17’sine ulaşınca sakalını cebinden çıkarıp çâr-ebû (dört kaşlı, ter bıyıklı) yiğit olur.”

Melek Ahmed Paşa ile birlikte ziyaret ettiği Bitlis Hanı Abdal Han’ın yanında uzun süre kalan Evliya Çelebi⁶⁷, hanın askerleriyle ilgili olarak çok ayrıntılı tasvirler yapmıştır: “...bellerinde Şeyhanî ve Maarrâvî kılıçları cepkenlerinde Haleb kalkanları, ellerinde kûpal çevganları, başları telli, alaca serbentli (başlıklı), gözü sürmeli, çoğu samur, zerdeva, vaşak, sincap ve mavi kürklü kibirli adamlardır. Han askerinin orta halli olanı serbentli, başları turna ve şahin telli, şal ve şapıklı, beli câb tirkeşli, eli kûpalı; mavi, sarı, siyah kırmızı, zırnık ve kına ile boyanmış sekiz çeşit dalgalı renkli sakallı adamlardır.”⁶⁸ Müellifin, askerlerin giyimlerini anlattıktan sonra “kibirli adamlar” diye tesmiye etmesi ilginçtir.

Evliya Çelebi Bitlis’teki Kürtler hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: “Kıllı Kürt taifesi olmakla sık sakallı ve hoş görünüşlü adamlardır. Karşıdan bir adama baksan sekiz renk sakalı vardır. Bir tarafı kumral, bir tarafı zerdeçavî (sarı), bir yanı mavi ve ortası kırmızı renk renk alaca bulaca sakalları vardır ki Anadolu insanı onları gördüğünde hayret eder.”⁶⁹ Burada kullanılan “Anadolu insanı” tabiri, Evliya Çelebi’nin bölgeyi Anadolu’dan farklı gördüğünün göstergesidir.

Evliya Çelebi’nin Fırat Nehri’nin Diyarbakır’a yakın bir yerinde gemi ve sallarla karşıya geçerken, İzoli Kürtlerinden kürekçilerle ilgili şaşkınlıkla karşılaştığı

⁶⁵ EÇ, C.4, s.98.

⁶⁶ EÇ, C.4, s.170.

⁶⁷ Köhler, s.46.

⁶⁸ EÇ, C.4, s.170.

⁶⁹ EÇ, C.4, s.170.

bir durumu Şu Şekilde aktarmaktadır: “*İzoli Ekrâdı kürekçileri ve keŐtîbânları edâ-yı hizmetleri mukâbelesinde paşanın râhı üzre uryân u büryân ve Őellak-u mellak zengûle u hurdeleri ve türtül edepsiz avret yerleriyle küŐâde cümlesi sıra ile paşanın selâmına dizildiler.*”⁷⁰ Müellif, kürekçilerin Paşanın selamına dizilirken çıplak oluşlarını, “*Őellak-u mellak*” ikilemesiyle tanımlamıştır.

1.3. Bölgesel ve Coğrafi Tavsifler

Kanuni Sultan Süleyman’ın Bağdat seferine giderken H.941(M.1534-35) tarihinde Mardin’i Diyarbakır Eyaleti’ne bağladığını ifade eden Müellif, Mardin Paşası’nın yıllık gelirinin 20 bin kuruş olduğunu yazıp bunun sebebinin Şu Şekilde açıklamıştır: “*Ancak, yiğit, namlı ve yarar işbilir paşa yeridir. Değme adam kâr edemez. Zira bir tarafı Saçlı Dağı’nın Yezidî Kürtleridir. Bir tarafında AŐdı kavmi Kürtleri vardır, bir tarafında Şatakî aşireti Kürtleri vardır. Ovalarında amansız Türkmenler sakindir. Uçsuz bucaksız sahralarında Tay kabilesi Urbanı konar-göçer. Bu yazılan mel’un kavimlerden öşür, aded-i ağnam ve otlak hakkını tamamıyla almak değme yiğit paşa kârı değildir. Onun için Mardin’e gözü pek, sert, güçlü kuvvetli ve hünerli paşa ister.*”⁷¹ Yezidî, AŐdı ve Şatakî Kürtleri ile Türkmenleri ve Arap Tay Kabilesini “*mel’un kavim*” olarak vasıflandırması ilginçtir. Müellifin, İstanbul’da büyüdüğü ve sultanın damadı olan Melek Ahmed Paşa’nın akrabası olarak devletin farklı kademelerinde görev aldığı dikkate alındığında, uğraşılması güç ve vergi konusunda zorluk çıkarmalarından dolayı hiçbir fark gözetmeksizin bütün bu kavimleri aynı Şekilde tesmiye etiği görülür. İdaresi güç olan başka bir yer olan Hazzo için ise Şunları yazmıştır: “*150 akçe pâyesiyle yahşı (iyi) kadılıktır, ama bazı zaman yaman âsumanî (kâğıt üzerinde) kadılıktır. Zira amansız Kürt bölgesidir.*”⁷² Müellifin, Bitlis Hanına bağlı olarak bir yer olarak belirttiği Hüsrev Paşa Hanı için Şunları aktarmıştır: “*...Tam 8 ay minare boyu kar bu Rahova’da kalıp Bitlis yolu bu tarafta kapanır. Onun için Hüsrev Paşa merhum Kârun hazinesi harcayp bu ova içinde bu hanı yapmış, sağına soluna kemerler edip içinden gelen*

⁷⁰ EÇ, C.4, s.24-25.

⁷¹ EÇ, C.4, s.81.

⁷² EÇ, C.4, s.116.

*geçen insanlar geçerlermiş. Zamanın geçmesiyle evkafı zayıf olduğundan ve Kürtlere pusu yeri olduğundan nice yerleri yıkılmıştır.”*⁷³ Özellikle şehirleşmenin az olduğu dağlık alanlarda devlet otoritesine bağlı olmayan Kürtlerin oluşturduğu birlikler tarafından yapılan buna benzer fiillere daha önce bölgeyi gezmiş olan seyyahlar da değinmiştir. 13. Asırda bölgeyi gezen Endülüslü Seyyah İbn Cübeyr, Musul ile Nusaybin arasında geçit vermez dağlarda yaşayan Kürtler için “*Allah, buranın sultanlarına onların saldırılarına engel olma ve onları zaptetme konusunda yardımcı olmamıştır.*” demektedir⁷⁴. Ziya Gökalp, yerleşik olmayan göçebe Kürtler’in durumunu açıklarken, Kürt aşiretlerine yakın bedevi Arap kabilelerinin muhtemel saldırılarına karşı sürekli teyakkuzda olma ihtiyacından dolayı yerleşik olmadıklarını ileri sürmüştür. Ayrıca Kürt aşiretlerinde, ‘vatan’ olgusundan çok, ‘aşirete bağlılık’ olgusunun daha güçlü olduğunu ifade etmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, Kürtler’in devlet otoritesine bağlı olma ve askere gitme gibi sorumlulukları yerine getirmede istekli davranmadıklarını savunmuştur⁷⁵.

Evliya Çelebi Hakkârî’nin dağlık kesimlerinde yaşayan Celovilerin bilgisizliğini yaşadıkları bölgenin özelliğine bağlamaktadır. “*...Celolar dağ adamları olduklarından üd, amber ve sandal nedir, ne bilsinler.*” demektedir⁷⁶.

1.4. Kadın ve Çocuklarla İlgili Tavsifler

Evliya Çelebi ‘*Türkmen ve Kürt Şehri*’ olarak tanımladığı Malatya için, “*Suyu ve havası hoş, gençleri sevimli, güzel yüzlü, hoş görünümlülerdir. Ama dağlık Kürt bölgesi olduğundan dilberleri meşhur değildir ve Kürt nesli olduğundan on seneye ulaştıklarında geçkin(geçmiş) olurlar.*” demektedir. Seyyahın, gezdiği yerleri değerlendirmesinde şehirlere daha fazla yer verdiğini ve mamur ve müreffeh olma unsurunun etken olduğunu ifade etmiştik. Nitekim burada dilberlerin meşhur olmama nedeni, yaşanan coğrafyaya bağlanmıştır. Nüfusun az olduğu dağlık alanlarda çarşı

⁷³ EÇ, C.4, s.181.

⁷⁴ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s.177.

⁷⁵ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Toker Yayınları, 1999, s.46.

⁷⁶ EÇ, C.4, s.350.

pazara çıkmayan kadınlar hakkında pek bilgi sahibi olamadığını ifade etmektedir. Müellif, Bitlis'te de benzer bir durumu anlatırken, *“Kadın tayfasını çarşı pazarda görmediğimizden malumumuz değildir. Ancak Râbia-i Adeviyye mertebesinde perde ehli, dindar ve güzel yüzlü kadınlarını kendileri överler. Gerçekten de kapalıdırlar.”* diyerek bunu iffetli oluşlarıyla açıklamıştır⁷⁷. Çocukların on yaşına gelince geçkin olmaları da iklim ve bölgenin etkisinden kaynaklanmaktadır. Çocuklar için sık sık ‘ciğer köşeleri’ kavramını kullanan müellif Van’daki Pinyanişi bölgesinde çocukların oynadığı oyunu aktarırken aynı kavramı kullanmıştır : *“Bu diyarın bütün ağaçlarına su yürümeye başlayınca bu şehir çocukları bir yere toplanarak her kavak ağacına küçük büyük yetmişer, seksener ve yüzer kadar çocuklar bu kavaklara tırmaşıp çıkarlar. En tepesine vardıklarında kavak ağacı dayanamayıp ağır yükten hemen Birecik yayı gibi eğilip baş aşağı olur. Bütün ciğer-köşeler kavak ağacının dallarına yarasa kuşu gibi sarılıp kavak ağacının göklere çıkmış ucu oğlanların ağırlığından ta yere düşüp yatar.”* diye oyunu anlatmaktadır⁷⁸. Çocuklar için benzer şekilde “ciğer-pareler” kavramını da kullanmıştır.

Müellifimizin, tanımlamalarında yetişme tarzı, dünya görüşü, inancı ve hayata bakış açısının etkisiyle yer yer öznel değerlendirmelerde bulunduğunu görüyoruz. Müellifin önelediği durumları, mensup olunan inanç ve mezhep, insanların yaşadığı yer, mamur, müreffeh ve yerleşik olma hali şeklinde sıralayabiliriz. Değerlendirmelerinde hiçbir zaman modern anlamda nasyonalist bir milliyetçilik tutumuna girmemiş, ayrımını yerleşik-göçebe, medeni-yabani, inançlı-inançsız hatta Sünni-Şii ikileminde yapmıştır. Tavsifler çoğunlukla görülen bölgelerdeki Kürtlere ilişkin olmuştur. Her Kürt topluluğu için farklı tavsiflerde bulunmuştur. Bütün Kürtleri içine alan kapsamlı tavsiflerden uzak durduğu görülür. Çünkü tavsiflerde etkin olan inanç, görünüm, şehirlilik gibi unsurlar değişkenlik göstermiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak farklı uçlarda çok çeşitli tavsiflerle karşılaşmaktadır.

⁷⁷ EÇ, C.4, s.135.

⁷⁸ EÇ, C.4, s.383.

1.5. Kürtlerin Savaşçı Özellikleri İle İlgili Tavsifler

Müellif eserinde daha çok şehirlerde yaşayanlara yer verdiği için dolayısıyla dağlarda yaşayan ve savaşçılık özellikleri daha kuvvetli olan Kürtler hakkında daha az bilgiler vermiştir. Kürtler'in savaşçılık özellikleri çok eskiye dayanmaktadır. M.Ö. 370'li yıllarda Pers İmparatorunun kardeşi Kyros'a yardım etmek amacıyla bölgeden geçen Yunanlı paralı askerlerden Ksenophon'un yazdığı "*Anabasis*"te de bu hususa değinilmektedir. Kyros'un savaşta Pers İmparatoru'na yenilip ölmesi ve başlarındaki komutanların da Pers İmparatoru tarafından öldürülmesiyle başsız kalan paralı askerler memleketlerine dönmek amacıyla çıktıkları yolculukta Karduk ülkesindeki dağlık alanlarda yaşayan Kürtler'in içinden geçmek zorunda kalmışlardı. Dicle'nin(*Tigres*) batısında kalan ve Armenia'dan Botan Çayı (*Kentrites*) ile ayrılan Kardukya, Pers İmparatorluğu'nun otonom bir bölgesiydi. Ksenophon Kardukyalıların, savaşçı bir yapıya sahip olduklarını ve hükümdarlara itaat etmediklerini aktarmaktadır⁷⁹. Hatta bir savaşta kendilerine saldıran 25.000 kişilik bir orduyu öylesine bir hezimete uğratmışlardı ki elverişsiz arazi şartlarının da etkisiyle bu ordudan bir kişi bile kurtulamamıştı⁸⁰. Paralı askerlerin geçişleri sırasında eşyalarını almaları üzerine, Kardukyalılar araba büyüklüğündeki kayaları yuvarlayarak ve mızrak büyüklüğündeki oklarla saldırıya geçtiler. Bu oklar öyle etkiliydi ki zırhları ve kalkanları dahi deliyordu. Hatta Yunanlı askerler ellerine geçirdikleri bu okları mızrak olarak kullanmışlardı. Savaş aleti olarak sapan ve yay kullanan Kardukyalılar, savaşçılıkta öyle ustaydılar ki, iki kol uzunluğundaki bu okları, üç kol uzunluğundaki yaylarla atmak için yay telini sol ayaklarıyla geriyorlardı⁸¹.

Safeviler zamanında onların bölgeye yaklaşmasını engelleyen Kürtler, savaşçı özellikleriyle Osmanlı Devleti'ne ciddi katkılarda bulunmuşlardır. İran'a yakın bir yerde bulunan Van Eyaleti'ndeki Kürtler bu anlamda önemli bir rol üstlenmişlerdi.

⁷⁹ Seton Lyold, *Türkiye'nin Tarihi-Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Ender Varinlioğlu, Tübitak Yay., Ankara 2002, s.141.

⁸⁰ Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. Oğuz Yarlıtaş, Kabalıcı Yay., İstanbul 2011, s.259.

⁸¹ Ksenophon, s.267-283.

Seyahatnamede, Van'ın doğusundaki Pinyanişilere, IV. Murad'ın Revan seferi sırasında 8000 adamlarıyla yaptıkları yardımdan dolayı "Gazıkıran" denildiği ifade edilir. Bu olay şu şekilde geçmektedir: "Bu Pinyaniş kavminin Çolak Mir Aziz adlı bir beyleri var imiş. Sultan Murad Han Revan üzere gelirken Kızılbaş Revan Kalesi'ne yardım gönderirken bu Çolak Mir Aziz Han Kızılbaş'ın yardıma gidenlerinin Salmas Sahrası'nda önlerini alıp 8000 âdemle 30 bin Şahseven'i kılıçtan geçirip bütün top ve cebehanelerini Van'a göndermiştir. Ganimet mallarıyla nimetlenmiş Pinyaniş kavmidir. O zamandan beri bunlara 'Gazıkıran' derler."⁸²

Eserde sadece Kürtler'e münhasıran kullanılmayan 'Değersiz ve zararlı kimseler' anlamındaki 'haşerat' tabiriyle ilgili tavsif birkaç bölümde geçmektedir. Van'dan Melek Ahmed Paşa'ya gelip Abdal Hanı şikâyet eden yeniçeriler, ticaret amacıyla Bitlis'ten geçerken, Han'ın mallarına el koyduğunu ifade edip şöyle devam etmişlerdi: "...Sonunda yüklerimizi çözüp Malazgird Beyi Mehmed Bey'in vilayetini vurmağa giderken bir hayli Kürt haşeratına malımız verip asker yazdı."⁸³ Bitlis Hanının Melek Ahmed Paşa'ya gönderdiği cevabi mektupta: "Osmanoğlu memleketinin Bitlis şehri yağmalanırsa ve bu kadar çoluk çocuk, Kürt haşerati ayaklanmasıyla ayaklar altında kalırsa saadetli padişahıma ne cevap verirsin." demektedir⁸⁴. Bitlis Hanı da mezkûr bölgedeki Kürtler için aynı şekilde 'haşerat' tabirini kullanmıştır. Ayrıca Bitlis şehrini Osmanoğlu memleketi olarak tanımlaması da ilginçtir.

Evliya Çelebi Van insanının savaşçı yapısını anlatırken Şeref Han'dan alıntı yapmaktadır. Astronomi ilmine dayanarak yapılan değerlendirmede müellif şu bilgileri verir: "Kâhinin yani Tarihçi Şeref Han'ın sözüne göre bu Van şehri'nin imareti tâlihi Hamel (kuzu, koç) burcunda ve Merih evine münkalib nârîde bulunmuştur. Onun için halkı acımasız cellât, öfkeli, cesur, Merih-sıfat ateş parçası adamlardır ki bir düşmana aman vermezler." İnsanların karakterinde, Van şehrinin

⁸² EÇ, C.4, s.255-256.

⁸³ EÇ, C.4, s.276.

⁸⁴ EÇ, C.4, s.282.

kuruluşu sırasında üzerinde bulunduğu koç burcunun etkisiyle sert yapıda olduklarını ifade etmektedir.

Karadeniz'in kuzeyinden geçerek İstanbul'a gelen ve Kanunî Sultan Süleyman'dan yardım isteyen Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'ya yapılan yardımı anlatırken; "...Sonra Türkmen, Kürt ve diğer Türk başıbozuklarından Elkas Mirza'ya 80 bin kadar haramî, eşkiya, isyancı, haydut, derinti asker verir."⁸⁵ demektedir. Burada da "başıbozuk" kavramıyla başlayan tavsif Kürtlerle sınırlı değildir. 'Derinti' kavramı da 'başiboş düzensiz asker'⁸⁶ anlamında kullanılmış olup, bu kavram da Kürtlerle birlikte Türkler ve Türkmenler için de kullanılmıştır. Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis Hanı üzerine yaptığı seferden sonra yaşanan yağma olayını şöyle anlatmaktadır : "İslâm ordusu içinde nice bin yabani ve eşkiya Ekrad çadırları içinde o sanatlı kıymetli Isfahan ipeği, Mısır ipeği ve Uşşak halılarının padişaha lâyıklarını Kürt derintileri parça parça edip çadırları içinde toz toprak çamur üzerine döşeyip berbat etmişlerdir."⁸⁷

Müellifin hırsız ve harami diye yaptığı nitelermeler şu şekildedir: İzolî Kürtleri için "Bütün halkı hırsız kata'ut-tarik İzolî Kürtleridir." demektedir⁸⁸. Yine Diyarbakır yakınlarında bulunan yağma tepe olarak tarif ettiği Çöltepe için şunları kaydetmiştir: "Kurbünde ma'mûr kurâlar vardır. Cümle Diyârbekir valilerinin atları bu sahrâda çayırklar ve tirfil ve yonca ve ayırık giyâhâtıyla meşhûr bir çemenzâr-ı ma'mûr vâdîlerdir. Bunda dahi kara hırsız çokdur. Zîrâ diyâr-ı Kürdistân'da Halitî ve Çekvânî ve Zıbarı ekrâdı kânıdır, gâfil yatmamak gerek..." Diyarbakır yakınlarında Hasçayır'daki hırsızlar için "Sürmeden gözü, ağızdan sözü çalarlar ve gayet savaştı, cesur ve haramîlikde ustadırlar." Şeklinde mizahî bir tavsif yöntemi kullanmıştır. Erciş sınırları içinde bulunan, Müslüman ve Ermeniler'in meskûn olduğu 200 haneli Kenzik Köyü'nde ikamet ettikleri sırada yedi haramî Kürt'ün idam

⁸⁵ EÇ, C.4, s.504.

⁸⁶ Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnamesini Okuma Sözlüğü*, İstanbul 2004, s.117.

⁸⁷ EÇ, C.4, s.355.

⁸⁸ EÇ, C.4, s.20.

edildiğini aktarır⁸⁹. Mardin'den ayrılıp güney tarafında Sincar'a doğru giderken yemek yedikleri Kend-beli menzili hakkında kendine has üslubuyla şu bilgileri vermektedir: “*Mardin sınırı bu yüksek dağ üzerinde, bu belde son bulur. Bir tehlikeli ve korkunç yerdir ki Aştı Kürdü ve Şakakî Kürdü bu belde adamın yolunu alıp belin kesip yolkesenlik ederler.*”⁹⁰

‘Haramîlik’ ve ‘yolkesicilik’ kavramlarının tüm Kürtlerle ilgili olmadığını belirtmemiz gerekiyor. Nitekim müellif yukarıda İzolî Kürtleri için ‘Bütün halkı yol kesicilerdir.’ demesine rağmen, eserinde savaşıklık yeteneğinden uzun uzun söz ettiği ‘Çomar’ adlı bir İzolî Kürdü için; “*...insaf hakkı için, bir sâlih, dindar, mümin, muvahhid ve Şafî mezhebli Malatya yakınında İzolî Kürtlerinden şahbaz, yarar, yiğit ve hünerli bir er idi.*” demektedir⁹¹.

Seyahatnamede verilen aktarılan bilgiye göre Arap ve Kürt eşkıyalarının saldıdığı korku şehir mimarisini ve yerleşimini bile etkilemiştir. Bunun müşahhas bir örneği İran’daki Rey şehridir. Bu durumla ilgili aktarılan bilgiler şöyledir: “*Bu şehrin bütün anayolları çok çok dardır. Zira işsiz güçsüz Arap ve Kürt eşkıyaları korkusundan yollarını çok dar yapmışlar ki bir taraftan düşman girecek olursa daracık yollarda kalabalık olup haramîler zorlukla geçerken her hanenin damlarından, çatılarından, pencere ve camlarından, aralık ve şahnişinlerinden hane sahipleri ok, tüfenk, sapan ve taş atıp düşmanı yok etsinler.*”⁹² Birkaç kişinin seyrek aralıklarla yaptığı sıradan yağma ve eşkıyalık girişimi için bu denli geniş çapta tedbirler alınması mümkün değildir. Şehir halkını ortak bir savunma anlayışı oluşturmaya sevkeden bu saldırılardan Rey şehrinin büyük zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Güvenlik sorununun kısa zamanda çözülemeyeceğini gören yerleşik reaya örneğine pek rastlanmayan uc bir yaklaşım sergileyerek şehir yerleşimini buna göre oluşturmaya çalışmıştır. Azerbaycan topraklarında yer alan Safeviler idaresindeki İşneviye şehri için de şu bilgiler kayıtlıdır: “*Kalesi haraptır Şehrezül,*

⁸⁹ EÇ, C.4, s.213.

⁹⁰ EÇ, C.4, s.83.

⁹¹ EÇ, C.4, s.365.

⁹² EÇ, C.4, s.519.

*Harir ve Ardalân Kürtleri korkusundan şehrinin firdolayı çevresine hendekler kazılmıştır. Köşebendlerde tedribeler (bir çeşit şehir kapısı) konulup mamur ve korunur hâle getirilmiş.”*⁹³ Benzer bir durumla ilgili olarak seyahatnamede geçen farklı bir örnek de Irak topraklarında bulunan Dergezin Boğazında yapılan surdur. Uzun yıllar Safeviler’in elinde kalan bu surun yapılış amacı seyahatnamede şöyle geçmektedir: *“İlk yapıcısı Yezdecürd Şah’tır. İsimlenme sebebi odur ki bu Irak diyarını Arap, Kürt ve Moğol kavimlerinden kurtarmak için Yezdecürd Şah anılan boğazın ağzıdır, Nahşevan demirinden büyük bir kapı yapıp her gece bekçiler anılan kapıyı beklerler. Daha sonra bu kaleyi yapıp ismini Der-i Güzin kor, yani Güzîde Kapu Kalesi demektir, isim sebebi odur.”*⁹⁴

Diyarbakir’in alınmasında da Yavuz Sultan Selim’in, Osmanlı Devleti’nin elindeki Kemah, Tercan, Bayburt ve Canha kalelerine zarar verdiğini söylediği Diyarbakir’deki Kürt eşkiyalar bir anlamda sebep olmuştur. Yavuz Sultan Selim’in durumun düzeltilmesi ile ilgili talebinin geri çevrilmesi üzerine, bölgeye gönderilen Bıyıklı Mehmed Paşa (Ebu Şevarib) ve Molla İdris Diyarbakir’i Osmanlı Devleti’ne katmışlardı⁹⁵.

⁹³ EÇ, C.4, s.420.

⁹⁴ EÇ, C.4, s.474.

⁹⁵ EÇ, C.4, s.31-32.

2. KÜRTLERİN YAŞADIKLARI COĞRAFYA VE İDARİ YAPILANMALARI

2.1. Coğrafya ve Nüfus

Müellif Kürtler'in yaşadıkları bölgeler için '*Kürdistan u Sengistan*' tabirini kullanır. Seng kelimesinin taş anlamına geldiği ve "-istan" ekinin 'ülke' anlamına gelecek sözcükler türettiği göz önüne alınırsa '*Kürtler ve taşlarla dolu bir ülke*' diye çevrilir. Diyarbekir için '*Kürdistan u Türkmenistan*'(Kürtler ve Türkmenler ülkesi) demektedir. Evliya Çelebi Kürtler'in başka topluluklarla yaşamasını veya nüfuslarını dikkate almadan, "Kürtler'in Ülkesi" veya "Kürtler'in yaşadığı yer" anlamında "*Kürdistan*" kavramını kullanmıştır⁹⁶. Erzurum'dan başlattığı bölgenin aşağıda Basra'ya kadar uzandığını kaydetmiştir. Müellifin, eserinde Bağdat hakkında bilgi verirken duası makbul şeyhlerinden diye tavsif ettiği Şeybülislâm Kürt Mustafa Efendi bu hususa örnektir⁹⁷.

*"Büyük memlekettir, bir ucu Erzurum diyarından Van diyarına, Hakkari diyarı, Cizre, İmadiye, Musul, Şehrezül, Harir, Ardalân, Bağdad, Derne, Derteng ve ta Basra'ya varıncaya kadar 70 konak yerde bu dili konuşan insanlar bulunur. ... Ancak bu Kürtlerin yayıldığı bölgenin derinliği uzunluğu kadar geniş değildir. Doğu tarafında Acem sınırında Harir ve Ardalân'dan Şam toprağına ve Irak-ı Arab toprağı ki Haleb toprağıdır, o iki temiz toprağı kadar genişliği 20-25 konak ve daha azı 15 konak yerlerdir."*⁹⁸ Müellifin tarifine göre derinliği doğuda Harir'den batıda Haleb şehrine kadar uzanan bu üçgen şeklindeki yapının genişliği üstte 750 km ile başlayıp güneye doğru 2000 km kadar uzanmakta ve Basra'ya doğru 300 km'ye kadar daralmaktadır. Evliya Çelebi'nin tarifine göre, Kürtlerin 1.000.000 km²'lik bir alanda yaşadıkları anlaşılmaktadır. 1620'li yıllarda bölgede bulunan Pietro Della Valle de Kürtlerin yaşadığı yerlerin Karadeniz'e kadar uzandığını duymuştu⁹⁹. Farklı

⁹⁶ Bruinessen, s.18.

⁹⁷ EÇ, C.4, s.569.

⁹⁸ EÇ, C.4, s.110.

⁹⁹ Bruinessen, s.18.

bir yerde “*Ama bu hakir kulun anladığına göre 24.000 kadar ülkelerdir ki her bir bini birbirinden onar konak aralıklı ülkelerdir.*”¹⁰⁰ demektedir ki bu sayının mübalağalı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzdeki gibi ulusal devlet anlayışının olmadığı o devir için sadece Kürtlerin yaşadığı böyle bir coğrafya sınırı belirlenmesi mümkün değildir. Seyahatnamede verilen bilgilere göre sadece Kürtlerin yaşadıkları yerlerin genelde köyler veya nahiyeler olduğunu görüyoruz. “*Tirhi Köyü menzili: Diyarbakır hükmünde ve sancağı sınırında bütün halkı Kürtlerdir,*”¹⁰¹ Ancak bununla ilgili istisnaî durumlar hiç de azımsanmayacak kadar çoktur. “*Göllü Köyü Menzili: Mardin hükmünde ve kazasında 500 haneli Ermeni ve Kürt köyüdür ve suları sarnıçtır.*”¹⁰² Yine Diyarbakır hükmünde yer alan Birdinic Köyü için şunları yazmıştır: “*Birdinic Köyü’nde Kürtler ve Ermeniler yerleşiktir.*”¹⁰³ Sadece Kürtlerin veya Türklerin yaşadığı hiçbir büyük eyalet de bulunmamaktadır. Mesela Diyarbakır için bu konuda şu bilgiyi vermektedir: “*...Ama çoğunlukla halkı Kürt, Türkmen, Arap ve Acem’dir.*”¹⁰⁴ “*Şimdi Murtaza Paşa efendimiz bu gezip gördüğümüz yerde bu Dicle Nehri’nin Sürremin’den gelen yerine set çekip bir menzil Şatt’ın yukarisından büyük bir kanal açıp kendi malından tam bin kese harcaayıp 50.000 kadar Arap, Urban, Kürt ve Türkmen kavmine bolca mal dağıtıp bu kadar usta ve ameleler ile yedi ayda bu Dicle Nehri arkını yeniden minare boyu kazarak derya gibi Şat Nehri’ni bu Dicle Nehri arkına akıtıp Deşt-i Kerbelâ’yı sular, bu nehrin sağına soluna 300 adet köy iskân ettirerek Irak topraklarını halifeler zamanından fazla şenlendirir.*”¹⁰⁵ Ancak müellif daha doğuya gidildiğinde halkının büyük kısmı Kürtler’den oluşan şehirleri kaydetmiştir. İran’daki Nihavend şehri için “*Genellikle halkı Kürt ve Şiîlerdir.*” demektedir¹⁰⁶. Bazı şehir yerleşimlerinde Kürtlerin şehrin belli bir mahallesinde toplandığı görülür. Maraş Eyaleti hükmündeki Malatya Sancağı’nda sayılan 32 mahallenin birisi “*Kürtler Mahallesi*” olarak geçmektedir.

¹⁰⁰ EÇ, C.4, s.710.

¹⁰¹ EÇ, C.4, s.26

¹⁰² EÇ, C.4, s.83

¹⁰³ EÇ, C.4, s.27.

¹⁰⁴ EÇ, C.4, s.72.

¹⁰⁵ EÇ, C.4, s.577.

¹⁰⁶ EÇ, C.4, s.456.

Mahalle bazında farklı yerleşimler olunca sosyal kurumların da ona göre oluştuğu ve isimlendiği görülmektedir. Malatya’da sayılan 20 mahalle mescidinden birisi “*Kürtler Mescidi*” olarak geçmektedir. Bu farklılaşma bir anlamda o devrin şartlarına has bir durum olarak görülebilir. Nitekim aynı şehirde sayılan mahallelerden yedi tanesi de Ermenilere aittir¹⁰⁷. Günümüzde bu duruma benzer mahiyette büyük şehirlerdeki yerleşimlerde aynı şehirden gelen insanların “*hemşehrilik*” olgusu ile bir araya gelerek oluşturdukları mahalleler aynı durumun bir nevi olarak değerlendirilebilir.

Seyahatnamenin, Büyük İskender ile Dara Şah arasındaki savaşı anlatıldığı bölümünde Bağdad ile Haleb şehirleri arasındaki bölgede bulunan Kürt yerleşimleri şöyle geçmektedir: “*Rum kavmi bütün Irak-ı Arab ki Haleb diyarıdır ve Irak-ı Acem ki Bağdad diyarıdır, bu şehirlere ve Kürt diyarlarına yayılıp Dühük Kalesi’ni İmadiye Kalesi’ni, Şihoy Kalesi’ni ve Akra Kalesi’ni, oradan Nenivî şehri’ni ve Betra beldesini tamamen yakıp yıkmışlar, bu Betraf beldesindeki Hazret-i Yunus Nebî’nin mucizesiyle dönen değirmeni harap etmişler.*” Bölgede Evliya Çelebi’nin bulunduğu döneme yakın bir zamanda İtalyan seyyah Tavernier, “*Eskiden Asurya, bugün ise Kürdistan adıyla tanınan onların memleketlerinden geçmek üzereydik.*” demek suretiyle Asurlular’ın yaşadığı bölgeyi ‘*Kürdistan*’ olarak tanımlamıştır¹⁰⁸.

Kürtlerin yaşadığı yerlerin sınırını çizen Evliya Çelebi bu bölgede yaşayan Kürt nüfus hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Ama bu kadar ülkeler içinde beş kere yüzbin (500.000) tüfeng atar Şafiî mezhepli ümmet-i Muhammed vardır. Ve tamamı 776 adet kale sayılır ki hepsi mamurdur.*”¹⁰⁹ Yavuz Sultan Selim’in, Kürt eşkıyalarına sahip çıkmasını istediği Diyarbakir hâkiminin kendisine gönderdiği cevabî mektupta: “*Eğer Şah İsmail’den intikam alabilirsen, benim de Diyarbakır’ımın 200.000 tüfenk atar Kürdümden intikam alasın.*” dediğini kaydetmektedir. Burada psikolojik harp taktiği uygulanmış olması muhtemeldir.

¹⁰⁷ EÇ, C.4, s.11.

¹⁰⁸ J.B. Tavernier, XVII. *Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*, Çev. Ertuğrul Gültekin, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980, s.102.

¹⁰⁹ EÇ, C.4, s.110.

Mevcut gücünü olduğundan çok daha fazla göstererek savaştan caydırma amacı güdülmüştür. Başka bir bölümde de şu bilgileri vermektedir: “*Bu Kürt diyarı büyük vilayet olduğundan hepsi dağlar içinde yerleşmiş bir alay yabani, isyancı ve eşkıya adamlar olup bütün tarihçiler bu Kürt kavmini 7.000 çeşit kavim saymışlar.*¹¹⁰ Elbette bu sayıların o zaman için gayet mübalağalı olduğu aşikârdır. Bruinessen, bunun mevcudun on katından fazla bir rakam olduğunu ifade etmektedir. 1844 yılında ülke genelinde yapılan nüfus sayımına göre ise Kürtler’in nüfusu 1.000.000 olarak kaydedilmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman devrindeki tahrir defterleri esas alınarak yapılan hane sayımında Diyarbekir’de 83.084 olduğu ortaya çıkmıştır. Yaklaşık nüfusu 415.420 olarak belirlenen eyalette, bu hanelerin yaklaşık yüzde onbeş kadarı gayr-ı Müslimlere ait olup geri kalanlarda Müslüman ahali yaşamaktaydı.

Ömer Lüfti Barkan’ın Tahrir defterleri esas alınarak yaptığı sayımda “*millet sistemi*”ne göre hangi eyalette kaç hane olduğu belirtilmiş, bu hane sayısına göre de tahmini sayı çıkarılmıştır. 1844 yılında devlet genelinde yapılan ilk resmi nüfus sayımında Kürtler’in nüfusu 1.000.000 olarak kaydedilmiştir. Kürtler’in yaşadığı coğrafyanın dağlık ve sert iklim koşullarına sahip olduğu düşünüldüğünde özellikle konar-göçer yaşayan Kürtler’de sağlıklı bir nüfus sayımı yapılamamış olması muhtemeldir. Öte yandan askere gitme hususunda istekli davranmayan aşiretlerin, kayıtlı bir sayıma katılmak istemesi kendi yararlarına olmayacaktı. Dolayısıyla gerçek nüfusun daha fazla olma ihtimali yüksektir.

Evliya Çelebi’nin kaydettiği 500.000 sayısının, iki yüzyıllık bir süre içinde daha yüksek bir rakama ulaşması beklenirdi. Ancak Bruinessen’in ifadesiyle en az on katı abartılmış olan nüfusun 50.000’in altında olmayıp bu sayıdan yüksek olması muhtemeldir. Çünkü bu süre zarfında, savaşlar, hastalıklar, salgınlar dikkate alındığında yirmi kat kadar artması ihtimali düşük görünmektedir. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki tahrir defterleri esas alınarak (1520-1535) yapılan sayımda ülke genelindeki eyaletlerde 1.358.948 Müslüman haneleri yaklaşık

¹¹⁰ EÇ, C.4, s.710.

6.800.000 kişilik nüfusa denk geliyorken¹¹¹, bundan yaklaşık üç yüzyıl sonra yapılan ilk resmi nüfus sayımında Müslümanların 20.550.000 kişi olduğu tespit edilmiştir. Aradan geçen üç yüzyıllık süreye rağmen artışın 3 katı kadar olduğu görülmektedir. Her ne kadar bu süre zarfında Osmanlı Devleti'nde toprak kayıpları olmuşsa da Müslümanların yaşadığı bölgelerde bu kayıp çok düşük seviyede kalmıştır. Evliya Çelebi'nin sayıyı aktardığı zamandan iki yüzyıl sonrasına kadar 1.000.000'a balığ olacak insan sayısının üç yüz bine yakın olabileceği tahmin edilmektedir.

2.1.1. Konar-Göçerler

Yerleşik hayatın olmadığı dağlık yerlerde, yaylalarda ve ovalarda yaşayan konargöçerler için hayvancılık yapmak, çadırlarda yaşamak ve yer değiştirmekten ibaret sayılabilecek bir hayat vardı. Bu hayat tarzının belirli yerlerde tercih edildiği görülmektedir. Arazinin dağlık olduğu, iklimin sert geçtiği Kürt coğrafyasının önemli bir kısmı konar-göçerliğe uygundu. Sübhan Dağı bu coğrafyanın en önemli alanlarından biriydi. *“Sübhan Dağıyla nâm bulmuş ünlü bir dağdır ki her sene yüksek tepesine kadar Türkman, Halitî, Çekvânî, Zaza, Lulu, Zibari, Pisani ve Kârkârî Kürtlerinden ve nice kere yüz bin kere hayvanlarıyla bu Sübhan Dağı'na çıkıp yayla faslı ederler.”*¹¹² Konargöçerlerin İran topraklarına kadar çok geniş coğrafyada yer aldıkları görülmektedir. Hemedan yakınındaki Elvend Dağı Yaylağı da bu yerlerdendir: *“Arap ve Acem'de meşhur büyük yaylaktır ki yüz binlerce hayvanla binlerce Kürt ve Türkmen taifeler yaylanırlar.”*¹¹³ Sübhan Dağı'nda da Elvend Dağı'nda da Kürtlerin, Türkmenlerle birlikte yaşadığı görülmektedir. Seyahatnamede geçen Bisütun Dağı da bu duruma örnektir: *“ Bu dünyada benzeri yok bir Bisütun Dağı'dır. Ama yüksek tepesi büyük bir yayladır ki bunda olan gül-i gülistanlar ve akmakta olan suları içinde nice bin çeşit balıklar ve bütün Bağdad*

¹¹¹ Yedi yıldız, s.469.

¹¹² EÇ, C.4, s.207.

¹¹³ EÇ, C.4, s.470.

halifelerinin harap olmuş yapı kalıntılarının görünen maksureleri var. Nice Kürt, Avşar, Türkmeni, Yakaman ve Sadak yaman Türkmenleri yaylanırlar."¹¹⁴

Kendilerine her yeri yurt olarak gören konargöçerler herhangi bir yerde ikamet etmeyi istememişlerdir. Geçim kaynakları olan hayvancılık da sürekli yeni otlaklar bulmayı gerektiriyordu. Bir anlamda geçim kaynağı ile hayat tarzı arasında bir paralellik vardı. Tarımla uğraşanlar için işledikleri toprağın yanında ikamet etmek bir zaruretti. Ancak konargöçerler için besledikleri küçükbaş hayvanları otlatmak için sürekli yeni otlaklar bulma ihtiyacı vardı. Konargöçerler, bu otlaklar için bey veya devlete vergi vermek zorundaydılar. Yerel beylerin, bu vergileri almaları daha kolay olmuştur. Bu durumla ilgili seyahatnamede geçen en iyi örnek, Kürt coğrafyasındaki en büyük yayla diyebileceğimiz Bingöl yaylasıdır: *"Bu şehre (Çapakçur) Palu kal'asından sekiz sâ'atde gelirken nehr i Murâd üzre Çapakçur cistr i azîminden ubûr ederken Bingöl yaylasına çıkan aşîret-i Hâltî ve aşîret-i Çekvânî ve aşîret-i Yezîdî ve aşîret-i Zâzâ ve Zebârî ve Lolo ve aşîret-i İzoli ve şakâkî ve Giygi aşîretleri ki cümle iki yüz bin âdem-i Ekrâd ve on kerre yüz bin gûsfend-i devâbât olup bu cistr üzre Çapakçur beğinin âdemleri kuş uçurmayup öşür alırlar ve yayladan avdetleri mahalde hedâyâların alup azîm vezni üzre der-âmed peydâ olur.*"¹¹⁵ 200.000 konargöçerin faydalandığı bu yayladan vergilerin noksansız toplanması için çok hassas davranılıyordu. Otlaklar kimin hâkimiyet alanında ise vergiyi o Bey'in adamları alıyordu: *"Rey Şehrinin batısında yer alan dağın kible ve batı tarafında yaylayan, Urban, Türkmen ve Zıbarî Kürtlerinin yayla haklarını İmadiye hâkimi ve Akra beyi alırlar.*"¹¹⁶

Merkezî idarenin hizmetlerinden faydalanmayan konargöçerler, bir anlamda işlerini kendileri görmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla onlardan, faydasını görmedikleri hizmetlerin karşılığı olacak bir vergiyi almak hiç de kolay olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin yurtluk-ocaklık sistemini uygulamasının en önemli sebeplerinden birisi de öşür, adet-i ağnam ve otlak hakkı gibi vergilerin alınmasında

¹¹⁴ EÇ, C.4, s.463.

¹¹⁵ EÇ, C.3, s.135.

¹¹⁶ EÇ, C.4, s.522.

sıkıntılar yaşanmasıydı. Merkezi idare için vergi toplama sorunu sadece Ekrâd sancaklarının olduğu bölgelerdeki konargöçerlerle sınırlı değildi. Osmanlı Devleti, Anadolu Beyliklerini ilhak ederken eski beylerine has ve zeamet vermenin dışında bir ayrıcalık tanımadığı halde, barış yoluyla aldığı Ramazanoğulları topraklarını Ekrâd Sancaklarında olduğu gibi yurtluk-ocaklık olarak eski beylerine bırakmıştı. Bunun sebeplerinden biri de Çukurova'daki nüfusları %85'e kadar çıkan konargöçerlerle yaşadığı sorunlardı¹¹⁷. 1485-90 yıllarında yaşanan savaşlarda bu konargöçerler Osmanlı Devleti'ne ciddi sıkıntılar yaşatmıştı. Yaşanan bu olaylar şunu açıkça gösteriyordu ki merkezî idareyle konargöçerlerin birbirlerine güvenmesi ve anlaşabilmesi çok zor görünüyordu. Bundan dolayı devlete karşı güven duyamayan ve otlak paylaşımından dolayı diğer konargöçer gruplarla sorunlar yaşayan Kürt konargöçerleri de dışarıdan gelecek saldırılara karşı kendilerini savunmak için sürekli hazırlıklı olmak durumundaydılar¹¹⁸. Ziya Gökalp de göçebeliği, ilkel halkların savaşa hazır olma hali diye tanımlamıştır. Bu kaygılar ve vazgeçemedikleri hayat tarzlarından dolayı, konargöçerlerin yerleşik olma süreci çok uzun olmuştur.

Büyük ölçüde hayvancılık ve hayvancılığa bağlı alanlarla uğraşan konargöçerlerin nadiren de olsa farklı geçim kaynaklarına başvurduğu görülmektedir. Yezidî Şakakî Kürtleri Musul yakınlarındaki Kargaçamı mevkiinde çıkan sakızı çıkarıp ticaret yapmaktaydılar: “...*Ve Kargaçamı adıyla meşhur olmasının sebebi odur ki bu sakız madeni göllerinin üzerine kuşlar konsa bütün zeyrek kuşların kanatlarından yapışıp avlandığı için Kargaçamı derler. Hatta bu mahalle Şakakî Kürtleri kara çadırlarıyla konup bu karasakızdan taşıyıp diyar diyar götürüp kâr ederler.*”¹¹⁹ Konargöçerler yazın yaylada kışın ise ovada kalırlardı. Ancak Şakakî Kürtleri Kargaçamı mevkiini mesken tutmuşlardı: “*Ve bu madende nice ceylân, tavşan, yaban öküzü, yaban eşeği ve binlerce vahşi kargalar boğulduğundan*

¹¹⁷ Kurt, s.31.

¹¹⁸ Gökalp, s.52.

¹¹⁹ EÇ, C.4, s.798.

Kargaçamı derler. Mamur ve canlılık kalıntıları ile doludur ama hâlâ harap ve virandır ve Şakakî Kürtleri meskenidir.”¹²⁰

2.1.2. Şehir ve Mimari

Evliya Çelebi seyahat sürecinde şehirlerde uzun süreli konakladığından dolayı, buradaki evler, hanlar, hamamlar, su kanalları ve kuyuları, camiler, köşkler, kaleler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu bilgilerden, Bitlis ve Diyarbakir şehirlerinin gelişmiş olduğu görülmektedir. Kasabalardaki standart mimari yapılarının ise cami, hamam, bağ ve bahçeli evlerle sınırlı olduğu görülmektedir. Daha gelişmiş olanlarında ise medrese ve çarşı pazar olurdu.

Sosyal hayat ve yerleşim tarzı birbirini doğrudan etkilemekteydi. Şehrin içinde akan derelerin kenarında yapılan bağ ve bahçeler yerleşik hayat biçimini benimseyen insanlar için eğlence ve tatil yerleriydi. *“Bitlis şehrinin dört tarafında akan 17 dere içinde 27 adet akarsular vardır. Her dere ve nehirlerin sağında ve solunda kat kat kârgir yapı bağ köşkleri, kulübeleri ve çalaştan ufak tefek yapılmış bağ evleri vardır ki şanı yüce hanın mîrâbının yazımı üzere tamamı 12 bin bağdır, evlerdir ve kulübelerdir. Memleket halkının eşrafı, seçkini, küçüğü, büyüğü, zengini ve yoksulu yaz aylarında şehirden bu bağlara göçüp tam 8 ay bağ faslı edip bir hay huy ile gece gündüz Hüseyin Baykara fasılları ederler.”* Burada dikkati çeken unsur sosyal statüsü ve maddi durumu ne olursa olsun, bütün insanların eğlence hayatı için şehirden çıkıp bağ evlerine yerleşmesiydi. Muhtemelen bağ köşkleri, bağ evleri ve kulübelerdeki dağılımda maddi unsurlar etkili olmuştur. Ancak kendi evleri dışında bir anlamda tatil yapmak üzere şehirden çıkma geleneğinin tüm insanlar için geçerli olduğu görülmektedir. Buradaki yerleşimin dağınık olması hiç de şaşırtıcı değildir. Zira günümüzde de dağlık alanlarda olduğu gibi bağ ve bahçelerin yaygın olduğu yerlerde yerleşim dağınık olmaktadır. *“Her bağ türlü türlü sanatlı havuz ve şadırvanlar ile bezenmiş, türlü türlü yüksek yapılar ile donanmış olup çok büyük bir şehirdir, ama dağınıktır. Zira bağları gayet geniştir. ... Her bağda bâz (av) evi derler birer çeşit haneleri var ki içine bir adam girse hayran olur. Sanki her biri*

¹²⁰ EÇ, C.4, s.798.

birer Çin nigârhanesidir, koku cinslerinden yüz binlerce türlü çiçeklerin hoş kokularından insanın dimağı kokulanır."¹²¹

Seyahatnamede aktarılan bilgilerden, Kürt coğrafyasındaki en mamur ve bayındır şehrin Bitlis olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi çoğu konuda olduğu gibi mimarlık ve mühendislik ilminde de övdüğü Abdal Han'ın, sarayını kendi çizdiği planlarla yaptırdığını aktarmaktadır: "*Mimarlık ilminde o kadar hendese bilgisine sahiptir ki büyük sarayın bütün çizimleri ve resimleri kendisindedir. Onun çizimleriyle yapılmış bir büyük saraydır ki sanki Belkıs Sarayı ve Keydefâ Sarayı'dır.*"¹²² Bitlis'te birçok saray ve han kenti süslüyordu. Bunların yapı tarzları birbirinden farklıydı. Bu eserler muhtemelen daha önce Abdal Han'ın teşvikiyle Bitlis'e gelen mimar ve mühendisler tarafından yapılmıştı: "*Bu huyâbânda türlü türlü ibret verici seyirlik yüksek köşkler var ki her biri birer hazineye yapılamaz meliklere mahsus Havernak kasırlarıdır. Hatta bir kasrın tarzı tavrı bir kasırda yoktur. Her biri birer diyarın üstadlarının işidir.*"¹²³ Etkisinde kalınan diyarlardan biri Çin'dir. Çin mimarisinin özelliklerini taşıyan Abdal Han'ın sarayı hakkında müellifin verdiği ayrıntılı bilgiler mimarînin ulaştığı noktayı göstermesi bakımından önemlidir. "*...Bu camekândan içeri girince soğukluk dedikleri büyük bir kubbe daha vardır, ama ortasında havuz ve şadırvanların akarsuları tamamen sıcaktır. Dört taraflı duvarı ibret verici Çin bukalemun nakşıdır. Bu da parça mermerler ile döşenmiş Çin gülüdür. Ama bunun mine kubbesi kâşî ile renklenmiştir ve nice bin avizeler ile süslenmiş sağlam bir kubbedir.*"¹²⁴

Kente su getiren yollar ve halka açık 41 adet çeşme, şehrin her bölgesinde de taştan 11 köprü yapılmıştı.¹²⁵ Halkın ortak kullandığı yol, köprü ve çeşmelerin yaygın olması şehrin gelişmiş olmasıyla ilgiliydi. Çünkü bunların olmaması günlük hayatta ciddi sıkıntı yaşanmasına sebep oluyordu. Diyarbekir gibi büyük ve mamur

¹²¹ EÇ, C.4, s.144

¹²² EÇ, C.4, s.147.

¹²³ EÇ, C.4, s.152.

¹²⁴ EÇ, C.4, s.154.

¹²⁵ Köhler, s.43.

bir şehirde bile her evde su kuyusu bulunmuyordu: “Bazı evlerde su kuyuları vardır. Ancak diğer bölgeler gibi su kuyuları çok değildir, yine de her evde su mahzenleri bulunur. Soğuk su mağaraları ve Fıskayası tarafında Yunus nebî mağaraları hadsiz hesapsızdır.”¹²⁶ Günümüzde dahi ulaşım ve sağlıklı şebeke suyu imkânlarının önemini yitirmediği bilinmektedir. Su kanalları ve çeşmeler dışında renkli mermerlerden yapılan fiskiyeli havuzlar mimarinin burada ne kadar geliştiğini göstermektedir. Sadece su ihtiyacının karşılanması düşünülmemiş estetik ve tasarıma da önem verilmişti. Hatta devridaim yapacak motor bağlama imkânı olmadığından fiskiyeden çıkan suyun boşa akmaması için buradan bağlara ulaşan su kanalları yapılmıştı. “Burada olan havuzlar, fiskiyeler ve selsebiller Rum’da yoktur. Ve her havuzun dört tarafında değerli küçük taşlardan öyle renk renk mermerler döşenmiştir ki sanki Hind sadeşkârîsi ve pusukârîsidir. Havuzlara çeşit çeşit dev suratlı ve arslan başlarından ve ejder kellelerinden adam boynu kalınlığında âbihayatlar akıp aşağıda şebekeli bostanlara gider.”¹²⁷ Fıskiyelerdeki tasarım ve tekniğe hayran olan Evliya Çelebi bu durumu kendine has üslûbuyla şöyle aktarmıştır: “Nice fiskiyelerden birer su fişkırır, ama pek çok fiskiyelerin delikleri bir iken o delikten 40-50 adet tatlı su dilber saçları gibi dağılır. Gariplik bunda ki fiskiyelerin deliği birdir. Ve nice şirin küçük köşklerin kubbeleri içinde asılı cam ve kristal kâseler vardır, şadırvanlar o cam taslara isabet edince hüznü bir ses duyulup nice büyük taslardan yine şadırvanların suyu baş aşağı yağmur gibi iner.”¹²⁸

Bitlis’teki şehirleşme oranının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Mağara ve çadırlarda yaygın bir yerleşimin olduğu bu devirde, Bitlis’te sayılan bu gelişmiş köşkler dışında sadece şehrin aşağı bölgesinde 5.000 kadar ev vardı. “Yukarı iç kalede ve aşağı kalesi varoşu içinde 17 mahallede ve yazılan 17 derenin kenarında tepeler üzerinde Bitlis şehrinde toplam 5.000 adet güzel haneler vardır ve hepsi amber kokulu toprak ile örtülü mamur evlerdir. Ama bir kısmı birbirine dayanmış evlerdir. Zira genellikle yüksek havadar zemine kurulmuş güzel evlerdir, ama bu

¹²⁶ EÇ, C.4, s.51.

¹²⁷ EÇ, C.4, s.153.

¹²⁸ EÇ, C.4, s.153.

aşağı varoş hanelerini aşağı kale kuşatmamıştı.”¹²⁹ Evliya Çelebi, mimarideki ileri örneklerden biri olarak verdiği Cizre’deki hamama taşınan su kanalları ile ilgili olarak şu bilgileri aktarmaktadır: “...*bunun suyu karşı (---) dağından terazi ile gelip künk ile Şat Nehri altından geçip kaleye çıkar, buradan da bu hamama gelir.*”¹³⁰

Rumların Kara Amid (Kara Şehir) dediği Diyarbakir’e bu özelliği kazandıran yapılarda kullanılan kara taştır. Karacadağ yakınlarındaki Diyarbakir’de bulunan siyah renkli volkanik bazalt ve granit kayaçları yapılarda çok kullanılıyordu. Kara Amid Kalesi’nde kullanılan bu kara taşlarla ilgili olarak şunlar anlatılmaktadır: “*Bu kalenin Şatt’a bakan tarafında ve kuzeye bakan köşesinde Diyarbakır Kalesi’nin sert taşı öyle bir sert taştır ki ona demir tesir etmez ve asla ateş etki edip kireç olmaz. Bir acayip garip madendir ki anlatılmasında dil kısa kalır.*”¹³¹ “Kara Amid” ismi buradan gelmektedir. Yapılarda kullanılan malzemelerin uzak yerlere götürülme imkânı çok kısıtlı olduğundan genelde bölgeden elde edilen özgün malzemeler buldukları yerde kullanılıyordu. Evliya Çelebi Adilcevaz’da binalarda kullanılan bir taşın yapımını şöyle anlatmaktadır: “*Bu Adilcevaz Kalesi’nin kuzeyine yakın yine Sübhan Dağı eteklerinden gelir bir tuzlu çay akar, ama gayet berraktır. Bu çayın iki tarafında, akan sudan taş oluşmuştur. Nice binalara ondan taş keserler.*” Taşın böylece kolay şekil almasını ve kesilebilmesini iyi değerlendiren bazı ustalar istedikleri şekilde taş elde etmek için kalıplar hazırlamışlardı: “*Ve bazı yapı ustaları ve mimarlar istedikleri şekilde tahta sandıklar yapıp içine bu sudan koyup o su içine biraz tuz koysalar Allah’ın emriyle o su taş olur ki çok sert taştan nişan verir ama hafif taş olur. Hatta kapı kemerleri, ocak yaşmakları, merdiven ayakları ve türlü türlü eşyalara, ihtiyaca göre tahtadan yahut çamurdan kalıplar yapıp ona göre suyu dondurup taş olur.*”¹³²

Evliya Çelebi mimarisini ilginç bulduğu eserler hakkında ayrıntı bilgiler vermiştir. Bunlardan biri Diyarbakir’deki Muallâk Camii’dir. Bu eseri farklı kılan ve

¹²⁹ EÇ, C.4, s.134-135.

¹³⁰ EÇ, C.4, s.730.

¹³¹ EÇ, C.4, s.38.

¹³² EÇ, C.4, s.213.

ismine sebep olan özellik minarelerinin alışılmışın dışında dört köşe üzerine oturtulmasıydı: *“Muallâk Cami adıyla meşhur olmasının aslı oldur ki dört köşe yüksek bir minaresi vardır. Yapan usta bu yüksek minareyi 5 adet yüksek sütun üzere kurup minarenin dört köşe temelini dört sütun üzere sihirli bir sanat ile yapmış. Beşinci sütunu minarenin temeli ortasına edip bütün minarenin ağırlık merkezi bu bir sütun olmuştur. Diğer dört adet direkler görüntü olarak durduğu için bu minareye “Muallâk Minare” dediklerinden cami de o minare adıyla adlandırılmıştır.”*¹³³ Diğer bir eser de Batman suyu üzerinde kurulmuş olan Batman Köprüsüdür. Diyarbekir ve Meyyafârikin’den Hazzo, Bitlis ve Van’a geçiş imkânı sağlayan stratejik öneme sahip bu bölgede Batman Nehri üzerinde Abbasioğulları tarafından yaptırılan köprüyü şöyle tarif etmektedir: *“Üstad yapıcı ‘Bu mecnun nehri üzerine bir göz köprü olmaktan gayri ilâç yoktur.’, deyip bu köprüünün iki tarafına o kadar sağlam, geniş ve derin rıhtım ve ızgara temeller bırakıp bir taraftan bir tarafa Kisra kemerinden nişan verir bir göz köprü inşa etmiştir ki uzak mesafelerden halka gibi bellidir.*¹³⁴

Van’daki mimari ve yerleşimde mağaraların ön plana çıktığı görülmektedir. Bu mağaralar doğal olmayıp büyük bir emek sonucu ev yerleşimine uygun bir şekilde oyulmuşlardı. *“Tanrı’nın hikmeti bütün sert taşlı dağlar onlarla büyülenmiş ki Van kayalarını peynir gibi oyup mağaralar etmişlerdir. Bu mağaraların her birine bin adet derinti askeri girse kaybolur. Oda oda, bölüm bölüm divanhaneler var. Onlarda olan hendeseli eşikleri burgu burgu, pervazlı ve küçük küçük taşlardan oyma dolap, gilvi (korniş), medine ve raf sergenler (büyük dolaplar) var ki şimdiki asrın üstadları ona bir keski vurmada acizlerdir.”* Mağaraların oyularak evlere dönüştürülmesi muhtemelen iklimin sert etkisinden korunmak amacıyla başvuru olan bir yöntemdi. Bunun ekonomik yetersizlikten veya yüksek yapı maliyetinden olması düşük bir ihtimaldir. Çünkü bu mağaraların tavanları altın işlemelerle bezeliydi. *“Hepsi zengin ve maldar kavim imişler ki kubbe ve tavan yerlerine ve kemerlerine varak altını sanki elleriyle sıvamışlar. Böyle nakışlı ibret verici mağara bir diyarda*

¹³³ EÇ, C.4, s.41.

¹³⁴ EÇ, C.4, s.114.

yoktur. Ancak Şam yoluyla hacca giderken Hazret-i Salih'e kayadan Allah'ın emriyle köçeğiyle deve çıktığı Nâka Kayası yakınında Hazret-i Hud şehri ki hâlâ yere geçmiş kayalardır, o kayalarda da Van kayası mağaraları gibi garip mağaralar vardır. Ama bu Van'ın mağaraları onlardan büyüktür ve sanatlıdır.”¹³⁵ Van'daki yerleşimde tek katlı yapıların ağırlıkta olduğu görülür. Müstakil olarak kullanılan bu evlerin bağları bulunuyordu. Yakınlarda akan bir nehrin olması büyük ölçüde kavak yetiştirilmesine imkân tanıyordu. “Bu kaleden aşağı (Pinyanişi) Berdük Deresi kenarında 600 adet tek katlı Kürt haneleri vardır. Ama çevresinde varoşu yoktur, tamamen hendektir. Bahçeleri yoktur ama bağları gayet çoktur. Hatta Berdük Nehri kenarında olan yeşillikler içinde binlerce yüksek ve uzun kavak ağaçları var ki her birinin boyu ayyuka çıkmıştır.”¹³⁶

Seyahatnamede köylerin yerleşim düzeni ve mimari yapısı hakkında da bilgiler verilmektedir. Hemen hemen her köyde bir cami vardır. Köylerin çoğunda çarşı olmayıp haftanın belli günlerinde kurulan Pazar oluyordu. Van'daki Rubacık köyü hakkında şu bilgiler aktarılır: “...köyü o kadar mamur değildir. 300 haneli ve bir camili Pinyanişi Kürdü köyüdür. Her hafta çevresinde olan köylerin halkı toplanıp büyük Pazar kurulur.”¹³⁷ Nüfusu fazla olan köylerde cami dışında, han, hamam, medrese gibi yapılar da olabilmekteydi. Ancak istisnaî durumlar da vardı. Nüfusu yaklaşık Rubacık köyü kadar olan İmadiye'deki Bekûfar Köyü'nde cami dışında medrese ve hamam da bulunuyordu: “İmadiye toprağında Baytanûr Kalesi hükmünde 300 haneli cami, medrese ve hamamlı, bağ ve bahçeli Kürt köyüdür.”¹³⁸

Evliya Çelebi, seyahatnamede kale mimarisi ve yapısı hakkında da teferruatlı bilgiler aktarmaktadır. Müellif, Mardin Kalesi ile ilgili hayranlığını şöyle dile getirmektedir: “Bu uzun boylu kale öyle yüksektir ki en tepesinde olan yapıların duvarları ve burçları gökkuşağı gibi mavi bulutlara ulaşır kuşluk vakti olup nilgün renkli bulut kaybolmadan kalenin tepesinde olan minareler ve diğer yüksek yapılar

¹³⁵ EÇ, C.4, s.231.

¹³⁶ EÇ, C.4, s.382.

¹³⁷ EÇ, C.4, s.384.

¹³⁸ EÇ, C.4, s.695.

görünmez. Ta bu derece yüksek benzersiz bir kaledir. Hatta bütün cihanı gezen kara ve deniz seyyahlarının söyledikleri üzere bu yeryüzünde bütün memleketlerde binlerce büyük kaleler gördük ama Osmanoğlu devletinde Mardin gibi ibret verici kale görmedik derler.¹³⁹ Kale içinde o kadar mağaralar, karanlık saklanma yerleri ve su sarnıçları var ki onar sene kuşatma olsa yetecek kadar su sarnıçları vardır. Ve bütün tepelerin yalçın kayaları üzerine rahmet yağmurları indikçe bir damla rahmet suyu boşa gitmeyip hepsi kayalar yoluyla su sarnıçlarına gider, mirî sarnıçlar vardır. Yüzlerce adet mağaralarda 700-800 yıldan beri kızıl darı, kara seret darısı ve çeltikli pirinç doludur ki sanki henüz harmandan yeni kaldırılıp ambara konmuş tahıllardır. Ve niçe yüz adet mağaralarda, şumna (tahıl ambarı) ve mahzenlerde ve ambarlarda danedar buğday, arpa ve diğer tahıllar doldurulmuş hazır beklemededir. Ama her sene bu buğdayları halka padişah adına dağıtırlar, sonra yine yeni tahıl ambarlara korlar.¹⁴⁰

Kaleler genellikle taştan yapılmış olup, taşın yapısı bölgenin coğrafi özelliğine göre değişiklik gösteriyordu. Kesme taştan yapılan Kazvin Kalesi hakkında şu bilgiler aktarılmaktadır: “Bir geniş verimli ovada eğimsiz dörtgen şekilli (kesme) taş ile yapılmış bir kaledir. Kaleyi Erdeşir Babek ile Gıyâseddin Şah yapmıştır ki yukarıda anlatılan cami yakınında kalenin Müşebbek adlı kapısı üzerinde yapıcılarının isimleri yazılmıştır.”¹⁴¹ Bölgenin ve zamanın koşulları, insanları her an için savaşa ve korunmaya muhtaç bıraktığından dolayı konaklar ve hanların da kaleler gibi sağlam yapılmasına özen gösteriliyordu. Hazzo beyinin yaptığı han sağlamlığı ile kaleye benzetilmiştir: “Zamanın hâkimi olan Murtaza Bey bir kârgir sağlam yapı bir han inşa etmiş ki sanki sağlam bir kaledir. Taşlık zemin olduğundan bağ ve bahçeleri iyi değildir, ama halkı cesur ve gürbüz gençleri olur.”¹⁴²

¹³⁹ EÇ, C.4, s.81.

¹⁴⁰ EÇ, C.4, s.82.

¹⁴¹ EÇ, C.4, s.485.

¹⁴² EÇ, C.4, s.117.

Ekonomide çok önemli bir yeri olan ticari faaliyetlerin sağlıklı yürütülmesi için stratejik önemi olan noktalarda büyük ve iklim koşullarına elverişli yapıların inşasına önem verilirdi. Tebriz'den başlayıp Halep'e uzanan ticaret yolu üzerinde önemli bir durak olan Bitlis'te yaptırılan kemerler tüccarlara emniyetli ve rahat bir konaklama imkânı sunuyordu: *"Bitlis hanı hükmünde eski bir handır. Yanında asla yerleşim yeri ve yapı yoktur. Hatta hayrat sahibi olan merhum Hüsrev Paşa bu handan ta Van diyarına varıncaya kadar ve yine bu handan ta Bitlis şehri'ne gelinceye kadar bu hanın sağında ve solunda tam 13 saatlik yere bu Rahova Sahrası içinde içi boş kemer yapılar yapmış. Kış günlerinde tüccarlar, seyahat edenler ve ziyaretçiler bu Hüsrev kemerleri altından geçerler ki yaz aylarında serin ola, kış aylarında da sıcak ola."* Zira bu Rahova Ovası'na yağın kar, ne Muş Sahrası'na, ne Erzurum Sahrası'na, Pasin ovalarına, Tercan vadilerine, Soğanlı ovalarına, Kelkit çöllerine, Ardalân kırlarına, Kırım heyhatlarına ve Balu Han Kıpçaklarına öyle kar yağmak ihtimali yoktur.¹⁴³

Seyahatnamede, Van'da çok değerli mühendisler olduğu kayıtlıdır: *"Evveldâ üstad mühendis yapı ustaları var ki benzerleri meğer Sakız Adası'nda ola."*¹⁴⁴

Evliya Çelebi şehirlerin geçmişteki mimari yapıları hakkında da bilgi vermiştir. Bunun en güzel örneği Ahlat şehridir. Aktarılan bilgilerin inandırıcılığını artırmak için de kendi izlenimlerini kullanmıştır. *"Bu şehir mamur iken tamamı 35 bin mihraptır, diye duvarın yüzüne yazmış. Gerçekten de minarelerinin çokluğundan ve yapılarının kalıntılarının bolluğundan 35 bin mihrap olsa yeridir, yalan değildir."*¹⁴⁵ Çok yoğun bir nüfusa sahip olduğu anlaşılan Ahlat şehrindeki süt sarnıçları kayda değer yapılardır. *"3 bin adet süt sarnıcının olduğu şehirde koyun, keçi, camız, sığır ve atların sütleri sağılırdı. Her hayvan için ayrı sarnıçlar olup, sütler sağıldıktan sonra şehre haber gönderilir ve 7 bin çeşmeden sütler alınır. Bunların vergisi Mâhân padişahına verilmekteydi."*¹⁴⁶ Böyle bir yola başvurulması

¹⁴³ EÇ, C.4, s.181.

¹⁴⁴ EÇ, C.4, s.270.

¹⁴⁵ EÇ, C.4, s.194.

¹⁴⁶ EÇ, C.4, s.194.

muhtemelen şehre at dışındaki hayvan girişlerinin yasak olmasından dolayıdır. Zamanına göre çok ileri sayılacak bir şehircilik planlamasının olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. İDARİ YAPI

Evliya Çelebi'nin akrabası Melek Ahmed Paşa'nın Van Beylerbeyi olarak uzun yıllar görev yapması, müellifin bölgede uzun süre kalarak ayrıntılı bilgiler vermesine yardımcı olmuştur. Devlet yönetiminde doğrudan ya da dolaylı görev almış olan Evliya Çelebi Van başta olmak üzere Diyarbakir, Bitlis gibi önemli şehirlerde aşiretler, hükümetler ve sancaklar hakkında önemli notlar almıştır. Melek Ahmed Paşa'nın güvenini kazanan Evliya Çelebi, pek çok resmi heyette görev almıştır. Bu görevleri aracılığıyla geniş bir coğrafyada gözlem yapma imkânı bulan müellif, bize idari yapı ve sosyal hayatla ilgili ayrıntılı bilgiler aktarmıştır. Bölgeyi gezen pek çok batılı seyyaha nazaran, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler daha ayrıntılı ve değerlidir.¹⁴⁷

Tam olarak yerleşik hayata geçmemiş tüm toplumlarda olduğu gibi Kürtlerde de bağımsızlık olgusu çok güçlüydü. Bir devletin denetimi altına girmek veya düzenli orduya geçmek tercih edilmeyen bir durumdu. Ancak o devrin şartları Kürtler için de müstakil olarak hareket imkânı tanımıyordu. Büyük devletler askeri güçlerinin en önemli kısmını düzenli birliklerden ziyade bölgede bulunan yerel beyliklerden aldıkları kuvvetlerden oluşturuyorlardı. Nitekim Osmanlı Devleti'nden önce bölgede varlık gösteren Memlûk Devleti'nin 375.000 kişilik ordusunun 74.000 kadarı düzenli birliklerden geri kalan kısmı ise yardımcı kuvvetlerden oluşmaktaydı. Yaklaşık 300.000 kişilik bu yardımcı kuvvetlerin 93.000'i Urban, 87.000'i Türk, 20.000'i Kürt ve 66.000 kadarı süvari birliklerinden oluşuyordu.¹⁴⁸ Başat güç olma vazifesini üstlenen bir devlete bağlı olmanın temel şartları vergi vermek ve istenildiği zaman seferlere asker göndermekti. Abbasi halifesini Şîf Büveyhîler'den kurtarmak

¹⁴⁷ Wilhem Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, Çev. Haydar Işık, Alan Yayınları, İstanbul 1989, s.40.

¹⁴⁸ Uzunçarşılı, s.430.

için harekete geçen Tuğrul Bey'in ordusunda, hutbeyi Selçuklu hükümdarı adına okuyan Mervanî hanedanının gönderdiği Kürt askerler de yer alıyordu. Malazgird Savaşı için de Mervanî Beyi Nizameddin Sultan Alparslan'a 10.000 Kürt askeri göndermişti¹⁴⁹.

Geçinmek amacıyla hayvanlar için yeni otlaklar bulma gereği ve çadırda konar-göçer bir hayatın sonucu olarak iklimin zorunlu kıldığı mevsimlik göçler, öte yandan yaşadıkları bölgenin güneyinde yer alan bedevi Arap aşiretlerinin saldırılarına karşı koyma mecburiyeti gibi etkenler Kürtleri sürekli teyakkuz halinde olmaya zorlamıştır¹⁵⁰. Sürekli tehdit altında olmanın da etkisiyle Kürtlerde aşiret beylerine (ağa) itaat yüksek düzeydeydi. Ancak aşiretin en büyük siyasi teşekkül olmadığı görülmektedir. Aşiretler üstü bir politik teşekkül olarak görülen bu yapı "Emirlik"tir. Yönetme ergini eline alan bir hanedan tarafından yönetilen emirlikler küçük çapta bir orduya da sahipti. Ancak emirler için gücün ve meşruiyetin en temel göstergesi "soyluluk"tu¹⁵¹. Cizre Beyi Seyfeddin Bey'in soyunu İslam komutanı Halid Bin Velid'e dayandırması bu bunun somut bir örneğidir¹⁵². Öte yandan Hakkari ve Bitlis beyleri de kendilerini *Âl-i Abbasiyân* olarak tanımlamıştı. Bu durum siyasi otoritenin sağlanmasında 'din'in önemli bir argüman olduğunu ve aşiret mensupları arasında ciddi bir meşruiyet nişanesi olarak kabul gördüğünü göstermektedir. Aşiretlerin bir üst yönetim birimi görünse de birkaç aşiretin birleşimiyle 'konfederasyon' olarak teşekkül eden emirliklerin pratikte bireyler üzerindeki etkisi nispeten daha az olmuştur. Emirlikler, aşiretler üzerinde mutlak bir tahakküm kurmayıp, daha çok sevk ve muvazeneyi tesis etmeye çalışmıştır¹⁵³. Aşiret mensuplarının merkezi idareyle olan bağlantıları doğrudan değil beyler aracılığıyla olmuştur. Hayvancılığın asıl geçim kaynağı olduğu, coğrafi şartların da etkisiyle mimarinin zayıf kaldığı, su kuyusu, han, hamam, imaret, gibi ticaretin ve sosyal

¹⁴⁹ Balcı, s.28-29.

¹⁵⁰ Gökalp, s.56.

¹⁵¹ İbrahim Özcoşar, Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey, *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu bildirileri*, (14-15 Nisan 2012 Cizre) Ed. Nesim Doru, Mardin Artuklu Üniversitesi yay. İstanbul 2012, s.100.

¹⁵² Fatih Gencer, "Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", s.79.

¹⁵³ Özcoşar, Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey, s.100.

hayatın gereksinimleri ve merkezi yönetimin hizmetleri olan yapılardan mahrum kalmış olan toplum bir anlamda kendi yağında kavrulmaya çalışmış ve nimetlerinden faydalanamadığı merkezi yönetime vergi vermeye ve askerlik yapmaya sıcak bakmamıştır¹⁵⁴. Ayrıca bölge ve hatta aşiret dışından birinin yönetimi altına girmeye tahammül edilmemiştir.

Kürtlerle ilgili içtimaî tahlili iyi yapamayan ve katı merkeziyetçi bir anlayış benimseyen Safevi Devleti'nin bu coğrafyayı doğrudan merkezi idareye bağlama stratejisi başarısız olmuştu. Safevi hükümdarı Şah İsmail 1502 yılındaki Şarur Savaşı ile Maraş'tan Bağdat'a kadar uzanan bölgeyi ele geçirmiş ve Hoy şehrinde bulunduğu sırada kendisine saygılarını sunmak üzere gelen on bir Kürt beyini tutuklatmıştı¹⁵⁵. Bu beyler arasında kayın biraderi ve Hasankeyf Sultanı Melik Halil de bulunuyordu¹⁵⁶. Sünni olmaları nedeniyle güvenmediği Kürt beylerinin yerlerine Şii valiler atamıştı¹⁵⁷. Bu durumun bir dönüm noktası olduğunu söyleyebiliriz. Bağımsızlığına önem veren Kürt aşiretlerinin ve beylerinin bu durumla ilgili memnuniyetsizliğini iyi gören Osmanlı Devleti, mezhep birliğini iyi değerlendirmiş ve Kürt beylerinin kendi bölgelerinde mevcut haklarına dokunmayacağı bir sistem vaad etmişti. Bu gayeyi temin için harekete geçen Yavuz Sultan Selim, Safevî ordusunu Çaldıran'da etkisiz hâle getirerek, 6 Eylül 1514'te Tebriz'e girdi. Buradan ayrılmadan önce hapsedilen Kürt Beylerini tekrar yerlerine iade etti. İdrisî Bitlisî'yi Kürt beylerinin Osmanlı'ya bağlılıklarını güçlendirmek için görevlendirdi¹⁵⁸.

Yavuz Sultan Selim kendisine, doğuda Urmiye Gölü'nden başlayıp batıda Diyarbakir ve Malatya'ya kadar uzanan bölgeyi Safevi kontrolünden çıkarma görevi vermişti¹⁵⁹. Bu kolay bir iş değildi. Safevi yanlısı Kürtlerle yoğun çatışmalar yaşandı. Ancak İdrisî Bitlisi'nin yoğun gayretleri sonucu Kürt beylerinin kısm-ı ekserisi

¹⁵⁴ Gökalp, s.52.

¹⁵⁵ Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, Doz yayınları, İstanbul 2004, s.80.

¹⁵⁶ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yay., İstanbul 2012, s.161.

¹⁵⁷ İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti, Mardin*, Artuklu Ün. Yay. Mardin 2009, s.56.

¹⁵⁸ Balcı, s.33.

¹⁵⁹ Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, TTK Yay., Ankara 1991, s.15.

ittifak kurup Osmanlı safına geçti¹⁶⁰. Molla İdris'in de önemli katkıları sonucu Diyarbakir'deki Safevi Valisi Muhammed Han b. Ustaclu'nun halk tarafından kovulmasıyla süreç başladı. Bitlis Emiri Şeref Bey de Acemler tarafından beldesine atanmış olan kardeşi Halit Bey'i kovarak kalesine Osmanlı bayrağı çekti. Eyyûbiler sülalesinden olup, Hasankeyf'in varisi olan Melik Halil de Çaldıran Savaş'ından sonra Şah İsmail tarafından tutulduğu hapisten kurtularak topraklarını ele geçirdi. Kürt beyleri, Safeviler'in işgal ettiği topraklarını peyderpey aldı¹⁶¹.

Yavuz Sultan Selim'in bölgeden ayrılmasından sonra ortaya çıkan Şah İsmail ünlü komutanı Karahan'ı Diyarbakir üzerine gönderdi. Karahan, Diyarbakir'i bir buçuk yıl kuşatma altında tuttu. Bölgenin seçkin âlimleri, İdrisî Bitlisî'yi aracı kılıp Yavuz Sultan Selim'e gönderdikleri mektupla yardım istediler: *"Bilad-ı Ekrad denilen Diyarbakir ve civarındaki mazlum Müslümanlar, Devlet-i Âliyenizin hizmetine taliptirler. Din düşmanlarının şerlerinden sizin yardım ve merhametinizle masun olma ümidindedirler... Bilad-ı Ekrad'ın Osmanlı Devletine iltihakı, İstanbul'un Fethi zaferini tamamlayacak derecede ehemmiyetlidir. Zira bu bölgenin iltihakıyla, bir taraftan Irak yani Bağdat ve Basra'nın yolları, diğer taraftan Azerbaycan yolları ve bir diğer taraftan Halep ve Şam yolları açılmış olacaktır. Allah'ın yardımı pek yakındır."*¹⁶² Israrlı talepler üzerine Yavuz Sultan Selim, Kürt beylerinden içlerinden birini beylerbeyi seçmelerini istedi. Ancak Kürt beyleri içlerinden birini seçmek yerine tayin edilecek bir beylerbeyine tâbi olmayı tercih etmişlerdir. *"...Sizin inayetleriniz olmazsa, biz kendi başımıza müstakil olarak bunlara karşı çıkamayız. Zira Kürtler, ayrı ayrı kabile ve aşiret tarzında yaşamaktadırlar. Sadece Allah'ı bir bilip Muhammed ümmeti olduğumuzda ittifak halindeyiz. Diğer hususlarda birbirimize uymamız mümkün değildir."*¹⁶³ Bu sırada Dulkadir seferinde bulunan Yavuz Sultan Selim, Bayburt'ta bulunan Bıyıklı

¹⁶⁰ Göyünç, s.16.

¹⁶¹ Muhammed Emin Zeki Beg, a.g.e., s.162-163.

¹⁶² Balcı, s.34. (Altan Tan, Kürt Sorunu, İstanbul 2009, s.64)

¹⁶³ Balcı, s.34.

Mehmed Paşa'yı (Ebu Şevarib) Diyarbekir Beylerbeyi olarak atayıp, ona Diyarbekir üzerine hareket emri verdi¹⁶⁴.

İdrisî Bitlisî de Kürt beyliklerinden topladığı on bin kadar askerle harekete geçti. 29 Eylül 1515'te Osmanlı ordusunun Diyarbekir'e girmesiyle savaş sona erdi. Yavuz Sultan Selim İdrisî Bitlisî'ye hediyeler gönderip teşekkür ederek, Osmanlı Devleti'ne kendi istekleriyle bağlı olan beylerin ve bunlara bağlı olan sancakların sayısını bildirmesini istedi. Osmanlı Devleti, bölgede daha önce tesis edilmiş olan yapıyı değiştirme yoluna gitmeden her Kürt Beyi'nin kendi topraklarında idareyi sürdüreceği 'otonom' yönetim anlayışını devam ettirdi. Karakoyunlular'dan sonra Safeviler'in katı merkezîyetçi anlayışıyla fetret devrine giren Kürt Emirlikleri bu dönemde yeniden oluşmaya başlayacaktı¹⁶⁵. Yani bir anlamda bölgeyi Emirler aracılığıyla yönetmiş, onların aşiretler üzerindeki etkisinden istifade etmiştir. Hatta bölge halkıyla doğrudan bir iletişime geçmemeyi özellikle tercih etmiştir. "*Fetih*" politikasını batı üzerinde yoğunlaştıran Osmanlı Devleti için, doğuda genişlemeden ziyade sulh içerisinde olma ve çatışmasızlık durumu daha faydalı görülmüştü. Asıl politikasını icra ederken farklı sorunlarla uğraşmak istemediğinden, bölgenin güven içerisinde olması her zaman için büyük bir önem arz etmiştir. Ancak, merkezi otoritenin olmadığı ve güçleri hemen hemen birbirine denk aşiretlerin mücadeleleri neredeyse hiç bitmemiştir. Melek Ahmed Paşa'nın kendisini bölgede asayiş bozmaması hususunda uyardığı Bitlis Beyi Abdal Han bu durumun ne kadar tabii olduğunu, gönderdiği cevabî mektubunda şöyle ifade eder: "*...Kürdistan'dır, birbirimizin arasında kulak çekmek için bazen komşumuz olan kimseleri yağmalamak Abbasîoğulları kanunudur.*"¹⁶⁶ Aynı zamanda önemli ticaret yolları üzerinde yer alan bölgede önceliğini çatışmasızlık ve güven tesisi ilkesiyle belirleyen Osmanlı Devleti, bölgenin idaresinde ve taksimatında uygulanacak yöntem hususunda esnek davranmıştır.

¹⁶⁴ Göyünç, s.18.

¹⁶⁵ Özcoşar, Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey, s.101.

¹⁶⁶ EÇ, C.4, s.280.

Kürt beylerinin haklarını gasp eden ve mezhep ayrımını menfi yönde kullanan Safevi Devleti ile aynı hatalara düşmek istemeyen Osmanlı Devleti mezhep yakınlığını iyi değerlendirmiş ve Kürt Beylerinin kendi aşiret ve bölgeleri üzerindeki nüfuzunu kırmadığı gibi, bu durumdan istifade etme yoluna gitmiştir. Yani Sünni-şii ayrımı ve Kürt beylerinin yönetsel haklarının korunması Osmanlı Devleti'nin bölgeyle ilgili siyasetine yön veren önemli iki unsur olmuştur¹⁶⁷. Nitekim Osmanlı Devleti Sünni Kürt Beyleriyle ittifak arayışına girerken, mücadele ettiği ve savaştığı Safeviler'in önemli bir kısmını Türkmenler oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'nin bir anlamda Selçuklular'dan devraldığı, "Sünni Müslümanların hâmilîği" vazifesi hilafetle birlikte resmileşmiş ve kuvvetlenmiştir.

Molla İdris, yirmi beş kadar Kürt Beyini ikna ederek bölgenin Osmanlı Devleti yönetimine girmesine büyük katkı sağlamıştır. Molla İdris, Safeviler'in düşmanca tavırlarından rahatsız olan Şah İsmail'in damadı Melik Halil'i dahi Osmanlılara sadık bir müttefik haline getirmeyi başarmıştır¹⁶⁸. Safevilerle sorun yaşayan Melik Halil ve Osmanlı Devleti'ne sığınan Elkas Mirza örneklerinde olduğu gibi, Safeviler'in iç anlaşmazlıkları da iyi bir şekilde değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti, bölgenin idare edilmesinde –zamana ve duruma göre farklılık gösteren- karma bir sistem kullanmıştır. Bunu temelde üç bölümde ele alabiliriz. Birincisi dirlikli eyaletlerde kullandığı, topraklarının tahrir tâbi tutulduğu ve timar sisteminin uygulandığı klasik eyalet-sancak usulü. Özellikle stratejik noktaların doğrudan merkeze bağlı kalmasını temin etmek için bunu kullanmıştır. İkincisi tahrir tâbi tutulan, ancak yöneticisi merkezden atanmayan yurtluk-ocaklık denilen Ekrâd Sancakları. Üçüncüsü toprakları tahrir tâbi tutulmayan, yöneticileri merkezden atanmayan hükümetler.

Osmanlı Devleti, Kürt coğrafyasının idaresini genelde 'hükümet' ve 'yurtluk-ocaklık' sistemini kullanarak dolaylı bir kontrol oluşturmaya çalışmıştır. Bu durumun iki önemli sebebi vardır. Öncelikle, daha önce ifade ettiğimiz üzere, beye

¹⁶⁷ Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti...* s.58.

¹⁶⁸ Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Prestij Reklam, İstanbul 2001, s.90.

bağlılığın yüksek düzeyde olduğu aşiret esasına dayanan sosyal teşkilatlanmada, iki rakip ve güçlü devlet arasında kalan Kürt Beyleri istedikleri zaman yanlarına aldıkları aşiret desteğiyle Safevilere yakınlaşabilirdi. Merkezden atanacak sancak beyleriyle oluşturulacak bir yapı böylesi bir ihtimali nerdeyse kaçınılmaz hale getiriyordu. Öyle ki sınır bölgelerinde bulunan küçük yerleşim yerleri çok nâdir de olsa hem Osmanlı hem de Safevi yönetimine tâbi olmuştur. Seyahatnamede bu duruma bir örnek Van Eyaleti'nin doğusunda yer alan Hine Köyü ile ilgilidir: “300 haneli Kürt ve Ermenilerdir. Hem Acem’e ve hem Pinyanişliye tabidir.”¹⁶⁹ Kürt Beylerinin sahip oldukları nüfuz ve güçten gönül rızalarıyla vazgeçmeyecekleri ve yüksek dereceli bir devlet memurunun sultasını kabul etmeyecekleri tartışılmaz bir gerçek hükmündedir. Ayrıca kendi güçlerini tekrar ele almak ve Osmanlıları bölgeden çıkarmak için, Safevilerle işbirliği yapma ihtimalleri de çok yüksektir. II. Bayezid dönemindeki Şii-Safevi etkisinden ve bunun sonucu ortaya çıkan Şahkulu İsyânından çıkarılan ders Osmanlı Devleti için henüz tazeliğini korurken, içişlerine Safeviler’den gelecek bir müdahaleye hazm-u tahammül edilmeyeceği anlaşılacaktır. Nitekim Şerefname’nin yazarı Şerefeddin-i Bitlisi kendisinin de dâhil olduğu on altı Kürt beyinin İran’a sığındığını yazmaktadır. Osmanlı Devleti’ne sığınan Elkas Mirza’ya yardımcı olmak için “Serdar-ı Muazzam” ünvanıyla görevlendirilen Makbul İbrahim Paşa’nın, bu sorunu rapor etmesi seyahatnamede şöyle anlatılmaktadır: “...Ama Kürt hanlarının çoğu Bitlis Hanı Şeref Han gibi Şah Tahmasb’dan taç giyip gelip geçen Müslüman gazileri rahatsız edip yol kestiklerini ve Van Kalesiyle 43 parça kalelerin fethi haberini acil ulaklar ile Halep kışlağında Süleyman Han’a bildirdi.”¹⁷⁰ Aslında, tam da, Şah İsmail doğrudan yönetim kurmak istediği, Yavuz Sultan Selim ise bir tür ‘otonomi’ vaat ettiği için, çoğu Kürt Beyi, Çaldıran Savaşı’ndan sonra, Osmanlı safına geçmiş ve İran birliklerini bölgeden çıkarmıştır.

İkinci nedeni ise, bu dağlık bölgenin doğrudan yönetiminin ve vergilendirilmesinin, çoğu zaman devlete sağlayacağı gelirden daha ağır bir maliyet

¹⁶⁹ EÇ, C.4, s.388.

¹⁷⁰ EÇ, C.4, s.232.

yükleyecek olmasıydı. Bu nedenle toplanan vergilerin bulunduğu yerde harcanması ilkesi benimsenmişti. Bu gelirler, askerlerin ve memurların maaşları için kullanılıyordu. Bu şekilde ödemelerde zamandan kazanılmış olup, maliyet de en aza düşürülmüştür. Bununla ilgili seyahatnamedeki en ilginç örneklerden biri Van'daki balıkçılık geliri ile ilgili olanıdır. Van Gölüne akan Bend-i Mâhî Nehrinde yaşayan balıklar her yıl belli günlerde 'Bend-i Mâhî Sultan' adlı ziyaret yerine beslenmek için gelirlerdi. Tekrar dönmek istedikleri sırada Van defterdarı, memurlar ve halk toplanıp ağlarla bu balıkları avlamaktaydılar. Uzun yola çıkmadan önce tuzlanan balıklar İran, Lahican, Bakü ve Azerbaycan'a satılmaktaydı. *"Gayet lezzetli ve etli balıkları vardır. Bu balıklardan mîrîye 9 yük akçe gelir elde edilip Van Kuluna ve Van Gölü çevresinde olan kale kullarına bu balık malından ulûfe verilir."*¹⁷¹ Elde edilen gelirlerin yerinde kullanılması kaidesi genel bir teamüldür. Özellikle kale dizdarları ve diğer askerlerin masraflarının karşılanmasında bu yöntem kullanılıyordu. Buna benzer bir örnek Van Gölü'ndeki gemilerden alınan vergiyle ilgilidir: *"Göl kıyısındaki iskelesinde gümrük emini oturup bütün gelen gemilerin mallarından öşr-i sultanî alıp kale kullarına aylıklarını verir 7 yük akçe iltizamdır."*¹⁷² Bunun dışında Beylerbeylerinin sorumlu oldukları işleri yerine getirmek için oluşturdukları farklı bir bütçeleri vardı. Diyarbekir Eyaleti'nin ikinci beylerbeyi Vezir Ömer Paşa'ya ait 1670-71 tarihlerine ait muhasebe defterine göre çeşitli kalemlerden elde ettiği toplam gelir 123.600,00 kuruş, harcamaları ise 128.738,25 kuruş idi¹⁷³. Bu giderlerin büyük bir kısmı kapı halkı masrafı, ulufeler ve kişilere yapılan ödemelerden oluşuyordu. Eyaletlerin merkez sancağı dışında kalan kale askerleri ve devlet memurlarının maaşlarını ödeme yükümlülüğü otonom sancaklara verilerek devlet bütçesinin yükü hafifletilmeye çalışılmıştır.

Yalnızca stratejik veya ekonomik açıdan önemli yerler daima doğrudan yönetilmiştir. Ancak Bitlis bu durum için bir istisna teşkil etmektedir. Seyahatnamede bu durumla ilgili şu bilgilere yer verilir: *"Van Eyaleti'nde başka*

¹⁷¹ EÇ, C.4, s.185.

¹⁷² EÇ, C.4, s.193.

¹⁷³ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti Tarihi (Editör: E. İhsanoğlu), C.1, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999, s.231-232.

hükumettir. Padişah tarafından hâss-ı hümayûnu yerine eyaletinin gelirleri kendine hâs olmuştur. Her gün eyaletinden hana bir mevik kilesi akçe hâsıl olur. Pâyede Van Eyaleti pâyesidir. 2 bin asker ile hükümet işlerini yürütüp bir sefer olursa veya Van Kalesi Derneği tamirine davet olunursa Van serdarıyla sefer eşer. Ve Şehir içine gelen kervanın Pazar bâcı kendine hâs kayd olunmuştur.” Bitlis Beyine merkezden gelir ayırmak yerine, eyaletten elde edilen gelirler ve tüccarlardan alınan bâc vergisi kendisine tevdi edilmiştir. Bunun karşılığında çağrıldığında kendisine bağlı birliklerle Van Kalesi’nin tamirine katılması ve Van Beylerbeyinin sancağı altında seferlere gitmesi istenmiştir. Osmanlı Devleti güvenliği sağlamak ve bir anlamda varlığını hissettirmek amacıyla merkezi idareye bağlı memurlar da göndermiştir. Bu şekilde merkezîyetçi ve âdem-i merkezîyetçi arası bir yönetim modeli oluşturmuştur. ‘Kul’ ismindeki Devlet-i Âliye memurlarının maaşlarını nasıl alacakları da kanunda ayrıntılı olarak yazılmıştır: “Bu şehrin içinde olan Ermeni Yakubîlerin ve Arap reayalarının cizyesi Van kulu kalemidir. Her sene başında Van’dan bir ağa gelip adı geçen Arap reayalardan haracları tahsil edip Van kuluna ulûfe verilir. Hanın bu haracta payı yoktur. Ama Muş Ovası haracı tamamen hanın hayatı boyunca ocaklık hâssıdır ki senelik 26 bin gurus gelir elde edilir.” Bu dağılımlarda kişiye, zamana ve olaylara göre büyük farklılıklar görülmektedir. Yani bütün eyalet ve sancaklar için ortak bir kanunname hazırlanmamıştır. Her bir idari birim için müstakil olarak hazırlanan kanunlarda hangi gelirlerin nasıl taksim edileceği ve sorumlulukların neler olduğu ayrıntılı olarak yazılmaktaydı.

Kürt emirliklerinin sayıları ve idari yapıları valilerle beylerin mücadelelerine ve merkezî idarenin tutumuna bağlı olarak değişmiştir¹⁷⁴. Sürekli devam eden savaşlar, değişen dengeler eyalet ve sancakların yapısını ve sayısını değiştirmiştir. Osmanlı Devleti’nin genelinde XVI. yüzyıl sonlarında 32 kadar eyalette 500 kadar sancak bulunuyorken; XIX. yüzyıl başlarında bu sayı 25 eyalet ve 290 sancak olarak değişmiştir¹⁷⁵.

¹⁷⁴ M. V. Bruinessen, *Evliya Çelebi Diyarbekir’de*, s.39-40.

¹⁷⁵ İpşirli, s.233.

Kendisini bir anlamda tahta çıkaran ayanları ortadan kaldırmakla göreve başlayan II. Mahmud'un, batıdaki merkezîleşme faaliyetini bitirdikten sonra doğu için Sivas Valisi Reşit Paşa¹⁷⁶ ve onun koleradan ölümünden sonra aynı görevi devam ettirmek üzere atanan Hafız Paşa'yı¹⁷⁷ geniş yetkilerle görevlendirmişti. Yani Osmanlı Devleti'nin geleneksel âdem-i merkeziyetçi siyasetinden vazgeçilmiş oluyordu. Merkezîleşme politikasından rahatsız olan Kürt Beyleri, Safevilerin bölgedeki işgalini kimi zaman bildirmemiş, bazen de sınıra yakın köyleri İranlılara satmışlardır. Hatta bu iş, kendi adlarına para bastırarak boyuta kadar gelmiştir. Revanduz bölgesi emiri Mir Muhammed ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey kendi adına para bastırmıştır¹⁷⁸. Merkezi idareyle Kürt beylikleri arasındaki sorunlar büyük boyutlara ulaşmıştır. Öyle ki, Osmanlı Devleti bu isyanların bastırılmasında hizmeti görülen kişiler için "*Kürdistan Madalyası*" ihdas etmiştir¹⁷⁹. İlişkilerin bozulmasında özellikle beylerbeyilerinin XVII. yüzyıldan itibaren fiyat artışları nedeniyle artan masraflarını salgın salma, devre çıkma, imdâd-ı seferiyye gibi yollarla kısmen de olsa halktan karşılamak istemeleri de etkili olmuştur¹⁸⁰.

Uzun bir müddet bölgeyi bir tür 'otonomi' ile yöneten Kürt Beylerinin devlete bağlılıklarıyla, Devlet-i Âli'nin gücü arasında orantılı bir düşüş olmuştur¹⁸¹. Son dönemde, kendi içinde siyasal anlam kazanma yeteneğini gösteren bölgelerden biri de Kürdistan olmuştur¹⁸².

2.2.1. Osmanlı Sancakları

Bunlar timar sisteminin uygulandığı eyaletlere bağlı sancaklardır. Tahrire tâbi tutulan bu sancaklar merkezden gönderilen bir Sancak Beyi tarafından idare

¹⁷⁶ Cabir Doğan, *II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezîleşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/4 Fall 2011, s.511.

¹⁷⁷ Doğan, s.515.

¹⁷⁸ A.Vahap Uluç, "*Kürtler'de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret*" Artuklu Ün. Mukaddime Dergisi, S.2, Yıl 2010, s.40.

¹⁷⁹ Pakalın, C.2., s. 342.

¹⁸⁰ İpşirli, s.231.

¹⁸¹ Gencer, s.77.

¹⁸² Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, TTK yay., c.5. s.1.

ediliyordu. Tahrire tâbi tutulan bu sancakların idaresi merkezden atanan bir Sancak Beyi tarafından yürütülüyordu. Sancak Beyleri, başarısız olmaları durumunda görevden alınır veya başka bir göreve tayin edilirdi. Sancaklarda görev yapan beylerbeyi, alaybeyi, çeribaşı, dizdâr, yeniçeri ağaları gibi memurlar, merkezden atanıyor ve görevden alınabiliyorlardı. Bu memurların hangi işleri yapacakları ve ne kadar maaş alacakları kanunnamelerle belirleniyordu. Bunların dışında kalan ve Kürt Beylerine bağlı olarak görev yapan maaşlı askerler ve vergi memurları gibi çalışanlar beye bağlı olup, maaşlarını kendisinden alıyorlardı.

Diyarbakir Eyaleti'ndeki Sancaklar şunlardı: Amid, Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Çemişgezek, Siirt, Meyyafarikin, Akçakale, Sincar ve Habur.

2.2.2. Hükümetler

Osmanlılar fethettikleri bölgelerin durumuna göre mutlak bir merkezîyetçi fikirle hareket etmemişler, ihtiyaca göre farklı özelliklere sahip çeşitli idare şekilleri tesis etmişlerdi. Bu anlayışın sonucu olarak İran sınırına yakın bölgelerde, Ekrâd sancağı (Yurtluk-Ocaklık) ve hükümet diye adlandırılan bir tür irsî sancak beylikleri oluşturmuşlardı. Büyük ölçüde yerel hanedanların, özellikle Kürt beylerinin nüfuzundan faydalanmaya dayanan bu idari sistem, Yavuz Sultan Selim'in talimatları doğrultusunda hareket eden İdris-i Bitlisî'nin öncülüğünde gerçekleştirilmişti. Ancak Bu sancaklar sadece Doğu Anadolu'daki ekrâd ümerasına da verilmemiştir. Bosna Eyaletindeki Zaçesne sancağı ocaklık olarak tevcih edildiği gibi, Gürcü prenslerinden Davud ve Aleksandr Han'a da Osmanlı Devleti'ne itaatlerinden dolayı ülkeleri ocaklık olarak verilmiştir¹⁸³.

Hükümet ve Ekrâd sancaklarının kurulmasının nedeni yeni fethedilmiş olan Fırat Nehri'nin doğusundaki toprakları merkezî otoriteye bağlamaktı. Merkezi ordunun seferber edilmesinin maliyetinin yüksek olduğu bu dönemde, bu idare

¹⁸³ Orhan Kılıç, Yurtluk-Ocaklık Ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler, s.124.

biçimi hem etkili hem de ekonomikti. Hükümet ve Ekrâd sancakları ocaklık yoluyla tasarruf edilirdi¹⁸⁴.

Kanunî devrinde hazırlanan Kanunnâme-i Hümâyûn' da Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı hükümet sancaklar şöyle tarif edilmektedir: “... *bunlardan mâ'ada dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetihde hıdmet ü itâ'atleri mukâbelesinde ashâbına tevfiż ü temlik olunmuşdur. Mülkiyet tarîki üzere tefrik ederler. Hatta memleketleri mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i sultanî olmamışdır. İçlerinde ümerâ'-i Osmâniyye'den ve kul tâifesinden hiç bir ferd yoktur. Cümle kendülere mahsusdur. Ve bunların 'ahidnâmeleri mûcibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî'-i fermân-ı Hazret-i Sultandır. Sâir ümerâ'-i Osmâniyye gibi kangı eyâlete tâbi'ler ise, beğlerbeğileriyle ma'an sefer eşerler. Kavm ü kabîle ve başka asker sâhibleridir.*”¹⁸⁵

Kanuni döneminde Diyarbakır Eyaleti'nde Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hazro olmak üzere beş hükümet, sekiz de yurtluk-ocaklık sancağı bulunmaktaydı¹⁸⁶. Ancak Osmanlı-Safevi rekabeti nedeniyle bu tarz sancakların sayısının zamanla arttığı gözlemlenmiştir.

Bir tür hanedan yönetimine dayanan Ekrâd sancaklarında babadan oğula geçen yönetim anlayışının bir istisnasını hayretle karşılayan Evliya Çelebi, IV. Murad zamanında, Hanzâde Sultan adlı bu kadının Şehrizer Eyaletine bağlı Harir ve Sûrân vilayetine hâkim olduğunu ve 12 bin piyade 10 bin süvari okçu olmak üzere 40-50 bin kişiden oluşan bir orduya sahip olduğunu kaydetmektedir. Bu uygulamaya başka bir yerde rastlanmamaktadır. “Cesur kağan hatun” olarak ifade edilen Hanzâde Sultan İran'ın elindeki Hemedan, Dergezîn, Cem-cenâb şehirlerine seferler düzenleyerek ganimet elde etmiştir¹⁸⁷.

¹⁸⁴ Gencer, s.76.

¹⁸⁵ Orhan Kılıç, Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri, s.3.

¹⁸⁶ Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Ahmed Cevdet)Dersaadet İkdam matbaası, 1896, C.4. s.27.

¹⁸⁷ EÇ, C.4, s.685.

2.2.3. Yurtluk ve Ocaklıklar (Ekrâd Sancakları)

Yurtluk ve ocaklık kavramları çoğu zamanda bir arada kullanılmış olmakla birlikte aralarında bazı farklılıklar bulunmaktaydı. Bu kavramlar Yavuz Sultan Selim zamanına kadar genellikle ayrı ayrı kullanılmıştır. Yurtluk bir hizmet karşılığında bazı vergilerden muaf olmayı ifade etmekteydi. Yurt kelimesi çoğu zaman mülk anlamına yakın bir anlamda kullanılmış ve sahipleri genellikle sefere gitmekle sorumlu tutulmuşlardı¹⁸⁸. Ocaklık ise, Tersane-i Amire giderlerine veyahut bir kale muhafızlarının veya şehir yerli neferlerinin gündelik ulufelerine karşılık olarak tahsis edilmiş olan birkaç köy ya da bir kazâ hâsılat-ı öşriyye ve örfiyyesine deniyordu¹⁸⁹. İstanbul'dan uzakta yer alan Van'da Safevi tehdidinden dolayı sürekli muhafız bulundurulması gerekiyordu. Bunların üçer aylık maaşlarının İstanbul'dan gönderilmesi zor olduğundan dolayı kaynaklarda Van Kulları diye geçen bu Yeniçerilere bazı has gelirleri ocaklık olarak tayin edilmişti¹⁹⁰.

Yurtluk ve ocaklık uygulamasına Yavuz Sultan Selim zamanında Diyarbakir'in fethiyle başlanmıştır¹⁹¹. Yurtluk-ocaklık hizmet karşılığı olarak verilen toprakların gelirlerinin babadan oğla miras kalmasıydı. Bu sistemden yararlanan biri, suç işleyip idam cezasına çarptırılrsa bile sahip olduğu hakların tamamı oğluna miras kalırdı. Ancak arazisini satamaz, bağışlayamaz ve vakfedemezdi¹⁹². Evliya Çelebi'nin eserinde saydığı yurtluk ve ocaklık sancakları şunlardır: Sağman, Kulp, Mihrani, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik¹⁹³.

Kanunnâme-i Hümâyûn' da ocaklıklar şöyle tarif edilmektedir: “...ve bir bahşi dahi ocaklık dur ki, hîn-i fetihde ba'zı ümerâyaya hizmet ve itâ'atleri mukâbelesinde ber-vech-i te'bîd arpalık ve sancak hâssı tarikiyla tevcih olunmuşdur.

¹⁸⁸ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Ün., Sosyal Bilgiler Enstitüsü, Ankara 1992, s.28-29.

¹⁸⁹ Kurt, s.29.

¹⁹⁰ Kurt, s.30.

¹⁹¹ Kurt, s.30.

¹⁹² Gencer, s.76.

¹⁹³ EÇ, C.4, s.33.

Erbâb-ı divân ve kanun ıstılâhında bu makûlelere yurdruk ve ocaklık derler. Sancak i'tibâr olunur ve sâir ümerâ gibi tabl u 'alem sahibleridür. Selâtîn-i selefden ellerinde olan temessükâtları mûcibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Ammâ elviye-i sâire gibi kurâ ve mezâri 'inin mahsulâtı tahrîr olunmuşdur.. içlerinde ze'amet ve tîmâr vardır. Sefer-i hümâyûn vâki' oldukça, zu'amâ ve erbâb-ı tîmarı alay-beğleri ile kendüleri ma'an sâir sancak-beğleri gibi kangı eyâlete tâbi'iler ise, beğlerbeğleriyle ma'an konub ve göçüb, sefer hizmetin edâ edegelmişlerdir. Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhud edâ-i hizmet eylese, yurdu ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evlâdına ve akrabasına verilir; hâricden kimesneye verilü-gelmemiştir. Meğer ki, evlâd ü akrabası münkariz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umûr-dîde kimesneye verilir. Amma yurdruk ve ocaklık i'tibârı olmaz, belki sâir elviye gibi tasarruf olunur .”¹⁹⁴

Kanunnamede geçen “Selâtîn-i selefden ellerinde olan temessükâtları mûcibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler.” ifadesine rağmen farklı uygulamalara gidildiği görülmüştür. Örneğin İran harpleri sırasında Osmanlı saflarında yer almaları ve hizmetleri karşılığında Şah Kulu Oğulları Gazi ve Koçi'ye Somay ve Selmas nahiyeleri verilmiş, ancak bu nahiyelerin eski yurdu ve ülkesi olduğunu ileri süren Hakkâri beyi Zeynel, senede miriye 10.000 altın vermek şartıyla, adı geçen nahiyelerin tekrar kendisine verilmesini rica etmiştir. Bunun üzerine Zeynel Bey'in devlete yaptığı hizmetler de göz önünde bulundurularak, Şah Kulu Oğulları Gazi ve Koçi'ye Sincar ve Erbil sancakları tevcih edilmiş Somay ve Selmas nahiyeleri de Zeynel Bey'e her sene miriye 10.000 altın vermek ve Toprakkale'yi tamir etmek şartıyla geri verilmiştir. Ayrıca Müküs hâkimi Mîr Ahmed, meşru olmayan hareketlerinden dolayı, görevinden alınarak hapsedilmiş, sancağın başka bir beye verilmesi Van Beylerbeyine emredilmiştir¹⁹⁵.

Ekrâd sancakları tahrîre tabi olduğundan içinde tîmar erbâbı bulunurdu. Hükümet sancakları ise beylerine mülkiyet yolu ile verilmiş olduğundan tahrîre tabi olmayıp içinde tîmar ve zeameti barındırmazlardı. Bunlar “mefrûzü'l-kalem ve

¹⁹⁴ Kılıç, Ocaklık Sancakların ..., s.3-4.

¹⁹⁵ Kılıç, yurtluk-ocaklık..., s.129.

maktû'l-kadem” (sayım yapılmayan ve Osmanlı yöneticilerinin müdahale etmediği) olduklarından sancağın gelirlerinin tamamı yöneticilerine aitti. Tahrir tabi olmayıp timar ve zeamet bulunmazdı¹⁹⁶. Bağlı buldukları beylerbeyinin davetine katılmak zorundaydılar.

Görevlerini yerine getirmezlerse azledilirler ve sancak oğullarından veya akrabalarından uygun görülen birine verilirdi. Değişiklik teklifi beylerbeyinin arzı ile Divan-ı Hümayunda görüşülür, uygun görüldüğü takdirde teklif edilen şahıs sancağa yönetici olarak atanırdı. Hem hükümet hem de Ekrâd sancağının beyleri bağlı oldukları beylerbeyi ile seferlere katılmak zorundaydılar. Kürt Beylerinin yükümlülükleri sadece sefere katılmakla sınırlı olmayıp, beylerbeyinin davetine kendilerine bağlı birliklerle katılmaları zorunlu görünüyordu. Teâmüllere göre katılmamaları halinde mazeret beyan edip kendilerini temsilen bir vekil görevlendirmeleri veya -bir anlamda mîrûlmirân'ın gönlünü hoş etmek ve affedilmelerini talep etmek üzere- kıymetli hediyeler göndermeleri gerekiyordu. Bu duruma somut bir örnek olmak üzere Van Kalesinin yanına Timur tarafından üç yıl boyunca yığılan toprağın kaldırılması için Melek Ahmed Paşa tarafından başlatılan ‘dernek’ kavramıyla tesmiye edilen ‘seferberlik’ seyahatnamede ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Paşa'nın Kürt Beylerine gönderdiği davetiye şöyledir:

*“...Van Kalesi'nin yanında yığılmış olan toprağın kaldırılması için Melek Ahmed Paşa, ... Van Eyaletinde ne kadar sancakbeyleri ve ocaklık hâkimleri var ise hepsine tuğra-yı garrâ çekip yarlıg yazdırıp ‘Mekke ve Medine padişahına itaatkâr ve bağlı iseniz elbette padişah hizmetine gelip Van kalesi derneğine gelesiz!’ diye her sancağa birer ağa padişah emirleri ile bütün Kürt beylerine davete gitmede.”*¹⁹⁷

Paşanın, beylere hitabında, Osmanlı Sultanını, hilafete atıfta bulunarak ‘Mekke ve Medine Padişahı’ olarak nitelemesi, daha önce ifade edildiği gibi mezhep birliğinin Osmanlı Devleti için önemli bir kurbiyet vesilesi olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebinin eserin devamında hayranlığını ifade ettiği büyük kalabalığı ‘İslâm

¹⁹⁶ EÇ, C.4, s.33.

¹⁹⁷ EÇ, C.4, s.230.

Ordusu' olarak tavsif etmesi savaş hali dışında da 'gaza' ruhunun korunmaya çalışıldığını göstermektedir:"... İslâm Ordusu öyle geniş oldu ki bir ucundan bir ucuna iki saatte varılırdı. Hemen 3.000 esnaf çadırı ve aşçıları var idi. Paşa bu büyük kalabalığı görünce hamd edip padişah hizmetini yerine getirmeye gelen bütün beylerin gönlünü alıp iltifatlarla hediye ve ihsanlarda bulunduktan başka her gün ikişer kere bütün beylere ve aşiret beylerine büyük ziyafetler çekip hatırlarını hoş tutardı. Ve Keykâvus mutfağından bütün Kürtlere bol bol nimetler dağıtıp Kürt kavmi açlıklarının giderirlerdi."¹⁹⁸

Melek Ahmed Paşa, davetine katılarak hem bağlılıklarını gösteren hem de yardım etmeye gelen beylere hediyeler ve ziyafetler vererek gönüllerini hoş tutmaya çalışmıştır. Paşanın hoşnutluğu için bir an önce bitirilecek olmasından ziyade devlete ve devletin şahsında kendisine olan bağlılığın gösterilmesidir. Nitekim Tebük Seferi'nden önce de yapılacak gazaya herkesin katılması istenmiş, sefere katılmayan ve mazeretleri geçerli kabul edilmeyen Müslümanlar bir müddet dışlanmışlardır. Hilafetle birlikte Sünni Müslümanların Halifeliği görevini üstlenmiş olan Osmanlı Devleti için de bu geleneğin sürdürüldüğü ifade edilebilir. Paşanın davetine katılmak nasıl bir bağlılık ve itaat göstergesi, gelmemek de bir anlamda isyan kabul edilmiştir.

"...Yemekten sonra yine Müslüman gazilere ferman edip gülbâng-ı Muhammedî çekerek Allah Allah sesleri ile bir hây huy ile nursuz Timur'un toprağını küfe, torba ve sepetler ile deryaya dökerlerdi. Bu hâl üzere Kürtlerden daha fazla asker toplanıp İslâm ordusu derya olmada. Ama Hakkâri hanı kendisi gelmeyip Molla Mehemed Şatakî adlı kethüdasıyla 6 bin Celo askerini padişah hizmetine gönderdi ve çok değerli hediyeleri geldi, ama Mahmudî beylerinden Evliyâ Bey ne kendi geldi, ne imdadı ve hediyesi geldi." Yapılan çağrıyı karşılıksız bırakmak itaatsizlik olarak değerlendiriliyordu. Gelmeyen beyin, mazeretini beyan etmesi gerekiyordu. Kusurun affı için de hediyeler göndermek adettendi. Ancak Abdal Han'ın tavrı ileride kendisine sefer düzenlenmesine sebep olacak gelişmelerin son merhalesi niteliğindedir. "Bitlis Hanı Abdâl Han'ın yine bir şeyi ve bir haberi

¹⁹⁸ EÇ, C.4, s.274.

gelmediğinden paşa gayet üzülüp bir kere Arganalı Ahmed Ağa ile hana mektuplar yazdı. Mektup hana ulaştığında okuyup “Van’dan bizim atlarımız su içmez” diye cevap verip, varan adama kaçış yolu yok tavrını gösterir. Ahmed Ağa da mektupsuz Bitlis’ten Kuskunkıran üzerinden iki gün iki gece Van deryası’nı dolaşıp paşaya gelip olanları anlatınca paşa kav ve çakmak ile kibritli ateş parçası olup ne tutuldu, ne kapıldı ve derine dibelik dert katıldı.”¹⁹⁹

Özellikle Bitlis Hanı’nın menfi tavrı Paşa için büyük bir rahatsızlığa sebep olmuştur. Melek Ahmed Paşa’nın Kürt Beylerini hapsedirmesi, Osmanlı Devleti tarafından her ne kadar özerklik ve çok sayıda imtiyaz tanınmışsa da yönetimde son söz sahibinin devlet adına beylerbeyi olduğunu göstermektedir. Nitekim durumun vehametinin farkında olan beyler Van Yeniçeri Ağası aracılığıyla ve gelmemelerinden dolayı bir anlamda işlemiş oldukları ‘suçun diyeti’ olarak değerli hediyeler göndererek tecziyeden kurtulmuşlardır: “Yemekten sonra divan dağılıp bütün Van Eyaleti askeri Van Sahrası’ndan çadırlarıyla Van Deryası kenarında konkladıklarında bu sefer imdadına gelmeyen Kürt beylerini kaleye vurup hapsedince bildiler ki Paşa o beyleri katleder diye araya Van Yeniçeri Ağası Abdi Ağa’yı sulh etmeye kodular.”²⁰⁰

...Ertesi gün ne kendiler ve ne yardımları gelmeyen Van beylerinden Ağakis beyi tarafından, Ekrad tarafından, Benî Kotur, Berda beyi, Erecik beyi ve Şureger’den, Çobanlı ve Alagird tarafından ve Kürladik beyinden, bu yazılan 9 adet Kürt beylerinden adamlar geldi. Van ayanlarına danışıp her birinden beşer kese, beşer katar katır ve birer tavla küheylân atlar hediye gelip gelen adamları hil’atler giyip suçları affedildi.”²⁰¹

¹⁹⁹ EÇ, C.4, s.275.

²⁰⁰ EÇ, C.4, s.367.

²⁰¹ EÇ, C.4, s.368.

2.2.4. Kürt Aşiretleri

Bütün insan toplulukları bir biçimde örgütlenme gerçekleştirerek hayatiyetlerini devam ettirirler. Sosyal bir varlık olan insanın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi, varlığını sürdürmesinde bu sosyal örgütlenme büyük önem taşır. Bu bağlamda aşiret örgütlenmesi, birlik olarak ortak ihtiyaçların ve güvenliğin sağlanması mantığıyla hareket eden insanların, temelinde hiyerarşik akrabalık ilişkilerinin etken olduğu gayr-ı resmi bir sözleşmeye dayalı oluşturduğu sosyal ve siyasal örgütlenmedir. Kürtlerin sosyal ve siyasal örgütlenmesi uzun bir zaman diliminde geleneklerle biçimlenmiş olan aşiret temeline dayanmaktadır. Her ne kadar aşiretlerde hiyerarşik örgütlenme büyük bir önem taşıyorsa da Emire itaat kişiye itaatten ziyade geleneklere bağlılığın bir sonucu olarak değerlendirilmelidir²⁰². Aşiret yapılanmasında gelenekler kişilerden daha önemlidir. Güçlü bir sosyal örgütlenmenin parçası olma ihtiyacı farklı toplumlarda da büyük bir zaruret olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela Arabistan'da cahiliye devrindeki geleneklere göre yaşadığı yerden göç eden bir kişi şehre tekrar dönerse orada yaşayan bir kişinin himayesini kabul etmek zorunda kalıyordu. Mekke'deki müşriklerin eziyet ve tehditlerinden dolayı Habeşistan'a göç eden Müslümanlar'dan olan Hz. Ebubekir de döndüğü zaman böyle bir himayeyi kabul etmek durumunda kalmıştı. Yani bir anlamda şehirden çıkmak özgürlüğü kaybetmek anlamına geliyordu.

Osmanlı öncesi bölgedeki siyasi yapılanma genelde aşiret temelinde olduğundan, üniter bir idari politika için elverişli değildi. Aşiretlerin sayısı çok olmakla birlikte hiçbiri diğerlerine hükmedecek güce sahip değildi. Kürtler arasında kullanılan "*Aşiret reisi boldur, ancak diğer aşiret reislerine söz geçirecek reis nadir bulunur.*"²⁰³ sözü bunu destekler mahiyettedir. Ancak son derece parçalı ve dağınık Kürt aşiretlerinin yanında güçlü konfederasyonlar da vardı. Birkaç aşiretin birleşmesiyle oluşan emirliklerde yönetim aşiret reisleri, din adamları, seyyid ve ayanlardan oluşan bir meclis ile yürütülüyordu. Aşiret reislerinin, bağlılıklarının ve

²⁰² Uluç, s.39.

²⁰³ Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, İletişim yay., İstanbul, 2010, s.112.

güvenin bir göstergesi olarak emir'e gönderdikleri oğullarına 'hizmete mîr' deniyordu²⁰⁴.

Kürtlerde en temel idari unsur olarak görülebilecek olan aşiretlerin sayısının fazla olması, müşterek hususlarda birlik olunması ve birlikte hareket edilmesine engel olmamıştır. Aralarında inanç, amaç ve kısmen de coğrafi yakınlık olan Kürt aşiretlerinin yeri geldiğinde bir araya gelerek hareket ettiği ve başarıya ulaştığı görülmüştür. Nitekim Kürt aşiretleri geçmişteki siyasi dengelerin oluşumunda etkin rol almışlardır. Seyahatnamede Şehrizer'ın kurulması ile ilgili şu bilgiler kayıtlıdır: “...Abbasîoğulları zamanında Hülâgu Han bu Şehr-i Zûr'u bilek zoruyla yerle bir etti. Emeviler'in Mervan-ı Hımar'da son bulduğu senede yine Dahhâk-i Mârî oğlu Zûr neslinden Moğol Kârkük adlı bir ünlü yiğit bazı Kürt kabileleriyle anlaşip birleşip onların yardımlarıyla Şehr-i Zûr'u yeniden imar edip ismine Kerkâk-i Moğol Kalesi derler. Zaman geçmesi ile halk dilinde meşhur bozulmuşu daha kolay kullanıldığından Kerkük Kalesi derler.”²⁰⁵ Bundan evvel bölgede mezheb ayrımlarının ve çatışmalarının şekillenmesinde de dolaylı etkileri olmuştur. Bu durumla ilgili olarak, Yezid Bin Muaviye'nin Irak seferi şu şekilde geçmektedir: “...ve bu Kürtlerden Sincarî, Zibarî, Halitî, Çekvânî, Celovî, Bapirî, Yezidî, Pesânî, Zibârî, Dâsnî ve Cerdekilî kısacası yüz bin kadar Yezidî asker toplayıp Ubeydullah bin Ziyad bin Ömeradlı kulu kumandan edip Şam'dan Irak üzere gitmede.”²⁰⁶ Müellif burada geçen bütün aşiretleri Yezidî olarak ele almaktadır.

Osmanlı Devleti taşra idaresinde, lider konumundaki aşiret beylerine görev vermiştir. Bu durumla ilgili olarak Şehrizer'daki Şamük Kalesi hakkında şu bilgiler yer almaktadır: “Hâkimi ocaklık şeklinde Kürt beylerinin ileri gelenlerinden Sarılı Aşireti'nden Haydar Bey'dir. Kalesinin nökerleri, dizdarı ve cebehanesi tamamen Haydar Bey hükmündedir.”²⁰⁷ Bundan başka Aştı aşiretinin bulunduğu Marin kasabasının yönetimi de 3.000 asker ve 15.000 “Kürt tüfenkçi reaya”ya sahip olan

²⁰⁴ Cabir Doğan, XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri, Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2011, S.23, s.31.

²⁰⁵ EÇ, C.4, s.683-684.

²⁰⁶ EÇ, C.4, s.606.

²⁰⁷ EÇ, C.4, s.683.

Aştı Beyi'ne verilmiştir. Beyin ölümünden sonra Diyarbekir valisi görevi oğluna veya akrabalarından uygun birine vermek zorundaydı. Gayet sarp, ormanlık, taşlık olan bu bölgede Yezidî kavimleri çoktu. Bir Osmanlı Beyinin bölgeyi idare etme ihtimali çok zayıf görünüyordu²⁰⁸. Nitekim Evliya Çelebi yönetim birimlerini sayarken genelde aşiretleri de dikkate alıyordu. Bunun bir örneği Van Eyaletiyle ilgilidir: “...*Ve Van Eyaleti, bütün sancaklarıyla ve aşiret beyleriyle toplam 170 hükümet sayılır.*”²⁰⁹

Diyarbekir başta olmak üzere bölgenin büyük bir kısmı Safeviler'in elinde iken, İdrisî Bitlisî'nin yirmi beş beyi ikna ederek başlattığı inhilal süreci Osmanlı Devleti'nin lehine olumlu sonuçlar vermiş ve bölge büyük ölçüde Safeviler'in kontrolünden çıkmıştır. Mezheb birliği ve Safeviler'in bölgede uyguladığı yanlış politiklar bu sürecin hızlanmasında etkili olmuştur. Nesilden nesile aktararak gelen aşiret geleneğinin hemen bırakılması ve Safeviler'in merkezden atadığı Şî valilere Kürtlerin biat etmeleri neredeyse imkânsızdı. Benzer bir basiretsizlik örneğini yaşamak istemeyen Osmanlı Devleti uzun bir müddet merkezî yönetim anlayışından uzak durmuştur. Hatta bölgede güçlü Kürt Emirliklerinin oluşmasını desteklemiştir. Yüzlerce aşiret ile sürekli irtibat halinde olmaya çalışmak fiiliyatta mümkün olmadığından, bir anlamda aşiretlerin birleşmesiyle kurulacak birkaç emirlik aracılığıyla bölgeyi idare etmek ve Safeviler'e karşı ciddi bir set oluşturmak daha yararlı olabilirdi. Nitekim bölgede güçlenmeye başlayan Baban, Revanduz, Botan, Bahdınan emirlikleri aşiretlerin zayıflamasına neden olmuştu²¹⁰. Bunun iki sebebi vardı. İlk olarak Osmanlı Devleti'nin emirlikleri 'tanıma'sı ve hatta destek olması siyasi güçlerini arttırmıştır. İkinci olarak bu resmi imtiyazın da verdiği güçle bölgede aşiret-devlet arası bir siyasi teşekkülün oluşması istikrârın oluşmasında ciddi bir katkı sağlamıştır. Bu istikrarın oluşmasıyla, kişisel güvenliğin sağlanması gibi aşiretin var olmasındaki en önemli gayelerden birine duyulan ihtiyaç azalmıştır. Ancak merkezîleşme siyasetine paralel olarak bu emirliklerin zayıflatılması ve ortadan kaldırılmasıyla aşiretler tekrar güçlenmeye başlamıştır. Ortaçağ

²⁰⁸ EÇ, C.4, s.737.

²⁰⁹ EÇ, C.4, s.258.

²¹⁰ Uluç, s.41.

Avrupası'nda da derebeylerin gelişmesi de merkezi devletlere alternatif olmalarıyla başlamış, devletin otoritesini kabul etmek istemeyen kişilerin katılımıyla feodal beyler ortaya çıkmıştı. Ancak merkezî devletlerin tekrar güçlenmeleriyle durum tersine dönmüş ve derebeyler ortadan kalkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki yöneticileriyle Kürt Beyleri arasında yaşanan çekişme ve çatışmalarda aşiretlerin farklı roller üstlenip ittifaklar kurduğu görülmektedir. Bitlis Beyi Abdal Bey ile arası açılan Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis üzerine yaptığı sefer bu durumu açıkça göstermektedir. Aynı zamanda Rojiki aşireti lideri olan Abdal Han'a destek veren Kürt aşiretleriyle birlikte yaptığı savaşı müellif şöyle anlatmaktadır: *"...bunlar yenildiklerini anladıktan sonra insan kanı durmadan ırmaklar gibi akarken han askerinin, "Benim diğeri değil!" diyen aşiret beylerinden Mudiki, Surplu, Gevarlı, Gevaşlı, Kanahlı ve Kefender Dereli kefenlerini boyunlarına sarıp Güzeldereli Muslı Ağa ile güzel bir birlik olup Haydarîler ile Haydar-ı Kerrar gibi defalarca Hakkari, Ercişli ve Malazgirdli üzerine kılıç sallayıp Rojikî kılıcı vurmuşlardır ki bizim Hakkari Çelolarını o kayalar içinde demet demet edip kırdılar.*

Yine hanlılardan 40 bayrak Rojikî, Halitî, Çekvânî, Mudikî ve Yezidî ve Kanahiler kayalarda öbek öbek toplanıp arka arkaya verip Mâzenderânî gibi dalyan tüfenglerini ata ata cenge devam edip İslâm ordusuna öyle kurşunlar vurdular ki yanlarına bir kurşun menzili yakın varanlardan bir can kurtulmayıp yerlere insan cesetleri hasır gibi düştü."²¹¹ Müellifin Osmanlı Devleti kuvvetlerini "İslam Ordusu" olarak tanımlaması çok ilginçtir. Osmanlı Devleti'nin İslâm Dünyasındaki lider olma vasfının "hilafet" ile birlikte daha da pekiştiğini söyleyebiliriz.

Aşiretlerin kendi aralarındaki sorunları ve çatışmaları çözerken Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini vesile olarak kullandıkları da olmuştur. Bu durumla ilgili olarak Evliya Çelebi Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis Seferi'nde bulunduğu sırada şunları kaydetmektedir: (Melek Ahmed Paşa'nın Abdal Han üzerine yaptığı seferden)...*Meğer daha önce Hakkari Celoları ile han Rojikîsi aralarında kan*

²¹¹ EÇ, C.4, s.314.

düşmanlıkları var imiş. O eski düşmanlıktan dolayı Hakkari'nin Celo kavmi, "Fırsat ganimettir." diye Van kuluyla birlik olup tam 3 saat metrisler içinde hanlıya öyle kılıçlar vurdular ki metrislerde hanlıdan bir can kalmayıp kanları kayalar üzerinde sel gibi aktı. Kılıç artıkları olanlar ayakları bağlı, kırık dökük, hasta olup her biri amansız cellâtlar elinde ellerini kafalarına bağladılar²¹².

Bölgede çok sayıda aşiret yer alıyordu. Evliya Çelebi 'Kürdistan-u Sengistan'da bulunan aşiretlerin sayısı ve Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında bir set vazifesi gördüklerini beyan ettiği Kürt aşiretlerinin önemi hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Irak-ı Arab ile Osmanoğlu arasında bu yüksek dağlar içinde 6.000 adet Kürt aşiret ve kabileleri sağlam bir engel olmasa Acem kavmi Osmanlı diyarını istila etmeleri çok kolay olurdu. İnşallah yeri geldiğinden 6 bin adet aşiret beylerini de yazmaya cevher saçan kalemimi elime almışım.*"²¹³ Verilen sayı müellifin gözlemine dayanmakta olup var olandan fazla gibi görünmektedir. Ancak Kürt aşiretlerinin Osmanlı Devleti açısından taşıdığı önem ve Safeviler'e karşı oynadığı sınırlayıcı ve menfi taarruzları engelleyici rol yerli yerinde tesbit edilmiştir. Seyahatnamedeki bilgilere göre Bitlis'te bulunan 77 aşiretten Mudikî aşireti lideri Ali Bey'in 7 bin silahlı adamı vardır²¹⁴.

En büyük hükümet olan Cizre'de on iki aşiret bulunmaktaydı. Görevli oldukları sefere beyleriyle gitmek zorunda olan on iki aşiretin başında Cizre hâkiminin teşrifatta sağ veziri hükmündeki Hardekıl Kalesi Beyi bulunuyordu. 10.000 askere sahip olan bu beyin baş aşireti Sülupiyân Aşiretinde 3.000 müsellaah savaşçı bulunuyordu. Sol veziri hükmündeki Birispi beyi de on aşirete hükmetmekte olup 10.000 savaşçıya sahipti. Bu aşiretlerin en önde gelenleri Veseldân, Kârsân, Kiberiyân, Kellehugiyân, Jilaniyan ve Küçük Zibârî aşiretleridir²¹⁵.

²¹² EÇ, C.4, s.313.

²¹³ EÇ, C.4, s.110.

²¹⁴ EÇ, C.4, s.129.

²¹⁵ EÇ, C.4, s.726.

Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis'e yapacağı seferden önce Pinyanişi tarafından gelen "dil" tabir edilen casus Yezidî Kürtlerinden Han'a yardım eden aşiretler ve sayıları hakkında şu bilgileri vermiştir: "*Sultanım, o imansız, kötü huylu olan Yezidî Kürtlerinden Halitî, Çekvânî, Bapirî, Celovî'den ve Temânî, Mervanî, Beddi, Tâtekî, Gevarî, Gevaşî, Bezikî, Modikî, Kanahî'den ve ...Yezidi kavimlerden tam 20.000 tüfenk atıcı ve 40.000 çıplak atlı iyi biniciler toplayıp veziri Çâker Ağa ile bu evsiz barksız göçebe Kürtler Han'a yardım etmek için Dehdivan Dağı'nın Cehennem Deresi'nden bu gece sizi basacaklardır.*"²¹⁶ Övgü dolu bu sözler casusun aynı zamanda son sözleri olmuştur. Çünkü savaşlarda ordunun kalabalık olarak lanse edilmesi caydırıcı güç olma anlamında önemlidir. Bu yöntem karşı tarafı yıldırma ve savaştan vazgeçirme aracı olarak kullanılabilirdi.

Şehrizer Eyaleti'ndeki aşiretlerin sayısı hakkında seyahatnamede kaydedilen bilgiler şu şekildedir: "*Ama bu eyalette 160 adet de aşiret beyleri vardır, ama tuğ, davul ve sancak sahibi değillerdir. Savaş sırasında buldukları sancakbeylerinin sancağı altında sefere giderler. Diyarbakır Eyaleti'nde Van Eyaleti'nde ve İmadiye Eyaleti'nde böyle hükümet sancağı Şehrizer'dalar ve böyle ocaklık aşiret beyleri vardır.*"²¹⁷

İmadiye dâhilindeki Akra Kalesi'ni elinde tutan Zibârî aşiretinin beyine bağlı 20.000 silahlı savaşçı bulunmaktadır. İmadiye'de bunun dışında Sindî ve Selvâne aşiretleri bulunmaktadır²¹⁸.

Akarsular üzerinde kurulan köprüler insanların işini kolaylaştırdığı gibi, Beyler için de önemli gelir kaynaklarındandı. Köprü'nün bağlı olduğu bey tarafından görevlendirilen memur köprüden geçenlerden "bâc" adlı vergiyi alırdı. Hatta kimi zaman bu köprü iki beyliği birbirine bağlıyorsa her iki tarafa da bu vergi ödeniyordu.

²¹⁶ EÇ, C.4, s.296.

²¹⁷ EÇ, C.4, s.685.

²¹⁸ EÇ, C.4, s.701.

Evliya Çelebi, Hazzo ve Mefârikin'i birbirine bağlayan Batman köprüsünün her bir tarafından hâkim beylerin memurları tarafından *bâc* alındığını kaydeder²¹⁹.

2.3. İDARİ BİRİMLER

Kürtlerin yaşadığı idari birimlerin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti içinde yer alıyordu. Diyarbekir, Van, Bitlis, Şehrızor, İmadiye, Rakka seyahatnamede geçen önemli idari birimlerdenidir. Seyahatnamede bu idari birimlerin yapısıyla ilgili büyük miktarda sayısal veri bulunmaktadır. Ayrıca bu birimlerde görev yapan memurlar, timar sistemine dâhil olanların has ve zeamet miktarları, yetiştirilecek cebelü sayıları, Osmanlı Devleti'ne karşı yükümlülükleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kürt Beyleri için en büyük yükümlülüklerden birisi, Osmanlı Devleti'nin sefer güzergâhında yer almaları durumunda kanun ile belirlenmiş miktarda askerle savaşa katılmaktı. Van Eyaleti'nden ne kadar askerin hangi şekilde katılacağıyla ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır: *“Evvelâ Süleyman Han ahdi üzere Osmanlı padişahı Van tarafından Acem ülkesine gitse Van beylerbeyisi öncü asker (ordunun öncüsü) olur. Onun önü sıra Hakkarî hanı çarhacı olur. Daha ilerisinde Mahmudî baş çarhacı olur. Ondan ileri Pinyanişli ve Çolak Mir Azizli ve “Gazıkıranlılar” sağda, solda ve önde ince karavullar olup ileride baş ve dil almaya memurlardır.”* Bölgenin sarp ve dağlık arazisi iklim şartlarının da etkisiyle birleşince ulaşımı oldukça güçleştiriyordu. Ancak bölgeyi iyi tanıyan Kürt beyliklerinin öncü olarak savaşa katılmaları Osmanlı kuvvetlerinin işini çok kolaylaştırıyordu. Seyahatnamede *“dil alma”* olarak ifade edilen görev, savaşta düşman birlikleri hakkında bilgi edinmek için karşı taraftan tercümanlık yapacak ve istihbaratî bilgi verecek bir kişi bulmayı ifade ediyordu: *“Sonra Van paşasının ardınca Osmanlı vezirleri, sonra bizzat Cem haşmetli padişah veya serdar-ı muazzam olan vezir gider. Ondan sonra bütün beylerbeyiler. Ondan sonra herkesin ardından Bitlis hanı bütün askeriyle kazandibi kalıp düNDAR olur ki geri kalanları indire ve bindire ve hastaları gözleye, geriye firar edenleri kırmaya memurdur.”* Ordunun sefer dizilimi bu birliklerin bulunduğu yerlerin İran'a olan yakınlıklarıyla orantılıydı. Yani sınıra en yakın olan genelde baş

²¹⁹ EÇ, C.4, s.114.

çarhacı olurdu. Van beylerbeyiyle sefere gitme zorunluluğu olan Bitlis Beyi de en arkadan gelerek bir anlamda aksaklıkları gidermeye çalışıyordu. Osmanlı Devleti beyliklerin sefere katılma düzenlerine öyle önem vermiştir ki bunları kanunlarda ayrıntılı olarak belirtmiştir.

2.3.1. DİYARBEKİR EYALETİ

Şehzadeliği sırasında Safeviler'in faaliyetlerini yakından takip eden Yavuz Sultan Selim, isyan çıkaracak boyuta gelen Safeviler sorununu halletmeden ülkesinin güvenliğini temin edemeyeceğini anlamıştı. Bunun için de Çaldıran Savaşı'ndan önce Kürt beyleriyle mektuplaşarak ittifak kurma arayışına girmiştir. Daha önce Akkoyunlu Hasan'ın oğlu Yakub'un sekreterliğini yapmış olan tecrübeli devlet adamı Molla İdris ikna çabaları olumlu sonuçlar verdi²²⁰. Yirmi beş Kürt beyi müttefik olmaya ikna olmuştu²²¹. Şah İsmail üzerine sefere giden Yavuz Sultan Selim, Bıyıklı Mehmed Paşa'yı 100.000 kişilik ordunun başında Diyarbekir seferine gönderdi. Yetmiş gün süren kuşatmanın ardından İdrisî Bitlisî'nin de 40.000 askerle yardıma gelmesiyle kale alındı. Gönderilen birliklerin sayınının fazla olması, Osmanlı Devleti için buranın büyük bir öneme haiz olduğunu göstermektedir. Uzun süren kuşatmadan sonra topçu darbeleriyle kale duvarlarında gedikler açılması ve kaleye girileceği sırada İdrisî Bitlisî'nin de yardıma yetişmesinden sonraki durumu müellif şöyle anlatmaktadır: "...Bu durumu kale içindeki Kürtler görüp, 'Aman ey Osmanoğlu'nun seçkini' deyip Diyarbekir Kalesi'ni gönlü aydınlık vezir Bıyıklı Mehmed Paşa'ya barışla verdiler." Kale içindeki Kürtler'in kaleden çıkmaları ve Diyarbekir'in ilk idari taksimatı şöyle geçmektedir:

"Daha sonra kale içinden bütün Kürtler ayakları çıplak, perişan ve içleri yanarak hâkimleriyle Mardin'e vardılar, orada da duramadılar. Bu sevinçli haber Tercan Ovastı'nda I. Selim Han'a 921 (1515) tarihinde varınca anılan komutana Diyarbakır'ı devamlı ve Molla İdris'e de İmâdiye'yi devamlı verip ahidnâmeler

²²⁰ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s.215.

²²¹ İbrahim Özcoşar, Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey, *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslar arası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri)*, Ed. M.Nesim Doru, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s.101.

yazdı. Onun için Rum tarihçileri “Selim Han fethi, Bıyıklı Mehmed Paşa eliyle, Molla İdris yardımıyla” diye fetihnâmesini böyle yazarlar.”²²² Birçok Kürt beyi bu vesileyle Safeviler’in elinden kalelerini alabilmişti²²³. Bundan sonra tekrar Safeviler tarafından tekrar gönderilen Safevi komutanı Karahan’ın Diyarbekir’i kuşatması bir yıl sürmüş ve 50.000 insanın ölümüne neden olmuştu. Ancak sürekli Bıyıklı Mehmed Paşa’nın desteğini alan Kürt birlikleri nihayet Koçhisar Savaşı’yla Safeviler’i bölgeden kesin bir şekilde uzaklaştırmışlardı²²⁴.

Kanuni Sultan Süleyman’ın, Bağdad Seferi’ne giderken “*Bayındır ola benim Kara Âmid'im*” dediği Diyarbekir’in suyu ve havasından hoşlanıp kışlamak amacıyla burada kaldığını 10 bin kese akçe kestirdiğini ve vilayeti tahrir ettirip vezirlik pâyesiyle eyalet yaptığını aktaran müellif, Sultan Süleyman Han’ın Diyarbekir kanunnamesine eserinde şöyle yer vermiştir: “*Evvelâ kanun üzere Diyarbakır üç tuğlu vezirliktir. Padişah tarafından emirleri “Düstûr-ı mükerrerem ve müşîr-i müfahham” diye yazılır. Kanun üzere vezirinin hâssı on iki kere yüz bin ve altı yüz altmış (1.200.660) akçedir.*

Diyarbakır Eyaleti 16 sancaktır ve 5 sancak da hükümettir. Ancak 19 sancağın on ikisi memleketin diğer eyaletlerinde olduğu gibi timar ve zeametlidir ve beyleri devlet tarafından atanır ve görevden alınırlar. Fakat 8 sancak da Kürt beyleridir.

Fetih sırasında Bıyıklı Mehmed Paşa teklifiyle o beylere fermanlar ile yurdluk ve ocaklık diye temelli verilmiştir. Asla atama ve azil kabul etmezler. Sayılan beylerin biri ölünce yeri oğullarına veya yakınlarına verilir. Ancak diğer sancaklar gibi gelirleri yazılıp içinde timar ve zeametleri vardır. Bir sefer de olsa timar ve zeamet sahipleri alaybeyleri ve çeribaşlarıyla Diyarbakır vezirlerinin kolunda sefere giderler. Eğer buyurulan hizmete gelmezlerse sancakları oğluna veya yakınına verilir. Bu anılan sancaklardan başka beş sancak da mefrûzu’l-kalem ve maktû’u’l-

²²² EÇ, C.4, s.32.

²²³ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s.216.

²²⁴ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s.216.

kıdem hükümetler yazılmışlardır. Bunlarına içinde timar ve zeamat yoktur. Hâkimleri mülkiyet üzere yönetirler. Gelirleri her ne ise hâkimleri kullanırlar. Osmanoğlu padişahı tarafından bu hâkimlere yazılan emirlerde “Cenâb” lakabı ile yazılır.”²²⁵

2.3.1.1. Eyaletle Bağlı Hükümetler

Diyarbakir Eyaleti’nde yönetimleri kendi beylerine devredilen ve timar sisteminin uygulanmadığı ve içişlerinde serbest bırakılan beş “hükümet” vardı. Seyahatnamede bu yerlerin beylerin statüleri için “*serbest Beylerbeyilik*” tabiri kullanılmıştır: “*Âmid Eyaleti’nde hükümetler bunlardır: Önce Cezire, Eğil, Genç, Palu ve Hazzo hükümeti. Bu beş adet hükümet serbest beylerbeyilik rütbesiyle hâkimlerdir. Ama yine vezirleriyle sefere gitmeye memurlardır.*”²²⁶

2.3.1.1.1. Cizre Hükümeti

İslâm fetihleri sırasında El-Cezîre bölgesi Diyâr-ı Rebîâ (Musul, Nusaybin, Sincar, Dârâ, Cizre), Diyâr-ı mudar (Urfa, Harran, Rakka, Samsat, Re’sü’l’ayn) ve Diyarbakir (Amid, Mardin, Meyâfârikîn, Hısnıkeyfâ) bölgelerini kapsıyordu²²⁷. Ancak daha sonra belirli bir yerleşim birimine münhasıran kullanılmıştır.

Yavuz Sultan Selim, 920 (1514) tarihinde Çaldıran Savaşı’na giderken, çağrılmadığı halde 20 bin askeriyle kendisini selamlamaya gelmesinden hoşnut olduğu Cizre beyine tacını, samur lipaçesini giydirip, Cizre’yi “Sultan Hüseyin’in ocaklığı” diye kendisine bağışlamıştı. Ayrıca buraya gelirken, Mısır Sultanı Gavri’nin Acem Şahı’na yardım amacıyla gönderdiği birlikleri mağlubiyete uğratması sonucu “En Seçkin Kürt Beyi” olmuştur²²⁸. Maiyetindeki keferre reyanın haracı dahil olmak üzere tüm gelirleri kendisine tevdi edilen Cizre beyi Süleyman

²²⁵ EÇ, C.4, s.33.

²²⁶ EÇ, C.4, s.33.

²²⁷ Feridun Bilgin, Osmanlı Hâkimiyetindeki Cizre’de Siyasal Değişim ve Merkez-Çevre İlişkisi (XVI-XIX) Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslar arası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri), Ed. M.Nesim Doru, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, .s.67-68.

²²⁸ EÇ, C.4, s.726.

Han Kanunu üzere iki tuğlu beylerbeyi pâyesine sahiptir²²⁹. 1527’de yapılan taksimatta Vilâyet-i Kürdistan’a bağlı “*Eyâlet-i Cezîre*” adıyla geçmiştir²³⁰. Seyahatnamede Cizre’nin idari yapılanmasıyla ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: “*Savaş sırasında 20.000 asker ile Diyarbekir vezirine öncü asker olup sefere gider; Zira Diyarbekir Eyaleti’nde bundan büyük hükümet yoktur. Padişah tarafından kendisine emir gelse hân-ı âlîşân-ı Cem-cenâb yazılır; zira Abbasîoğulları’ndandır.*”²³¹ Cizre hükümeti’nde bulunan yüksek dereceli görevliler şunlardır: Dört mezheb müftüleri, nakibüleşrâf, 300 akçe payeli kadı, kethüda, şahbender, iskele bâcdârı, şehir muhtesibi.

2.3.1.1.2. Eğil Hükümeti

Evliya Çelebi’nin “*Çıldır Fatihî*” olarak tanımladığı Yavuz Sultan Selim’in vezirlerinden Bıyıklı Mehmed Paşa ile İdris-i Bitlisî tarafından Ulu Kacar Han elinden alınan Eğil’in idari durumuyla ilgili şu bilgiler verilmektedir: “*Alaybeyi ve çeribaşısı vardır ama beyi Osmanlı beyi gibi azil ve nasb kabul etmez. Yavuz Sultan Selim kanunu üzere hükümettir. Beyi ölse sancağı oğluna verilir, Zira hükümettir. Padişah tarafından bunların emirleri elkâbında ‘Cenâb’ diye yazılır. Zirâ ‘maktû’u’l-kalem ve mefrûzu’l-kadem’ hükümettir.*”²³²

2.3.1.1.3. Genç Hükümeti

Seyahatnamede “*Dinç*” olarak geçen Genç Hükümeti için müellif Cizre’den sonra ikinci büyük hükümet olduğunu yazmaktadır. Şehir havasındaki letafetin dinç ismiyle müsemma olduğunu kaydetmektedir: “*Cümle ebvâb ı mahsûlâtı beğine hâss ifrâz olunmuşdur. Eyâletinde timar ve ze’âmet yokdur. Taraf ı Âl-i Osmân’dan üç yüz akçe pâyesiyle bir kadı gelüp hükümet-i şer’ i Muhammedî edüp bervecch-i adâlet dörd ve beş kîse tahsîl eder. Şeyhülislâmı ve nakîbi şehir-i Bitlis’dedir, zîrâ cümle ahâlîsi Ekrâd-ı şâfi’ilerdir. Yezîdî Ekrâdları ve Ermenîleri cümle re’âyâdır. Sipâh*

²²⁹ EÇ, C.4, s.725.

²³⁰ Bilgin, s.72.

²³¹ EÇ, C.4, s.725.

²³² EÇ, C.4, s.27.

kethüdâyeri ve serdârı ve dizdârı ve neferâtı yokdur. Kal'ası hâkimi hükümünde olup âsitâne tarafından yeniçeri müstahfazânı yokdur ve ulemâ-yı Ekrâdî gâyet çokdur ve hakkâ ki şehir-i Dinc olmağıla âb [u] hevâsının letâfetinden halkı dincdir ve memâlikî günçdür."²³³

2.3.1.1.4. Palu Hükümeti

İsmi kurucusundan alan Palu, Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından alındıktan sonra hükümet olarak kurulmuştur: *"Diyârbekir eyâletinde mü'ebbed hükümetdir. Evlâd-ı evlâda mutasarrıf olurlar. Evâmirlerinde bunlara dahi Cem-cenâb yazılır. Eyâleti mahsülû kendülere hâss ı hümayûn ifrâz olunmuşdur. Taht ı hükümetinde timar ve ze'âmet ve alaybeği ve çeribaşı yokdur. Hîn i gazâda hâkimi iki bin askerle süvâr olur. Cümle cüyüşü müsella kavm i şecî' başı telli ve alaca serbendli ve şâl-ı sâbekli ve pansadı ve sıdısı ve hezârı mihli, peçikli pâpuşlu, alaca sakallı acebe-likâ asker i bahâdır ile sefer eşer. Ve âsitâne tarafından yüz elli akçe kazâdır. Müftîsi ve nakîbü'l-eşrâfî ve kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve dizdârı ve neferâtları yokdur. Ammâ muhtesibi ve şehir voyvadası vardır.*"²³⁴

2.3.1.1.5. Hazzo Hükümeti

Hazzo Beyi H.920 (M.1514) tarihinde Çaldıran Savaşı dönüşünde Bıyıklı Mehmed Paşa'ya itaat ettiğinden Yavuz Sultan Selim'in emriyle idare 'hükümet' kaydıyla yine kendisine bırakılmıştır. Hazzo'ya kuzeyde yer alan Zov Dağlarına nisbetle Zov Şehri²³⁵ de denilmektedir. Bu hükümetle ilgili olarak seyahatnamede şu bilgiler yer almaktadır: *"Hâlâ Süleyman han yazımından beri Diyarbekir Eyaleti'nde beş hükümetin biri de mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem bu Hazzo Hükümeti'dir ki padişah tarafından bunların evâmir-i şeriflerinde elkabları "Cenâb" diye yazılır.150 akçe pâyesiyle yahşı kadılıktır, ama bazı zaman, yaman âsumanî kadılıktır. Zira amansız Kürt bölgesidir.*

²³³ EÇ, C.3, s.136.

²³⁴ EÇ, C.3, s.134.

²³⁵ EÇ, C.4, s.115.

Sipah kethudayeri, yeniçeri serdari, kale dizdari, müftüsü ve nakibi yoktur. Bütün yönetim hakkı hâkiminin elindedir. Hatta kalesi, cebehanesi, dizdari ve neferatları tamamen hâkimi tarafındadır."²³⁶ "Âsumanî kadılık" kavramı kağıt üzerinde kalan fiiliyatta etkileri zayıf kadılıklar için kullanılıyordu. Özellikle otoritenin zayıf kaldığı dağlık yerler için bu tabirin kullanıldığı görülmektedir.

2.3.1.2. Eyalete Bağlı Osmanlı Sancakları

Diyarbakır'ın Osmanlı sancakları bunlardır: Başta Harput, Ergani, Siverek, Nısbîn, Hasankeyf, Çemişgezek, Siirt, Mefârikin (Silvan), Akçakale (Nusaybin yakınında), Habur ve Sincar. Diyarbakır sancağı paşa tahtı sancağıdır. Bu sancakların hepsi Osmanlı beylerindir.

2.3.1.2.1. Harput Sancağı

Yavuz Sultan Selim tarafından Diyarbakır fethi için görevlendirilen Bıyıklı Mehmed Paşa'nın sulh yoluyla aldığı Harput Sancağı'nın idari durumu için seyahatnamede şu bilgiler kayıtlıdır: *"Timarı ve ze'âmeti vardır. Alaybeği ve çeribaşı ve yüzbaşısı vardır. Hîn-i seferde beğinin askeriyle cümle bin iki yüz müsella asker olur ve üç yüz pâyesiyle kazâdır... Bu nevâhîlerde kadiya senevî altı kîse hâsıl olur. Sancak beğine livâsında yigirmi kazâ yerden on sekiz bin gurûş hâsıl olur. Müftüsü ve nakîbü'l-eşrâfi ve sipâh kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve şehir subaşısı ve muhtesibi vardır. Evliya Çelebi, Kürtler'in ve Ermeniler'in olduğu Harput'ta Türkçe de konuşulduğunu aktarmaktadır*²³⁷.

2.3.1.2.2. Ergani Sancağı

Seyahatnamede *"Dâr-ı Ganî"* şehri olarak geçen Ergani'nin kalesini ilk defa Abbasîoğulları'ndan Sultan Evhadullahzâde Ergani Sultan yapmıştır. Daha sonra *"Argını"* olarak bilinen şehir H.921(M.1515) tarihinde Kürt Molla İdris'in yardımıyla Bıyıklı Mehmed Paşa'ya halkın itaat edip kale anahtarlarını teslim

²³⁶ EÇ, C.4, s.116.

²³⁷ EÇ, C.3, s.132.

etmesiyle alınmıştır. Ergani Sancağı'nın idari durumuyla ilgili olarak seyahatnamede şu bilgiler verilmektedir:

“Sonra Süleyman Han yazımı üzere Diyarbakır Eyaleti'nde sancakbeyi tahtıdır. Padişah tarafından beyinin hâssı 2.005 akçedir, 10 zeamettir ve 123 timardır. Çeribaşı ve alaybeyisi vardır. Kanun üzere cebelüleri ile toplam 2.000 asker olup beyinin sancağı altında sefer eşerler ve 150 akçe şerif kadılıktır... Kale dizdarı, kale neferler, sipah kethüdayeri, yeniçeri serdarı, muhtesibi ve şehir subaşısı vardır. Şeyhülislâm (müftüsü) ve nakibüleşrafı Diyarbekirdedir.”²³⁸

2.3.1.2.3. Siverek Sancağı

Evliya Çelebi'nin aktardığına göre bağ, bahçe, cami, hamam, mekteb ve süslü çarşısı olan Siverek'in idari durumuyla ilgili şu bilgileri vermektedir: *“Beğinin tarafı pâdişâhîden hâssı 203.043 akçedir. Timarı 123 ve kılıç ze'âmeti 4 Alaybeği ve çeribaşısı vardır. Cebelüleri ile ve beğinin askeriyle cümle bin iki yüz müsellah asker olur. Yüz elli akçe kazâdır. Kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve muhtesibi ve Diyârbekir voyvadası emîni ve müftîsi ve nakîbi ve kal'a neferâtları vardır.”²³⁹*

2.3.1.2.4. Nusaybin Sancağı

Nusaybin eski ve önemli bir yerleşim yeri idi. Diyarbakır, Mardin, Musul, Bağdad, Cizre, Dara gibi önemli şehirlere yakın olup içinde akan Hirmas suyu vardı. Ancak geniş ve düz bir ovada kurulu olan bu sancağın köyleri eşkıya tehdidi altında olduğundan gelişemiyordu. *“Beyinin Süleyman Han kanunu üzere hâssı 200 bin yük akçedir ve 700 askere sahiptir. Hükümeti altında zeamet 12 ve timar 105'tir. Cebelüleriyle toplam 900 asker olup alaybeyi ve çeribaşısıyla sefer eşerler. Ama zayıf askerdir, Zira timarlarının köyleri Keys Urbanı, Mevâl Urbânı ve Aştı Ekradı eşkıyaları derdinden köyleri mamur olmayıp gelirsiz olduğundan timar sahipleri müflislerdir. Müftüsü, nakibi, yeniçeri serdarı, kale dizdarı, kale neferatları,*

²³⁸ EÇ, C.4, s.28.

²³⁹ EÇ, C.3, s.97.

şehbenderi, şehir subaşısı ve muhtesibi vardır. Ama sipah kethüdayeri yoktur, zira bu diyarlarda sipahlık makbul değildir. Ama Bağdad, Tikrit ve Diyarbekir yakın olduğundan kapıkulu yeniçeriliği muteberdir."²⁴⁰

2.3.1.2.5. Hasankeyf Sancağı

Safeviler'in elinde bulunan Hasankeyf'in sulh yoluyla alınmasında Molla İdris ve Kürt Beyleri ile birlikte Şah İsmail'in damadı Melik Halil'in de büyük katkıları olmuştur. Daha önce Hasankeyf Sultanı olan Melik Halil Şah İsmail tarafından tutuklandıktan sonra buranın yönetimi Muhammed Han b. Ustaclu'nun kardeşi Karahan'a verilmişti. Bu sırada şehirde bulunan Safevi kuvvetleri iç kaleye sığındılar. Safevi askerlerinin Azerbaycan'a gitmelerine izin verilerek, Hasankeyf'in yönetimi Melik Halil'e bırakıldı.²⁴¹ Sancak Beyinin hassı 203.955 akçe olup, diğer sancaklarda olduğu gibi timar, zeamet, alaybeyi ve çeribaşısı vardır: *"Timar erbabı bütün cebelüleri ile 1.600 asker olur. Sancakbeyi de 1.000 kadar askere sahiptir. Memur olduğu seferlere Diyarbekir valileriyle davulunu kudümünü döğüp sefer eşer. Sancağı toprağından beyine adalet üzere 18.000 veya 20.000 guruş olur. Osmanlı tarafından 150 akçe pâyesiyle şerif kadılıktır... Şeyhülislâmi, nakibüleşrâfi, ayan ve eşrafi vardır, ama yeniçeri serdari, sipah kethüdayeri ve kale dizdari yoktur. Kalenin cebehanesi, mühimmatları, levazımatları ve kale neferatları tamamen sancakbeyinin hükmündedir."*²⁴²

2.3.1.2.6. Çemişgezek Sancağı

Yavuz Sultan Selim'in savaşmadan aldığı Çemişgezek Sancağı'nda 2 zeamet ve 17 timar olup beyinin hassı 334.223 akçedir. Müfti, nakîb, muhtesib, dizdar ve kale askerlerinin olduğu Çemişgezek Sancağı 150 akçe pâyeli kazaydı. Sancakta sefer için hazır olan 1.700 asker bulunurdu²⁴³.

²⁴⁰ EÇ, C.4, s.748.

²⁴¹ Zengin, s.91.

²⁴² EÇ, C.4, s.739-740.

²⁴³ EÇ, C.4, s.134.

2.3.1.2.7. Siird Sancağı

Bıyıklı Mehmed Paşa ve Molla İdris'in talebi üzerine 921 yılında savaşız alınan Siirt'in idaresi devamlı olarak kendine bırakılmış, ancak daha sonra Diyarbekir'e bağılı sancak haline dönüştürülmüştür: *“Beğinin hâssı 223.772 akçedir. Ze'âmeti 7 ve tîmârı 123, alaybeğisi ve çeribaşısı vardır. Kanûn üzre cebelüleri ile cümle sekiz yüz asker olur. Beş yüz asker de beğinin olur. Diyârbekir vâlisiyle me'mûr oldukları sefere eşerler, ammâ güzîde pür-silâh askerdir.”*²⁴⁴ Evliya Çelebi Siirt'teki Kürtlerin Arapça konuştuğunu ve Kürtçe, Türkçe ve Ermenice bildiklerini kaydetmektedir: *“Gerçi Kürdistân'dır, ammâ cümle halkı lisân-ı Arabî tekellüm ederler, ammâ Kürdî ve Türkmanî ve lisân-ı Ermeni dahi bilirler. Ve bir hâkim-i şer'î şeyhülislâmdır kim mezâhib-i erba'a müftîleri vardır. Ve Âsitâne tarafından yüz elli akçe pâyesiyile kazâdır. Ve sipâh kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve muhtesibi ve şâhbenderi ve şehir subaşısı vardır.”*²⁴⁵

2.3.1.2.8. Meyâfarikin (Silvan) Sancağı

Meyyâfârikîn Cezîre bölgesinde yıllar boyunca siyasî, kültürel ve sosyal bakımdan önemli şehirlerden biri olmuştu. Müslümanların hâkimiyetinden önce Bizanslılar ile Sasaniler arasında mücadele alanı olmuştu²⁴⁶. Ünlü tarihçi İbnü'l Ezrak'ın memleketi olan Meyâfarikin²⁴⁷, Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilere göre Nuh Tufanı'ndan sonra kurulan üçüncü şehirdir. *“Süleyman Han yazımı üzere Kara Âmid toprağında sancakbeyi tahtıdır...150 akçe kadılıktır. Kadiya senede 3 kese hâsil olur. Alaybeyi, çeribaşı ve muhtesibi vardır, ama müftüsü, nakibi, sipahi kethüdayeri, yeniçeri serdarı, kale dizdarı, neferleri ve cebhaneleri yoktur. Zira iç il olmakla neferlere ihtiyaçları yoktur. Ancak sancakbeyi tarafından kalede birkaç*

²⁴⁴ EÇ, C.5, s.4.

²⁴⁵ EÇ, C.5, s.5.

²⁴⁶ Adnan Demircan, *Müslümanların Fethinden Mervaniler'in Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn*, İstem, Selçuklu Ün. İlahiyat Fakültesi, İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi, S.17, Konya 2011, s.10.

²⁴⁷ Ercan Gümüş, *Silvanlı Bir Tarihçi; İbnü'l-Ezrak ve Eseri “Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi”*, Uluslar arası Silvan Sempozyumu Bildirileri, (25-27 Nisan 2008 Silvan) Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012, s.365

topları var, bayram günlerinde ve Ramazan ayının hilâli belli olduğunda atıp köylerdeki Müslümanları uyarırlar.”²⁴⁸ Muhtemelen uclarda yer almayan ve diğer sancaklara nazaran güvenli idari birimlerde, askeri kuvvet ve mühimmat bulundurma ihtiyacı hissedilmemiştir.

2.3.1.2.9. Amid Sancağı

Amid, Diyarbekir Eyaleti Beylerbeyinin kaldığı paşa sancağıdır. Eyalet merkezi için seyahatnamede bu ismin kullanıldığını görüyoruz. Evliya Çelebi, Amid ve Diyarbekir isimlerinin nereden geldiğine eserinde yer vermiştir. Diyarbekir ismini Hz. Yunus zamanına bağlamış, Âmid ismini ise şehrin kara taştan yapılmış mimari eserlerinden dolayı, Rum tarihçilerinin kullandığını ifade etmiştir. Müellifin de Osmanlı Devleti'nin tercih ettiği isme uyarak “Âmid” ismine sıklıkla yer verdiği görülür. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdad Seferine giderken burada kışladığını aktaran Evliya Çelebi, Sultanın burada kestirdiği sikkeler üzerine “*Selim Han oğlu Sultan Süleyman, Kara Âmid'de basılmıştır.*”²⁴⁹ diye yazdığını aktarmıştır. Âmid Sancağı ile ilgili olarak seyahatnamede şu bilgilere yer verilmiştir: “...paşa tahtı olan Âmid sancağında 9 zeamet vardır ve timar 168 adettir. Diyarbakır sancağı kanun üzere cebelileriyle 2.000 silahlı asker olur, ama cebelüsüz 700 asker olur. Bütün Diyarbekir Eyaleti'nde bütün sancakları ve askerleriyle seferde cebelüleri ile 30.000 silahlı asker olur. Ve paşasının hâssına göre 3.000 seçkin asker olur. Allah daha da arttırsın.”²⁵⁰

2.3.1.2.10. Mardin Sancağı

Çaldıran Savaşı sonra Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından kuşatılarak alınan Mardin Kanunî Sultan Süleyman'ın kanunu üzere 941(1534-35) yılında Diyarbekir Eyaleti'nde sancakbeyi tahtı olmuştu: “*Beyinin hâssı 200.000 akçedir. Yönetimi altında 306 zeamet ve 365 timar sahibi olup, alaybeyi ve çeribaşısı vardır.*

²⁴⁸ EÇ, C.4, s.108.

²⁴⁹ EÇ, C.4, s.32.

²⁵⁰ EÇ, C.4, s.34.

*Cebelülerle birlikte 1.060 silahlı asker olup, beyleriyle sefere giderler. 300 akçe pâyeli kadılıktır. Müftüsü, nakibi, kethudayeri, yeniçeri serdari, muhtesibi, şehir naibi, şahbenderi, subaşı, kaplan emini, kale dizdari ve kale neferatları vardır.*²⁵¹ Diğer sancaklardaki kadılıklar genelde 150 akçe pâyeli iken 300 pâyeli kadılığı olan ve bir sancakta olabilecek hemen tüm memurları bulunan Mardin Sancağı'nın önemli bir sancak olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.1.3. Eyalete Bağlı Yurdluk ve Ocaklıklar

Diyarbakır'da bulunan yurdluk ve ocaklık sancakları şu şekilde ifade edilmektedir: “*Yurdluk ve ocaklık sancakları bunlardır ki anılır: Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik sancakları.*”

2.3.1.3.1. Sağman Sancağı

Seyahatnamede aktarılan bilgiye göre ismini, kurucusu olan Kürt Beyi'nden alan Sağman, İslâm hâkimiyetine Halid b. Velid aracılığıyla geçmiştir. “*Ba'dehû sene 922 târîhinde Selîm Hân'a mutî' oldular, be-dest-i Molla İdrîs ve Bıyıklı Mehmed Paşa. Bu dahi Diyârbekir eyâletinde yurdluk [ve] ocaklık ile mutasarrıf sancakbeği tasarruf eder. Timar ve ze'âmet yokdur. Beğinin kânûn ı Süleymân Hân üzre hâssı 369.057, mîr i livâsı sekiz yüz elli askere mâlikdir müftî ve nakîbî ve kethüdâyeri ve serdârı cümle Diyârbekir'dedir, ammâ yüz elli akçe kadısı ve şehir muhtesibi vardır. Kal'a dizdârı beği tarafındadır.*”²⁵² Seyahatnamede geçen ve içerisinde timar ve zeamet olmadığı istisnai bir Yurdluk ve ocaklık sancağıdır.

2.3.1.3.2. Kulp Sancağı

Kulp halkı Yavuz Sultan Selim'e itaat ettiğinden dolayı, ocaklık kaydıyla yönetim beyine bırakılmıştır. “*Beyinin hassı 166.668 akçe olup, iki zeamet ve yetmiş*

²⁵¹ EÇ, C.4, s.80-81.

²⁵² EÇ, C.3, s.133-134.

dört timar vadır. Kale dizdarı olup, alaybeyi bulunmamaktadır. Mîr-i livâsıyla 700 Kürt askeri bulunduran Kulp Sancağı yüz elli akçe kazâdır."²⁵³

2.3.1.3.3. Mihrânî Sancağı

Mihrânî Sancağı ile ilgili olarak az bilgi bulunmaktadır: *"Beğinin hâssı 200.000 akçedir ve ocaklık hükûmetdir. Timar 101 ve ze'âmet 9 ve alaybeği vardır. Cümle beş yüz asker olur ve yüz elli akçe kazâdır.*"²⁵⁴

2.3.1.3.4. Tercîl Sancağı

Yavuz Sultan Selim'e itaat eden Tercîl Beyi'ne kurulan sancağın yönetimi bırakılmıştı. *"Bunun dahi hâkimi Selîm Hân'a itâ'at edüp ocaklık hükûmet olmuşdur, ammâ inkırâz bulsa Diyârbekir valisi arzıyla der-i devletde sancağı erbâb-ı istihkâka tevcîh olunur. Beğinin hâssı 445.300 akçedir. Ze'âmeti 4, timarı 163 ve alaybeğisi var. Cümle bin aded güzide asker olur. Yüz elli akçe kazâdır. Gayri hâkimi yokdur. Kal'ası mîr i livâ hükmünde.*"²⁵⁵

2.3.1.3.5. Atak Sancağı

Tarihte "Hetakh" olarak bilinen kale, bugünkü Lice ilçesinin 25 km. güneydoğusundaki Kabakkaya köyünün bulunduğu yerdedir.²⁵⁶ Atak Beyi Yezdân Behrâm, kaleyi Molla İdris eliyle savaşmadan Yavuz Sultan Selim'e teslim ettiğinden dolayı, kurulan sancağın yönetimi yine kendisine bırakılmıştır. 1515'te kurulan Diyarbekir Eyaleti'ne sancak(livâ) olarak bağlanan Atak, 1653'te yapılan taksimatta yurdruk olarak belirlenmiştir.²⁵⁷ Beyinin hassı 447.300 akçe olaup 9 zeamet ve 76 timar mukabilinde 800 askeri bulunmaktadır. *"Alaybeğisi ve çeribaşısı*

²⁵³ EÇ, C.3, s.137.

²⁵⁴ EÇ, C.4, s.137.

²⁵⁵ EÇ, C.4, s.137.

²⁵⁶ Abdurrahman Acar, Dünden Bugüne Hetâkh (Atak) Kalesi, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri, (05-06 Eylül 2008 Lice) Ed. Ahmet Erkol, Abdurrahman Adak, Cilt 2, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012, s.14.

²⁵⁷ Acar, s.26.

vardır ve yüz elli akçe kazâdır. Kethüdâyeri ve serdârı ve müftîsi ve nakîbi ve dizdârı yoktur, ammâ subaşı ve muhtesibi vardır.”²⁵⁸

2.3.1.3.6. Pertek Sancağı

Evliya Çelebi Pertek’in Osmanlı Devleti’ne geçiş süreci ve idari yapısıyla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: “*Anda niçe yüz sene niçe mülûke intikâl edüp Kürdistân’da Monlâ İdrîs i ânetiyle sene 921 târihinde Selîm i Evvel’e Pertek hâkimi itâ’at edüp kal’ayı Bıyıklı Mehmed Paşa’ya teslim edüp mutî’ [u] münkâd olduğundan yine hâkimine ber-vech i te’bîd yurdruk ve ocaklık tarîkıyla hâlâ beği mutasarrıfdir kim Âsitâne i sâ’adet tarafından vârid olan evâmir i pâdişâhîde bunlar elkâbına Cem-cenâb yazılır. Mîr i livâ elkâbı yazılmaz, zîrâ hükûmetdir. Zamân-ı kadîmde taht-ı hükûmetlerinde timar ve ze’âmetden bir şey yoktur. Hâlâ ebvâb ı mahsûlâtları kendülerine hâss ifrâz olunup hâssına göre asker cem’ edüp sefer eşer. Beğleri inkırâz bulsa devlet i aliyyeden sancağı âhire tevcîh olunur. Hâssı kânûn-ı Süleymân Hân üzre 380.000 akçedir. Beği hîn-i gazâda sekiz yüz askere mâlikdir. Ber-vech-i adâlet beğine senevî on kîse hâsıl olur. Yüz elli akçe kazâ yı âsumânîdir. Kethüdâyeri ve serdârı ve müftîsi ve nakîbi yoktur, ammâ şehir subaşı vardır. Kal’ası nehr i Murâd kenarında yalçın kayalı bir püşte i ra’nâ üzre şekl i murabba bir küçük şeddâdî seng tırâş bir kal’a i beyâz taşdır. Dizdârı ve neferâtı ve cebelhânesi taraf-ı pâdişâhîden değildir, ancak beği hüküm eder.*”²⁵⁹

2.3.1.3.7. Çapakçur Sancağı

H.921(M.1515) yılında Çaldıran Savaşı’ndan sonra kale anahtarları Bıyıklı Mehmed Paşa’ya teslim edildiğinden ocaklık olarak bu sancağın yönetimi kendi beyine bırakılmıştır. “*Senevî kırk yük akçe hâsıl olup iki bin atlı ile hükûmet eder. İnkırâz bulsa devlet-i âliye tarafından sancağı âhire tevcih olunmak kânûn-ı Süleymân Hân’dır. Beğinin hâssı 337.000, ze’âmet 5, timar 35, kânûn üzre cebelüleriyle alaybeğisi ve çeribaşı sancağı altında cümle üç yüz asker olur ve yüz*

²⁵⁸ EÇ, C.4, s.136.

²⁵⁹ EÇ, C.3, s.133.

elli akçe kazâ yı âsumânîdir. Müftî ve nakîb ve kethüdâyeri ve serdârı ve dizdârı ve neferâtları yokdur. Kal'a beğinin hükmünde olup hurde topları vardır. Aşağı varoşu nehr i Murâd kenarından cümle hâk ı pâk ile mestûr aded hâne i ma'mûrlardır. Ammâ âb [u] hevâsı ve mahbûb u mahbûbesi memdûh-ı Ekrâdistân'dır."²⁶⁰

2.3.2. VAN EYALETİ

Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın H.956 [M.1549] senesinde Osmanlı Devleti'ne sığınması ve yardım istemesi nedeniyle görevlendirilen Makbul İbrahim Paşa büyük bir ordu hazırlayarak Van Kalesi yakınlarında konaklayınca, kalenin içindeki Acem kavmi aman dileyip, kale anahtarlarını teslim ederek, Karnıyarık kalesine gittiler. Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgiye göre aynı gün, Sebadan, Vestan ve Kepan Kaleleri ile Amik (Amuk) Surunun anahtarları Mahmudî Emin Bey tarafından serdara teslim edildiğinden kaleleri ve yönetim hakkı kendisine bağışlandı. Müellif bundan sonraki gelişmeleri şöyle aktarmaktadır: "*Sonra Cerem, Bidkâr, Rosni, Hal ve Tennuze adlı sağlam kalelerin hâkimleri ve bütün Kürtler itaat edip bu adı geçen kalelerin anahtarlarını serdara teslim ettiler. Serdar da Van Eyaleti'ni Şam Veziri Koca Hüsrev Paşa'ya bağışlayıp orada konakladı.*"²⁶¹ Van Eyaleti'nde hükümet kaydıyla yönetimleri kendi beylerine bırakılan Mahmudî ve Pinyanişi Kürtleri özellikle Safevilerle mücadele konusunda Osmanlı Devleti'ne önemli katkılarda bulunmuştu.

Seyahatnamede, Van'da yaşayan insanların geçim kaynakları altı bölüme ayrılarak ele alınmıştır: "*Bu Van halkı altı bölük kâr ehlidir. Bir bölüğü padişah kuludur ki kale hizmetine memurdur. Bir işte güçte olamaz, meğer şehir içinde tüccar ola. Bir bölüğü dışarı diyarlara gider mal getirir tüccardır. Bir bölüğü sanat ehlidir ve bir sınıfı defterdar kalemlerini zapt eder seçkin hizmetlilerdir. Bir bölüğü ulema ve maaş alanlardır. Bir bölüğü de bağcılar ve hizmetçilerdir.*"²⁶²

²⁶⁰ EÇ, C.3, s.135.

²⁶¹ EÇ, C.4, s.233.

²⁶² EÇ, C.4, s.270.

2.3.2.1. Eyaletle Bağlı Hükümetler

Seyahatnamede “*azil kabul etmez*” olarak geçen Van Eyaletine bağlı hükümetler şunlardır: Hakkâri Abbasiogulları Hükümeti, Bitlis Hükümeti, Mahmudî Gazileri Hükümeti, Pinyanişî Hükümeti²⁶³. Bunun dışında da Benî Koturî Hükümeti, Biredosî Hükümeti, Çevlânî Hükümeti, Dümdümî Hükümeti ve Dümbülî Hükümeti, Kanuni Sultan Süleyman’ın hazırladığı kanunnamede Van Eyaleti’ne bağlı hükümetler olarak kaydedilmiş olmakla birlikte daha sonra Hadım Süleyman Paşa tarafından Tebriz’in fethedilmesinden sonra Tebriz Eyaleti’ne bağlanmıştır. Ancak buraların İran tarafından tekrar alınmasıyla bu eyaletin ömrü çok uzun olmamıştır.

2.3.2.1.1. Hakkâri Abbasiogulları Hükümeti

Hakkâri Hükümeti Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında stratejik yönden önemli bir mevkide bulunuyordu. Özellikle Cülomerg Kalesi’nin askeri açıdan önemli bir vazife ifa ettiği anlaşılmaktadır: “*Van’ın kablesinde Vestan Kalesi ve Şatak Kalesi aşırı Cülomerg Kalesi’nde bulunan ulu hanlıktır ki 47 bin askere sahiptir. Tam 12 bin tüfenk-atıcı Celovî adlı piyade askere sahiptir ki hepsi tıraşlı ve çâr-darb (sakalsız, bıyısız, kaşsız), heybetli ve bed-çehre cesur kavimdir.*”²⁶⁴

2.3.2.1.2. Mahmudî Hükümeti

H.955(M.1548) tarihinde Sultan Süleyman’a bağlılığını bildiren Mahmudî Kürtleri, Tebriz, Nahçıvan ve Revan seferlerinde büyük katkı sağladığından dolayı, yaşadıkları yerler yurdruk ve ocaklık statüsünde hükümet olarak verilmiştir. Beyi, hâlâ Van Eyaleti’nde tabl ve âlem sahibi olan İbrahim beydir. Safevilerle defalarca savaşmış olan Mahmudî Hükümeti’nin idari durumu ile ilgili şu bilgiler kayıtlıdır: “*Ülkesi yazılıp Süleyman Han kanunu üzere timar ve zematleri vardır. Beyinin hâssı kendi diyarının gelir kapılarıdır. O şartlar ile Van valisiyle sefer eşerler, ama*

²⁶³ EÇ, C.4, s.256.

²⁶⁴ EÇ, C.4, s.254.

*alaybeyi, çeribaşı, dizdarı, kethüdayeri ve serdarı yoktur. Ama âsitane tarafından 150 akçe kadısı vardır*²⁶⁵. Bu hükümet sefer esnasında 8 bin asker hazırlardı.

2.3.2.1.3. Pinyanişi Hükümeti

Hakkâri Hükümeti ile benzer bir vazifeyi ifa eden Pinyanişi Hükümeti de Osmanlı Devleti için büyük bir öneme sahipti : *“Bunlar da Mahmudî sayılır, ama başka hükümettir. Van’ın doğu tarafında 6 konak uzaklıktadır. Beyleri Hasan Bey’dir. Taht yeri Hasanî Kalesidir ki bunların diyarının doğusu, güneyi ve kuzeyi üç konak yer Acem diyarındır ki Acem’in Rumiye hanlarından Çevlân Sülân ile komşudurlar. Gece gündüz Acem ile cenk ederler. Tamamı 6.000 askerdir ama gayet uzun boylu, güçlü kuvvetli adamlardır. Defalarca Rumiye ve Tebriz hanlarının 40-50 bin askerini 6.000 Pinyanişî gazileriyle Acem’i kırmışlardır. Bunların toprağında da hâs ve harac, timar ve zeamet vardır.”*²⁶⁶

2.3.2.1.4. Bitlis Hükümeti

Osmanlı Devleti stratejik önemi büyük idari birimleri sancak usulüyle yönetmeyi tercih etmiştir. Ancak seyahatnamede hükümet olarak geçen Bitlis’in bu hususta bir istisna olduğunu söyleyebiliriz. Bölgenin Safevi denetiminden çıkmasında büyük emeği olan Bitlis Beyi Şeref Han’a, Yavuz Sultan Selim tarafından, itaatinden dolayı yönetimi altındaki yerler dışında, Kefender kalesi bağışlanmıştı²⁶⁷. Kürt Beylerinin Osmanlı Devleti’ne itaatleri ve yaptıkları katkılar, özellikle de savaşlarda gösterdikleri başarıların karşılığında, kendilerine yeni yerlerin mali ve idari yönetiminin verildiği görülmektedir. Seyahatnamede bu hususla ilgili IV. Murad zamanına ait bir örnek şöyle geçmektedir: *“Revan Fatihi Sultan IV. Murad Han, Revan fethinden sonra bu Bitlis hanı sarayında konuk olup hizmeti karşılığında ferman ile hana Muş haracını bağışlamıştır. Han da o haractan Bitlis Kalesi dizdarının ve 200 adet neferlerinin ücretlerini adı geçen hâsdan ve Pazar bâcı*

²⁶⁵ EÇ, C.4, s.378.

²⁶⁶ EÇ, C.4, s.255.

²⁶⁷ EÇ, C.4, s.118.

gelirlerinden verir. Kale hanın hükmü altında olup anahtarları gece gündüz handa durur. Ayrılmış ve defter tutulmuş serbest hükümettir ve hayli geniş eyaleti vardır.”

²⁶⁸ Bitlis Han'ına, kaledeki askerlerin maaşlarını ödenmesi karşılığında, Muş'un gelirleri bırakılmıştır. Bu uygulama, klasik anlamda ocaklık usulüyle aynıdır.

Evliya Çelebi eyalet olarak aktardığı Bitlis'in idari durumuyla ilgili şu bilgileri vermektedir: *“Eyalet içinde toplam 13 adet zeamet ve 214 adet timardır. Alaybeyi, çeribaşı ve yüzbaşısı vardır. Kanun üzere cebelüleriyle hepsi 3 bin asker olup han sancağı altında Van paşası ordusunda sefere giderler.”*²⁶⁹ Bitlis'te hanın doğrudan kendisine bağlı olarak görev yapan ve maaş alan on bin askeri bulunmaktadır. Bunun dışında vergi tahsili başta olmak üzere diğer hizmetleri görmek üzere çalışan memurlar bulunmaktadır: *“Bitlis halkının on bin kadarı han askeridir. Usta tüfenk-atıcıların tamamı cesur, yarar ve yiğit Kürt kavmindendir ki bu bölüğün hepsi Han hizmetçileridir. Bir kısmı da seçkinlerden hizmet ehlidir. Han eyaletinde olan zeamet sahipleridir, hâs ve harac tahsil ederler.”*²⁷⁰

Daha çok Van'da bulunan Evliya Çelebi, Van Eyaletine bağlı olan Bitlis'teki Abdal Han'ın daveti üzerine, Melek Ahmed Paşa ile birlikte onuruna verilen bir ziyafete katılmıştır. Melek Ahmed Paşa'nın baskısıyla Abdal Han'ın şehrini terk etmesiyle tekrar Bitlis şehrine gelen Evliya Çelebi, Han'ın tekrar şehre gelmesiyle ileride zoraki hale dönüşecek olan bir misafirlik hayatı yaşamıştır. Bitlis Beyi Abdal Han'a olan hayranlığını her fırsatta dile getiren Evliya Çelebi, onun her alanda kendini çok iyi yetiştirdiğini ifade etmiş ve bununla ilgili onlarca örnek vermiştir.

Sultan IV. Murad Bağdad Seferi öncesi Bitlis'e uğrayıp, Abdal Han'ın sarayında bir müddet konaklamıştı. Gördüğü hizmet karşılığında memnun kalan sultan, Muş haracını Bitlis Hanı'na bağışlamıştı. Ancak Revan Seferi'nde huzuruna gelip, müellifin ifadesiyle *“Üzengisine yüz sürüp Gazamız mübarek ola”* demediğinden dolayı bir hayli gücenen sultan Melek Ahmed Paşa'ya sefer için emir

²⁶⁸ EÇ, C.4, s.128

²⁶⁹ EÇ, C.4, s.130.

²⁷⁰ EÇ, C.4, s.170.

vermişti. O sırada Diyarbekir Beylerbeyi olan Melek Ahmed Paşa, Bitlis'in Van Beylerbeyliğine bağlı olması dolayısıyla seferden vazgeçip, Sincâr'daki Yezidî Kürtlerine sefer düzenlemiş ve bol ganimetle geri dönmüştü. Paşa'nın Bitlis'e sefer düzenlemekten vazgeçmesi keyfi bir uygulama değildir. Dolaylı olarak bağlı olduğu beylerbeyliğine karşı sorumluluğunu yerine getirmede isteksiz davranan bir Kürt Beyinin başka bir eyaletin beylerbeyinin uyarı ve tecziyesine tahammül etmeyeceği kaçınılmazdır. Aslında otonom sancaklarla merkezî idare arasındaki mahdut bağı her iki taraf da çok zorlamak istemiyordu. Kürt beyleri Osmanlı Devleti idaresine kendileri hakkında rapor düzenleyebilecek olan bir eyalet valisiyle çatışma halinde olmak istemediği gibi, Osmanlı Devleti de Safeviler gibi güçlü bir devletle aralarında güvenliği sağlayan Ekrâd sancaklarını kaybetmeyi göze almamıştır. Osmanlı Devleti içinde sadrazamlık pâyesine kadar yükselmiş olan Melek Ahmed Paşa'nın kayın birâderi Sultan IV. Murad'ın ricasını kırmayıp, hassas dengeyi bozmayacak bir ara yol bulmaya çalıştığını ve daha gerekli ve faydalı gördüğü Sincâr seferine giriştiği görülür. Uzun yıllar hiçbir idareye bağlı olmayan, vergi vermeyen ve Müslüman yolculara zarar veren Sincârlı Yezidîler'in kazanılması ihtimali neredeyse yok gibidir. Evliya Çelebi'nin eserinde geniş yer verdiği bu sefer zor da olsa başarıyla sonuçlanmıştır. Merkezi idareyle arasındaki bağ pamuk ipliğine bağlı olan Abdal Han'ın, kendilerinden bâc alma bahanesiyle Bingöl Yaylasındaki Kürtlerin 70.000 koyununa el koyması²⁷¹ ve durumu görüşmek üzere Melek Ahmed paşa tarafından elçi olarak gönderilen Kapıcılar Kethüdası'nı öldürmek istemesi, bardağı taşıran son damla olmuştur. Ancak Ahmed Paşa'nın görevden alınması sefer hazırlığını boşa çıkarmıştır. Melek Ahmed Paşa, stratejik öneme sahip önemli bir beylik olan Bitlis'i kaybetmemek için büyük çaba göstermiştir. Bitlis'ten ayrılmadan önce Han ile yaptığı görüşmede yaşanan bu hadiseleri hatırlatıp talebini şöyle ifade etmektedir: *“Paşayı haneme kondurup, bu kadar izzet-ü ikrâm ettim” diye yanında olan hokkabaz, sürahıbaz ve o sihirbaz maymuncuların sözlerine uyup Kürt damarları depreşip bir kanunsuz ve uygunsuz işte bulunmayasın ve her tarafında kışlayan aşiret beyleri ile güzel geçinip memur olduğunuzu padişah hizmetlerini edâ edesin.”*²⁷²

²⁷¹ EÇ, C.4, s.178.

²⁷² EÇ, C.4, s.179.

Aslında Paşanın bu talebi bir anlamda Osmanlı Devleti'nin de Kürt Beylerinden de beklentisi niteliğindedir. Melek Ahmed Paşa ile Abdal Han arasındaki mektuplaşmalardan sonra araları iyice açıldı. Melek Ahmed Paşa zorlu bir seferden sonra Bitlis'e hâkim olup H. 27 Ramazan 1065 (M. 31.07.1655) tarihinde bir divan toplayarak Abdal Han'ın yerine oğlu Ziyaeddin Beyi, Bitlis Beyi olarak görevlendirmişti²⁷³.

2.3.2.2. Eyalete Bağlı Sancaklar

Melek Ahmed Paşa'nın uzun süre Beylerbeyilik yaptığı Van Eyaleti'nin idari yapısını Evliya Çelebi şöyle aktarmaktadır: “*Evvelâ Süleyman Han kanunu üzere Van Eyaleti'nde toplam 37 adet sancak hâkimleri vardır. Ama Osmanoğlu'nun azl-ü nasb kabul eder sancakları ancak 20 adet seçkin sancaklarıdır... Erciş Sancağı, Adilcevaz Sancağı, Muş Sancağı, Bârgiri Sancağı, Kârkâr Sancağı, Kesânî Sancağı, Hizan Sancağı, Ispaird Sancağı, Ağakis Sancağı, Şirvî yani Şirvan Ekrad Sancağı, Ekrad-ı Benî Kotur Sancağı, Bayezid Kalesi Sancağı, Berda Sancağı, Erecik Sancağı, Kürladik Sancağı, Çobanlı Sancağı, Şureger Sancağı, Dalegird Sancağı, Zirikî Sancağı ve iman Seddi Van Sancağı, paşa tahtı sancağıdır, bu yazılan sancakların bütün beyleri Osmanlı tarafından azl-u nasb kabul eder sancakbeyleridir ve sancaklarında hâs ve haraclar tamamen Van kulları kalemleridir ve arazî oşür verir, zeamet ve timara bağlanmış 700 parça mamur ve şenlikli köyleri vardır.*”²⁷⁴

2.3.2.2.1. Bârgiri Sancağı

Azerbaycan toprağında sayılan Bârgiri H.955(M.1548) tarihinde Kanunî Sultan Süleyman'a kale içine sığınmış olan Kürtler itaat edip kaleyi teslim ettiklerinden Kale yönetimi kendilerine bırakılmıştı: “*...Kale içinde ne kadar hane olduğu da malumum değildir ama öyle süslü bir şehir değildir. Zira kalesi ve varoşu Osmanlı hükmünde değildir, Mahmudî Kürtleri elindedir. Kale dizdarı ve bütün neferleri Kürtlerdendir. Beyinin hâssı padişah tarafından 300 bin akçedir. Timar erbabı, 97*

²⁷³ EÇ, C.4, s.330.

²⁷⁴ EÇ, C.4, s.254.

ve zeamet erbabı 7 adettir. Alaybeyisi ve çeribaşısı vardır. Savaş sırasında 3 bin Kürt askeri olup sefere giderler.”²⁷⁵

2.3.2.2.2. Şirvan Sancağı

Van Eyaleti'nin Diyarbekir Eyaletine yakın sınırında yer alan Şirvan'ın diğer adı “Küfre”dir. Kürtlerin yaygın olarak kullandığı şal ve şapık burada yoğun olarak üretilmekteydi: “...bir vâsi' düz zemînde bâğlı ve bâğçeli ve âb-ı revânli ve havz-ı fevvâreli ve ma'mûr câmi' ve medreseli ve hammâm u hân ve çârsû-yı bâzârlı âbâdân kasaba-i hükm-i Şirvan'dır. Cümle Kürdistân halkının geydikleri alaca şal ve şâpık cümle bu Küfre kasabasında işlenir.”²⁷⁶

2.3.2.2.3. Erciş Sancağı

H.955 (M.1548) senesinde Kanuni Sultan Süleyman tarafından savaşız alınmıştır. Beyinin kanun üzere hâssı 300 bin akçe olup, 86 adet timar ve 14 adet zeamet bulunmaktadır. Alaybeyi, çeribaşısı ve yüzbaşısı vardır. Van Kalesindeki askerler ve Van Kalesinin önemi hakkında şu bilgiler verilmektedir: “Bunlar kanun üzere cebelüleriyle bin adet seçkin, silahlı, tertipli, cengâver, cesur ve hünerli yiğitlerdir. Gerçekten de er-ceyş askerlerdir ki beyleri ile memur oldukları sefere giderler.”²⁷⁷ ... Kale içinde Dergâh-ı âlî yeniçerilerinden dizdari var ve 300 adet dört bölük neferleri vardır. Batısında uzun top menzili uzaklıkta Erciş Çayı Köprüsü'nden öte tarafa geçerse hâkimi Van paşasına, dizdari kaleyi terk etti, diye arz edip azlederler. Ta bu derece büyük serhaddir ve cezire yerdir.”²⁷⁸

2.3.2.2.4. Ahlat Sancağı

Ahlat Kalesinin içinde 350 adet mamur haneler dışında camisi, hamamı, hanı ve 20 kadar dükkânı vardır. “Beyinin hâssı padişah tarafından 410 bin yük akçedir.

²⁷⁵ EÇ, C.4, s.218.

²⁷⁶ EÇ, C.5, s.6.

²⁷⁷ EÇ, C.4, s.215.

²⁷⁸ EÇ, C.4, s.216.

Kanun üzere adaletli olarak beyine her sene 20 kese olup 500 adamla sancağı köylerini zapt-u rapt eder. Zeamet sahiplerinin sayısı 44 ve timar sahipleri ise 148 adettir. Alaybeyisi ve çeribaşısı vardır. Kanun üzere cebelüleriyle bin kadarı Muş Sahrası asker olup beyleri sancağı altında memur oldukları sefere giderler. Ve 150 akçe pâyesiyile âsumanî kadılıktır ki kadiya senede 2 kese olur. Müftüsü, nakibi, kethudayeri ve serdari yoktur, Ama şahbenderi, bâcdârı, muhtesibi ve subaşısı vardır.”²⁷⁹

2.3.3. ŞEHRİZOR EYALETİ

Seyahatnamede Şehrezul olarak geçmektedir. Bu eyaletin de önemli olduğu anlaşılmaktadır: *“Süleyman Han kanunnamesi yazımı üzere fetih sırasında eyalet olup büyük ülke olmuştur. Ve dahi gönül almak için nice kere üç tuğlu vezirlere başışlanmışır. Eyaletinde olan Kürt beylerine ikişer tuğlu Beylerbeyilik pâyesi verilmiştir. Ve emr-i şeriflerinde ‘Mîr-i mîrân’ elkâbları yazılmışır. Ama Şehrezul valisi Irak serhaddinin sonunda olup Bağdad ile sınırdaş olmak ile Şehrezul’un hükmü ta Bağdad kapılarına kadar sözü geçerlidir, tâ bu mertebe hükmü yürür.”²⁸⁰* Bu eyaletin elden çıkmasını istemeyen Osmanlı Devleti’nin bu amaçla eyalette yer alan Kürt Beylerine bazı paye ve elkâblar tevcih ederek imtiyazlar tanımıştır. Vali için tahsis edilen hâs miktarı da bunu göstermektedir: *“Şehrezul valisinin kanun üzere hâs-ı hümayûnu 11 kere 100 bin akçedir. Ve her beylerbeyinin hâsları ne miktar akçe ise Süleyman Han kanunu üzere 5.000 akçede bir cebelü askeriyle sefer eşer. Şehrezul valisi, Bağdad valisi üzere takaddüm eder, Zira 941(1534-35) tarihinde Süleyman Han Şehrizor Eyaleti’ni fethettikten sonra Bağdad fetholunmuştur.”²⁸¹*

Şehrizor Eyaletindeki sancaklar şu şekilde ifade edilmektedir: *“Surucek, Erbil, Keşan, Bâzâr-ı Cengûle, Cimri, lakabına göre değil, şerif sancaktır; Hezârmerd, Dulhuvârân, Merkâve, Dahhâk-i Mâri’yi katleden demirci Kâve’nin şehridir, Harir*

²⁷⁹ EÇ, C.4, s.192-193.

²⁸⁰ EÇ, C.4, s. 684.

²⁸¹ EÇ, C.4, s.684.

Rûdîn, Tiltarı, Sîh ü Zencîr, Acûr, Ebrûman, Davdan, Pâk, Perend, kebir(büyük) Belkâs, Acem hududundadır ve Uştı. Bu 18 adet sancaklar tamamen taşlıklar ve dağlar içinde sarp yerlerde Kürt kavimlerinin içinde sancaklardır ki asla cenk ile alınmamış ülkelerdir. Bunlarda gökyüzüne boy uzatmış sağlam ve dayanıklı kaleler vardır ki bir taraftan herhangi bir şekilde zafer mümkün değildir.”²⁸² Sarp ve yüksek bir yapıya sahip Şehrizer topraklarının savaşıarak ele geçirilmesi çok zordu. Savaşmadan alınmış olmasından dolayı bazı ayrıcalıklar tanınmış olmalıdır. “Bütün Şehrezul Eyaleti 86 parça kalelerdir ki hepsi aman ile itaat etmişlerdir. Ve bu Şehrezul Eyaleti’nde 18 sancaktan başka 2 adet sancak da hükümettir. Süleyman Han kanunu üzere azil ve nasb kabul etmezler. Hâkimi ölürse çocuklarına veya akrabalarına yahut da kızına verilmek kanundur.”²⁸³

Bir eyalette kadına sancak verilmek kanun değildir, ancak bu Şehrizer Eyaleti’nde vardır. Hatta IV.Murad Han zamanında Hanzâde Sultan adlı kadın Harir ve Sûran vilayetine hâkim olup 12.000 tüfenk-atıcı ve 10 bin süvari okçuya sahipti. “Bu kadın burkasını (peçesini) yüzüne kapatıp siyah poşusunu boynuna bağlayıp küheylân at üzerinde meydanda gezip dolaştıkça sanki Sâm-ı Neriman’ın hayali gezerdi. Nice kere 40-50 bin asker ile Acem diyarının Hemedan, Dergezîn, Cem-cenâb ve seçkin şehirlerini basıp yağmalayıp yine esenlikle ve ganimetle Sûrân vilayetine gelmiştir. Tâ bu derece cesur kağan hatun idi. Onun için bu Şehrizer diyarında iki hükümetin kadına verilmesi kanundur, Gaziyan Hükümeti ve Mehrevân Hükümeti. Bu iki adet hükümet ile Şehrizer’un 20 adet sancağı tamam olup 21 sancağı Kerkük Kalesidir ki paşa sancağı tahtıdır.”²⁸⁴

Evliya Çelebi eserinde geniş yer ayırdığı Şehrizer Eyaleti ile ilgili idari yapıyı ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır: “Bu sancaklarda timar, zeamet ve hâs köyleri vardır, ama hükümet sayılan sancaklarda timar, zeamet ve hâs yoktur. Paşanın 3.000 askeriyle 20 sancak askeri hepsi ancak 31.060 adet cengâver ve cesur asker olur. Padişahlar ve serdarlar Bağdad üzere sefere gelseler bu Şehrizer valisi asker öncüsü

²⁸² EÇ, C.4, s.685.

²⁸³ EÇ, C.4, s.685.

²⁸⁴ EÇ, C.4, s.685.

olup çarkacı olur. Zira Irak iklimin ve Fars diyarınının at binicisi güçlü, hünerli ve cesur Şehrizor askerleridir. Ama her sancakta alaybeyi ve çeribaşı yoktur, ancak Erbil, Şehrizor ve Kerkük sancaklarında alaybeyi ve çeribaşı vardır."²⁸⁵

2.3.4. RAKKA EYALETİ

İsmi Urfa yakınlarındaki bir kaleden alan Rakka Eyaletine atanan paşaların isminden önce "Rakka eyâletine mutasarrıf vezîrim" kalıbı kullanılır. Evliya Çelebi burası için "Urfa Eyaleti" ismini de kullanmıştır. Eyalete Bağlı olarak geçen altı sancaktan Harran ve Suruç dışında kalan Deyr-i Rahbe, Hâbûr, Cemâse ve Beni Rabî'a ocaklıktır. Seyahatnamede eyaletle ilgili şu bilgiler kayıtlıdır. "*Kerrât ile ber-vech i arpalık üç tuğlu vezîre ihsân olunmuş mansıb ı âlîdir. Paşasının hâss ı hümâyûnu altı yük, yetmiş altı bin akçedir. Ber-vech i adâlet senevî kırk bin guruş hâsıl olur. Bin mikdârı asker ile paşası hüküm i hükûmât eder. Eyâletinde erbab ı zu'amâsı 3 ve erbâb-ı timarı 132, alaybeğisi ve çeribaşısı ve yüzbaşısı vardır. Kânûn üzre cebelûleri ile cümle bin dört yüz asâkir i müsellağ olup alaybeği bayrağı altında sefer eşerler. Paşası da hâssına göre bin iki yüz askerle gazâyâ gider.*"²⁸⁶

2.3.5. İMADİYYE HÜKÜMETİ

Zaza Kürdü dilinde "Âmidkiye" denilen İmadiye'de, Şehrizor'da bulunan Hanzade Sultan gibi daha önce "Amide" isimli bir melike hüküm sürmekteydi. İsmi buradan geldiği düşünülmektedir.²⁸⁷ İmadiye Kalesi'nin Arapça'daki ismi Cebel-i Akreb, Farsça'da Kûh-ı Gejdüm, Lulu Kürdü dilinde Baytanûr, Moğolca'da Til Keyum'dur.

H.941(M.1534-35) senesinde Kanuni Sultan Süleyman Irak Seferine giderken, İmadiye hâkiminin, 176 parça kale anahtarını kendisine sunmasından memnun kalarak, burayı kendisine hükümet olarak bağışlamıştır: "*Bağdad Eyaleti'nde iki tuğlu beylerbeyi pâyesiyle devamlı olarak büyük hükümettir. 40.000 tüfenkçiye,*

²⁸⁵ EÇ, C.4, s.686.

²⁸⁶ EÇ, C.2, s.89.

²⁸⁷ EÇ, C.4, s.699.

50.000 ulemaya ve 300.000 çeşitli reayaya sahiptir.”²⁸⁸ İmadiye hâkimi teşrifatta Şehrizer hâkiminden sonra gelmektedir: “Süleyman Han kanunu üzere Şehrizer hâkiminin hâssından bir akçe eksik hâssı olmak ile divan sırasında İmadiye hâkimi, Şehrizer hâkiminin alt yanında oturur.” Hükümet vasfıyla en önde gelen idari birimdir: “İmadiye Kürt memleketinde ulu hükümettir, sonra Hakkari’dir, sonra Bitlis hâkimidir, sonra Cezire-i Ömer hâkimidir.”

İmadiye Beyinden kızını isteyen Bağdad Beylerbeyi Murtaza Paşa, müstakbel kayınpederi başta olmak üzere, Kürt Beylerine çok değerli hediyeler gönderdi: “...Üç katar katır yükü değerli kumaşlar, türlü türlü nadir bulunur değerli silahlar ve 10 adet süratli atlar ile Urus Yusuf Kethüda’ya 2.000 adam tayin etti.” Bu hediyeleri İmadiye hâkimine, Akra beyine, Dühük beyine, Cizre beyine, Harir beyine, Lûristan hâkimi Süleyman Bey’e ve diğer Kürt beylerinin her birine, mertebelerine göre gönderdi. Murtaza Paşa muhtemelen bu şekilde akrabalık kurarak, Kürt Beyleriyle olan münasebetlerini kuvvetlendirmeye çalışmıştı²⁸⁹.

2.3.5.1. Akra Kalesi

Akra Kalesi stratejik bir öneme sahipti. Bu durum kaledeki asker sayısından ve komşu olduğu yerlerden anlaşılabilir: “3000 kadar Humeydî Kürt yiğit askerine sahiptir. Ve sancağı toprağında 20.000 kadar tüfeng-atıcı Kürt halkına sahiptir. Melik hâkimidir. Kuzeyinde 4 konak Hakkari hanıyla komşudur. Doğu tarafında Acem ile sınırdadır. Güney tarafında Şhrezül şehri toprağıyla hududdadır, batı tafafında 5 konak İmadiye ile sınırdır.”²⁹⁰

2.3.5.2. Şihoy Kalesi

Şihoy Kalesi de timar sistemine dâhil olmadığı gibi kalede çeribaşı, alaybeyi, dizdar ve serdar gibi görevliler bulunmuyordu: “Bu da İmadiye Eyaleti’nde başka sancakbeyi tahtıdır. Ama Osmanlı’dan hil’at giymeyip İmadiye hâkiminden giyer

²⁸⁸ EÇ, C.4, s.699.

²⁸⁹ EÇ, C.4, s.675.

²⁹⁰ EÇ, C.4, s.694.

sancakbeyidir. Osmanlı emirlerinde beyine mîr-i muhterem elkâbı yazılır. Hâss-ı hümayûnu yoktur. Hükümeti altında olan toprağında asla, timar, zeamet, çeribaşı, alaybeyi, dizdar ve serdar yoktur.²⁹¹ Bunun dışında Zaho, Dühük ve Muzurî'yi sancak olarak kaydetmiştir²⁹².

2.3.5.3. Dühük Kalesi

İsmi Âl-i Abbasiyân vezirlerinden Dühük Dihkân'dan alan kale ile ilgili olarak seyahatnamede şu bilgiler yer almaktadır: “Bu da İmadiye Eyaleti'nde başka beyliktir ki 6 bin askere sahiptir. Hükmü altında timar ve zeamet yoktur, hemen mülkiyet üzere ocak hâkîmdir.”²⁹³

2.3.5.4. Zaho Kalesi

Evliya Çelebi, “İmadiye toprağında sağlam sur” olarak tarif ettiği Zaho Kalesi ile ilgili şu bilgileri vermektedir: *Beyi İmadiye hâkimi Sultan Müseyyed'in çiğer-köşesi Kubad Beydir ki 7.000 askere sahiptir. Kadı ve müftüsü vardır ve uleması gayet çoktur. Kalesi gökyüzüne doğru boy uzatmış Habur-ı Sindiyân Nehri kenarında dörtgen şekilli taş yapı güzel bir kaledir.*”²⁹⁴

2.3.6. SAFEVİLER'İN İDARESİNDEKİ BİRİMLER

Kanuni Sultan Süleyman'ın hazırladığı kanunnamede Benî Koturî Hükümeti, Biredosî Hükümeti, Çevlânî Hükümeti, Dümdümî Hükümeti ve Dömbülî Hükümetleri Van Eyaleti'ne bağlı hükümetler olarak kaydedilmişti. Tebriz'in Osmanlı Devleti tarafından alınmasıyla bu eyalete bağlanan bu hükümetler daha sonra buranın da elden çıkmasıyla Safeviler'in idaresine geçmiştir. Bunlar dışında Safeviler'in Nihavend ve Hemedan Eyaletleri ile Kazvin şehrinde Kürtler yaşamaktaydı.

²⁹¹ EÇ, C.4, s.696.

²⁹² EÇ, C.4, s.701.

²⁹³ EÇ, C.4, s.717.

²⁹⁴ EÇ, C.4, s.718.

2.3.6.1. Nihavend Eyaleti

Nihavend Şehri Osmanlılar ile Safeviler arasında sürekli el değiştiriyordu. H.940 (M.1533-34) senesinde Ferhad Paşa tarafından Safeviler'den alınmıştı. Daha sonra el değiştiren bu şehir H.995 (M.1587) senesinde Cağaloğlu Sinan Paşa tarafından Safeviler'in elinden alındı. “*Cağaloğlu Sinan Paşa derya gibi karınca gibi asker ile cennet yurdu Bağdad'dan gelip bu Nihavend Kalesi'ni cenk ile 7 günde fetheder, kalesini istediği gibi sağlamlaştırıp eyaletini kendi kethüdası Suhte Mehmed Paşa'ya verir, bütün mühimmat ve levazimatlarını görür ve iç kalesine 7 oda kapıkulu koyup 20.000 asker muhafazacı tayin eder.*”²⁹⁵ Yaklaşık 36 yıl sonra H.1031(M.1622) senesinde, Safeviler burayı tekrar ele geçirmişti²⁹⁶.

2.3.6.2. Hemedan Eyaleti

Hemedan H.940(M.1533-34) senesinde tarihinde Süleyman Han zamanında Koca İbrahim Paşa tarafından savaşmadan alınarak eyalet yapıldı. Daha sonra Safeviler tarafından istila edilmiştir. H.995(M.1587) tarihinde Cağaloğlu Sinan Paşa'nın, Bağdad'dan Hemedan'a doğru geldiğini öğrenen Şah I. Abbas, henüz taç giydirdiği Kürt diyarı hâkimi Şahverdi Han'ı 40 bin askerle savaşa gönderdi²⁹⁷. Çetin bir savaştan sonra H.995(1587) senesi kurban bayramında Osmanlı kuvvetleri galip geldi. Şahverdi Han Kehrevan'a kaçtı. Hemedan H.1032 (M.1623) yılında İranlılar tarafından alınincaya kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olarak kaldı²⁹⁸.

2.3.6.3. Kazvin Şehri

Nüfusun önemli bir kısmı Şafî Kürtlerden oluşan Kazvin şehrinin Şiiliğin etkisinde olduğu görülmektedir. Çünkü Kur'an ve Hadis öğretilen medresenin olmadığı bu şehir için müellif “*Hazret-i Ali kelâmı ile amel ederler.*” demektedir²⁹⁹.

²⁹⁵ EÇ, C.4, s.460.

²⁹⁶ EÇ, C.4, s.460

²⁹⁷ EÇ, C.4, s.470

²⁹⁸ EÇ, C.4, s.471.

²⁹⁹ EÇ, C.4, s.486-487.

İdari yapıyla ilgili Şu bilgilere yer verilmektedir: “*Evvelâ Kazvin Irak-ı Acem’de ve Bağdad’ın pâk topraklarına komşu büyük hanlıktır ki bu sırada hanı Şah Safî Kulu Cığalı Ali han idi. Hürmüz toprağından söz ustası namlı bir han idi. Bağdad’a yakın olduğundan 7.000 çöreğın yer nökere sahiptir. Ve 12 hâkimi de İran ülkesi kanunu üzerine hükümeti altında onlar da hâkimdir. Eyaleti altında 345 büyük köye sahiptir ki her biri birer işlek şehre bedel büyük köylere sahiptir. Mollası, müftüsü, nakibüleşrafi vardır.*”³⁰⁰ Seyahatnamede bu şehirde konuşulan diller arasında Kürtçe, Yaka Türkmeni dili, Farsça, Arapça ve Pehlevî dili sayılmaktadır³⁰¹.

³⁰⁰ EÇ, C.4, s.484.

³⁰¹ EÇ, C.4, s.489.

3. KÜRTLERDE SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

3.1. EĞİTİM VE BİLİM

Çocuklar ilk eğitimlerini ‘ebced okulları’nda alıyorlardı. Bugünkü anlamda yükseköğrenim ise medreselerde yapılıyordu. Genel eğitim-öğretime tahsis edilen medreselerin haricinde belli alanlarda eğitim yapan medreseler vardı. Bunlar Kur’an-ı Kerim eğitimi yapılan “*dârülkurrâ*”, hadis ilimleri alanında “*dârülhâdis*”lerdi. İhtisas medreseleri niteliğinde olan bu eğitim kurumları, Osmanlı Devleti’nden önce de İslâm dünyasında yer alıyordu³⁰². Ancak bu eğitimler cami bünyesinde de yapılabilirdi. Bitlis ve Diyarbakır’ın eğitimde diğer yerlere nazaran ileri bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta müellifin her vesileyle övdüğü Bitlis Beyi Abdal Han öncülük etmiştir. Öyle ki Melek Ahmed Paşa’nın, Bitlis üzerine düzenlediği seferden sonra Abdal Han’ın müsadere edilen kitapları yedi deve sandığına sığacak boyuttaydı³⁰³.

3.1.1. Ebced Mektepleri

Çocukların eğitim gördüğü ilkokullara “sıbyan mektebi” ya da “ebced okunan mekteb” deniyordu. Sıbyan mektepleri Osmanlı Devleti genelinde varlıklarını hemen hemen Cumhuriyet dönemine kadar değişmeden korumuşlardı. Bu mektepler müstakil olduğu gibi, camilerin bünyesinde de kurulabiliyordu.

Evliya Çelebi Diyarbakır’de ismini aktardığı 15 camide ‘*ebced okunan*’ birer çocuk mektebi olduğunu aktarmaktadır. Müslüman ahalinin ibadet yeri olan camiler aynı zamanda birer eğitim yuvası olmuştu³⁰⁴. Diyarbakır’de ‘ebced’ öğretimi camilerin içinde yapıldığı halde, Bitlis’te bu eğitim için müstakil okullar bulunmaktaydı: “*Tamamı 70 adet ebced okuyan çocuk mektepleri vardır.*”³⁰⁵

³⁰² Ziya Kazıcı, “Eğitim”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C.14, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1993, s.91.

³⁰³ Hakan Karateke, Hatice Aynur, Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin Yazılı Kaynakları, TTK Yay., Ankara 2012, s.152.

³⁰⁴ EÇ, C.4, s.44.

³⁰⁵ EÇ, C.4, s.132.

Çocuklara Fuzulî divanını ezberletecek seviyede yapılan eğitimin çok ileri seviyede olduğu anlaşılmaktadır: “*Bütün ebced okuyan çocukları gayetle zeki, anlayışı tez, olgun ve yetkin ciğer-köşeleri olur ki Dîvân-ı Hâfız’ı, Gülistan ve Bostân’ı, Dîvân-ı Fuzulî ve Dîvân-ı Sâ’ib’i ezberlemişlerdir. Ancak Arapça kitaplarda ve Kur’an-ı Kerim’i ezberlemekte Arabistan çocukları gibi değillerdir.*”³⁰⁶ Van’da bulunan 20 çocuk mektebinde Farsça eğitim yapılmaktaydı: “*Tamamı 20 adet çocuk mektebidir. Hepsi olgun, yetişkin ciğer-köşeleri Fârisi okuyanlardır.*”³⁰⁷

3.1.2. Dârülkurra ve Dârülhadisler

Kur’an-ı Kerim öğretiminin yapıldığı yerlere “Dârülkurra” ve hadis ilminin öğretildiği yerlere “Dârülhâdis” deniliyordu. Bu dersler için müstakil okullar yapıldığı gibi camiler de kullanılabilmekteydi. Diyarbakir’de Kur’an-ı Kerim, Hadis ve hafızlık (hıfz ilmi) eğitimi camilerde yapılmıyordu. Ancak Evliya Çelebi’nin aktardığı “*Hıfz ilmine çalışan fâzıl olamaz*”³⁰⁸ sözü mucibince hafızlık eğitimine çok önem verilmiyordu. Tecvid ilmine önem veriliyor, İbn Kesir Kıraatı, Seb’a Kıraatı ve Aşere Kıraatı okunuyordu. Hıfz ilmiyle ilgili bu kanaatin yaygın olduğunu söyleyebiliriz. İmadiyeliler de “*Kelamullah hâfızı olan âlim olmaz, derler.*”³⁰⁹ Bundan dolayı Kur’an hafızlığına çok önem vermemişlerdir.

Bitlis’te müstakil Dârülkurra ve Dârülhadis olmayıp her camide bu eğitimler yapılmıyordu³¹⁰. Van’da da her cami ve mescitte Kur’an ve hadis ilmi tahsil edilmekteydi. Ayrıca Ulucami ve Hüsrev Paşa Camii’nde Darülkurrular vardı. Müslim ve Buharî’nin hadislerini ezberleyen âlimleri vardı³¹¹.

³⁰⁶ EÇ, C.4, s.175.

³⁰⁷ EÇ, C.4, s.263.

³⁰⁸ EÇ, C.4, s.43.

³⁰⁹ EÇ, C.4, s.706.

³¹⁰ EÇ, C.4, s.132.

³¹¹ EÇ, C.4, s.263.

3.1.3. Medreseler

Medreseler, ilim tahsilinin yapıldığı eğitim kurumlarıydı. Bugünkü anlamda yükseköğrenim hizmeti gören medreselerin iktisadi yönden idame ettirilmesinde “vakıf” müessesesinin önemli bir payı vardır. Vakıf, bir malın menfaatini Allah’ın kullarına tahsis etmek, malın kendisini ise Allah’ın mülkü hükmünde saymak sûretiyle, temlik ve temellükten ebediyen men etmek şeklinde tanımlanmıştır.³¹² Kur’an-ı Kerim’de hayır ve iyilik yapmak, “bir maldan Allah’ın kullarını faydalandırmak” tavsiye edilmiş, ancak bu amaçla bir malın süresiz olarak tahsis edilmesi hususu İslâm hukukunun tartışmalı konuları arasında yer almıştır³¹³. Seyahatnamede geçen sosyal kurumların devamlı işletilmesini amaçlayan vakıflardan uzun süreli olanların sayısının az olduğu dikkati çekmektedir. Müellif Diyarbakir’deki en önemli medreselerden Mercaniye Medresesi hakkında bilgi verirken “*Vakıfları sağlam olduğundan maaşları, et ve aydınlatma ücretleri devamlıdır.*” demektedir. Evliya Çelebi sekiz medrese ile ilgili bilgi vermektedir³¹⁴. Bu medreselerin her birinde farklı ilimler tahsil edilmektedir. En yüksek pâyeli medrese olduğu anlaşılan Mercaniye Medresesindeki müderris mollalığa yükselmektedir. Camii Kebir’de bulunan Şafii Medresesi’nde Şafii mezhebinin esas alındığı eğitim yapılmaktadır. İparye Medresesi’nde beyan ilmi, Hüsreviye Medresesi’nde kelâm ilmi, Sarılızâde Medresesi’nde fıkıh ilmi, Şeyh Rumî Medresesi’nde tasavvuf ve tevhid ilmi okutulmaktaydı. Bunun dışında talebesinin çok olduğunu bildirdiği Peygamber Camii Medresesi olduğunu aktarmaktadır. İsmi belirlenemeyen bir medresede de tefsir ilmi okutulmakta ve çok sayıda müfessir, araştırmacı yetiştirilmekteydi³¹⁵.

İmadiye’deki Kobhan Medresesi’ne hayran kalan Evliya Çelebi bu durumu şöyle anlatmaktadır: “*Kürt memleketlerinde 11 sene seyahat edip bu Kobhan Medresesi gibi benzersiz medrese görmedim. Mardin Kalesi’nde Kasım Paşa*

³¹² Mustafa Şentürk, *Vakıf Kültürünün Kur’an’daki Referansları*, İstem, Selçuklu Ün. İlahiyat Fakültesi, İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi, S.16, Konya 2010, s.144.

³¹³ Şentürk, a.g.m., s.145.

³¹⁴ EÇ, C.4, s.42.

³¹⁵ EÇ, C.4, s.43.

*Medresesi, Van Kalesi'nde Horhor Medresesi ve Hüsrev Paşa Medresesi de meşhurlardır; ama bu İmadiye'nin Kobhan Medresesi onlardan bakımlı ve süslüdür.*³¹⁶ Dârülhadis ve Dârülkurra olmayan İmadiye'de Kur'an ve hadis ilimleri medreselerde tahsil ediliyordu.

Evliya Çelebi, Bitlis'te saydığı, Sultan Şeref Medresesi, Gökmeşdan Medresesi, Versengi Medresesi, Hacıbey Medresesi, Hatîbiyye Medresesi için *"Bu ders evleri eski sultanların hayratıdır ki büyük yapılarıdır, sağlam ve güçlü vakıflardır."*³¹⁷ demektedir. Van'da bulunan medreselerin isimleri şunlardır: "Ulucami Medresesi, Horhor Medresesi, Hüsrev Paşa Medresesi, Tebriz Kapısı Medresesi, Abbas Ağa Medresesi ve Kayaçlı Medresesi."³¹⁸ Medreselerin çoğunda Sünni itikadına göre eğitim yapılıyorken, Kazvin'deki eğitim Şiiğin tesiri altındaydı: *"Özel Kur'an ve hadis öğretilen medrese yoktur. Hemen Hazret-i Ali kelâmı ile amel ederler."*³¹⁹

3.1.4. Bilimsel Çalışmalar

Evliya Çelebi, kimya, simya, hendese ve tıp ile ilgili bilgiler vermiştir. Kimya ile simya ilimleri birlikte değerlendirilmekteydi. Hendese ilmi bugünkü anlamda mühendisliğin inşaat alanıyla ilgiliydi. Cerrahlığı tıptan ayrı bir bölüm olarak anlatmıştır. Savaşların ve çatışmaların yaygın olduğu yerlerde önem kazanan cerrahlıkla uğraşan kişilerin tabiblerden fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Eğitim alanında olduğu gibi bilimsel çalışmalarda da Bitlis'te bariz farklılıklar olduğu görülmektedir. Öyle ki medreseler dışında kulübelerde de ilim tahsili yapılmaktaydı: *"Bu kadar medreselerden başka binlerce adet kulübelerde binlerce ilim öğrencileri nice bin ilmi, garip ve acayip fenni öğrenmektedirler."*³²⁰ Evliya Çelebi bu düzeydeki ilerlemenin bir sebebini Bitlis'in Azerbaycan beldesi

³¹⁶ EÇ, C.4, s.706.

³¹⁷ EÇ, C.4, s.132.

³¹⁸ EÇ, C.4, s.263.

³¹⁹ EÇ, C.4, s.486.

³²⁰ EÇ, C.4, s.132.

olmasına bağlamaktadır: “*Evvelâ Azerbaycan diyarında eski belde olduğundan ulema yurdu, fâzıllar kaynağı, şairler ve sâlihler meskeni bir şirin şehirdir. Bir acayip ve garip şehirdir ki âlimleri pek çok garip bilgilere sahiptir.*”³²¹ İkinci olarak da Abdal Han’ın hüner sahibi eğitilmiş kişileri memleketinde ağırlayarak büyük imkânlar sunmasına bağlayabiliriz. Abdal Han, bu vesileyle her birinden yetiştiği alanla ilgili eğitim alarak, kendisini çok iyi yetiştirmişti. “*Han bütün hüner sahiplerine ve benzer bütün bilginlere saygı gösterdiğinden bütün memleketlerden sanatında ustalaşmış adamlar Bitlis’e gelirdi. Eğer her yönlü mamur kimse ise ona bağ ve bahçeli saraylar, cariyeler ve sayısız haneler verip Bitlis Deresi içinde o hüner sahibini alıkoyup hünerini alır. Han böyle hünerli olmuştur.*”³²² Abdal Han’ın kendisini her alanda en iyi şekilde yetiştirdiğini anlatan Evliya Çelebi, onun çok iyi bir hekim olduğunu kaydetmektedir: “*Evvelâ kimya ilminde ve simya ilminde yüzlerce garip acayip bilgilere sahip olduğundan başka “ilim ikidir. Birincisi beden ilmi, ikincisi din ilmi.” Sahih hadisi üzere maharetli üsttadır ki Calinus, Bukrat, Sokrat ve Filikos adlı eski hekimler bu hanın yanında ebced okuyan çocuk değillerdir. Zira onlar ilkçağların insanına göre hekimler idi. Ama bu han, zamanın zayıf ve narin adamlarının tabiatına göre usta nabızcı ve olgun cerrahdır.*”³²³ Attan veya damdan düşen kişileri de bir hafta içinde tedavi eden Abdal Han, iyi bir ortopedist olduğu gibi ameliyat yapacak seviyede kehhâllıkta (göz hekimliği) ileri gitmişti. Evliya Çelebi bir kısmına bizzat şahid olduğunu aktardığı Han’ın hünerlerini şöyle anlatmaktadır: “*Kehhâllıkta da çok ustadır. 40 yıldan beri gözüne perde ve kara su inip hasta olmuş adamın gözünün pınarı tarafından eğrice içi boş bir mili sokar, o mil gözünün ardına varınca han o milin beri tarafından buhardan meydana gelmiş kara suyu çıkarır, hasta adamın gözleri Allah’ın emriyle aydınlanır. Ve ak inen gözlere dehc-i hindî, şifay-ı zükûrî ve leylek yumurtasının tozunu mil ile göze çekip soğan zarı gibi perde aldığını bu hakir gördüm.*”³²⁴

³²¹ EÇ, C.4, s.175.

³²² EÇ, C.4, s.152

³²³ EÇ, C.4, s.146.

³²⁴ EÇ, C.4, s.147.

Bugünkü anlamda “yanılsama” olarak tabir edilecek olan Simya ilmi çok makbul sayılmıyordu. Bu durum muhtemelen sihirbazlığa olan benzerliğinden kaynaklanıyordu. Melek Ahmed Paşa'nın Abdal Han'a misafir olduğu sırada ilginç gösteriler sergileyen Molla Mehmed'in çuvalından çıkan şarab ve rakıyı paşa çok tuhaf karşılayıp Han'a bu durumu sorunca Abdal Han Molla Mehmed için: *“Bir vakit namazını kazaya komamıştır. Ancak Mağrib-zemin diyarında Marankuş şehri'nde bu simya ilmini öğrenmiştir. Benim ısrarımla sultanıma seyirlik için bir parça marîfet gösterdi. Yohsa bu bir hayaldir. Bundan halka bir zarar isabet etmez.”* demiştir³²⁵. Ancak Abdal Han, yine de Melek Ahmed Paşa'nın kendisiyle ilgili algısının değişmesinden endişe etmiştir³²⁶. Bitlis'te hey'et ilmi (astronomi) ve astroloji ile ilgili çalışmaların da yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira Abdal Han, Şeref Han'dan yaptığı alıntıyla, Bitlis'e sürekli eşkıyaların gelmesini şehrin kurulduğu zamanı akrep burcunun konumuna bağlamaktadır: *“Bitlis şehri'nin imareti tâli akrep burcunda bina olunmuştur ki mâî Merih evidir. Daima bu şehir içinde Merih-i cellât eksik değildir ve daima bu şehre eşkıya gelip halkı akrep gibi sokarlar.”*³²⁷

Batman nehri üzerinde kurulan tek gözlü köprüdeki mühendislik marifetine dünyada böyle güzel bir köprü olmadığını ifade edecek kadar hayran olmuştur: *“Köprünün bir çenesinden bir çenesine kadar tam 173 adımdır. Gerçi Hersek diyarında Mostar Köprüsü de bir gözdür ama bu Batman Köprüsü hendese-i batmanda gayet ağır bir köprüdür. Zira bunda olan sağlamlık, istihkâm ve bunda olan zerâfet ölçüleri ve incelikler hiçbir ünlü köprüde yoktur.”*³²⁸

Evliya Çelebi, Kürtler arasında tabiplik ve cerrahlığın yaygın olmasını iki nedene bağlamıştır. Bunlardan ilki Peygamber Efendimize ait, *“İlim ikidir: Birincisi bedenler ilmi, ikincisi dinler ilmi”* hadis-i şerifidir. Diyarbakir'de buna bağlı olarak çok sayıda uzman kan alıcı olduğunu yazmıştır³²⁹. Hacamat³³⁰ bugüne kadar doğal

³²⁵ EÇ, C.4, s.165.

³²⁶ EÇ, C.4, s.122.

³²⁷ EÇ, C.4, s.137.

³²⁸ EÇ, C.4, s.114.

³²⁹ EÇ, C.4, s.50.

³³⁰ <http://www.hacamat.net/2053> no'lu hadis (Tirmizi).

tıp tedavilerinde kullanılmaktadır. İkinci neden ise sürekli devam eden savaş ve çatışmalardır: *“Türkmen ve Kürtlerin karışık olduğundan dolayı dağı, bağ, tepe, yakın ve ırağlarında savaşmaktan ve kavga etmekten halk eksik değıllerdir. O yüzden yetkin usta cerrahları hesapsızdır. Ama bunlardan Cami-i Kebir yakınında üstad Kara Rıdvan, işinde ünlü bir ustadır.”*³³¹ Bu kavgalar sadece Türkmenler ve Kürtler arasında yaşanmıyordu. Evliya Çelebi Bitlis’teki çok sayıdaki cerrahın varlığını Kürtler arasında yaşanan kavgalara bağlamaktadır. Kendini çok iyi yetiştirmiş olan Abdal Han bu konuda da en iyi cerrah olarak geçmektedir: *“Burada 40-50 adet cerrahlar vardır, ama hepsinden usta yine handır ki o şehrin yaralı ölülerine candır. Bu Kürt şehri olduğundan “harre verre runiti” diyerek birbirleriyle gece gündüz kavga ve cenkleri eksik olmaz, bu yüzden herkes cerrahdır. Ama Menteş Bölükbaşı, Usta Haydar, Beşâretoğlu, Safıkulu ve Seyf Ali, bunlar çok ünlü üstadlardır.”*³³² Aynı durum Van için de geçerlidir. *“Bu şehrin halkı cesur ve yürekli olduklarından gece gündüz kavgaları eksik olmadığından yetkin üstad cerrahları vardır.”*³³³ Cerrahlığa nazaran tabipliğe çok daha az ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum genelde yaşanan yerin havasının ve suyunun iyi olmasına bağlanmıştır. Nitekim Diyarbekir için hadsiz cerrahları olduğunu ifade eden Evliya Çelebi aynı şehir için *“...havasının tatlılığından halkı tabiplere muhtaç değıllerdir.”* demektedir³³⁴. Van için de benzer bir durum söz konusudur *“...Gerçi bu güzel beldenin havasının tatlılığından hekim lazım değıldir ama yetenekli olduklarından tabipleri vardır. Nabız ilminde Mesud Çelebi benzersizdir. Şıhı Bay Çelebi eşsiz usta tabiptir ki dâr-ı hukemada eyle hekim yoktur.”*³³⁵ Evliya Çelebi her konuda çok yetenekli olduğunu ifade ettiği Abdal Han’ı tabiplik konusunda da övmüş ve onu geçmişteki önemli tabiplerle kıyaslamıştır: *“Usta Tabipler Gerçi bu Bitlis şehrinde şanlı han gibi usta hekim bu cihana*

³³¹ EÇ, C.4, s.50.

³³² EÇ, C.4, s.135-136.

³³³ EÇ, C.4, s.268.

³³⁴ EÇ, C.4, s.50.

³³⁵ EÇ, C.4, s.267.

gelmemiştir, meğer eski hekimlerden Eflatun, Bukrat ve Sokrat gelmiştir ve Selim Han zamanında Hekim Kaysûnî gelmiştir.”³³⁶

Evliya Çelebi'nin “deh diyar süsü” olarak nitelendirdiği Kazvin şehrinde de her diyarı temsilen birer tabip ve cerrah bulunuyordu. “*Bu Kazvin şehri deh-diyar süsü yani on adet büyük şehrin yüzü suyu olmak ile her diyardan birer yetkin üstat tabip ve cerrah bulunur. Ancak ustalıkta Genc Ali gerçekten de üstündür ve Cerrah Levend de benzersizdir.*”³³⁷

3.2. SOSYAL HAYAT

Seyahatnamede sosyal hayatla ilgili verilen bilgilerin genelde şehirlerle ilgili olduğu görülmektedir. Özellikle Diyarbakir ve Bitlis'te renkli bir sosyal hayatla karşılaşmaktayız. Bu şehirlerdeki refah düzeyiyle sosyal hayatın gelişmişlik düzeyi arasında paralellik vardı. Bu iki şehrin de Tebriz Halep arasındaki ticaret yolu üzerinde yer alması, maddi refahın iyi seviyede olmasına vesile olmuştur. Seyahatnamede aktarılan bilgilerden bu şehirlerde yaşayan insanların diğer yerlere nazaran zengin ve rahat bir hayat sürdüğü anlaşılmaktadır. Lakap takmanın yaygın olduğu Diyarbakir'de insanlar neşeli ve şakacı bir yapıya sahipti: “...bütün halkı şuh, şakrak, neşeli lâübalı canlardır. Çoğunlukla bilginlerine “efendi” demeyip “Monla Mahmud” ve “Monla fûlan” derler. Ve Beşâret Ağa ve Gâşur Ağa ve Salman Ağa adlı nice âyanları var. Şen ve şakacılar yurdu olduğundan lakaplı adamları çoktur, mesela Çömezzade ve Gammazzade adlı adamları vardır.” Bitlis'teki Rojikî Kürtleri'nin de benzer bir şekilde hoş sohbet olduğunu ifade eden Evliya Çelebi, ancak onların diğer Kürtler kadar gözü kara olmadığını yazmaktadır: “Diğer Kürtler gibi gözü kara değillerdir ancak elleri ve sakalları kınalı, gözleri sürmeli temiz, dürüst, maarif erbabı, hoş-sohbet adamlardır.” Evliya Çelebi Bitlis halkının yardımsever olmasını, şehrin arazi yapısına bağlamıştır: “Bütün halkı memleketinden uzak düşmüş garip kimselere yardımcı olup ikram ederler. Zira kayalık, taşlık bir diyar olduğundan garip-dostlarıdır. Şehri mamur, halkı mutlu ve mesrur, yapıları

³³⁶ EÇ, C.4, s.135.

³³⁷ EÇ, C.4, s.487.

güzel, pâk toprağı halk arasında rağbet edilen, cennet bahçeleri çok, hayrat ve bereketleri bol, nimetleri bol bol, akarsuları çağıldar bir şenlikli şehirdir.” Renkli ve canlı bir sosyal hayat çoğı zaman ekonomik unsurlarla doğru orantılıydı. Tebriz-Halep ticaret yolu üzerinde önemli bir konuma sahip olan Bitlis’te bu durumun müşahhas bir örneğı görölmekteydi. Bitlis Beyi Abdal Han’ın sarayı hakkında bilgi veren Evliya Çelebi maddi refahın boyutunu bize şu şekilde aktarmaktadır: “Bu camekânda bütün hizmetçileri güneş parçası Çerkez, Abaza ve Gürcü kölelerdir ki her birinin kemerlerinde ve giysilerinde biner kuruşluk kıymetli mücevher kuşak, hançer ve bıçaklar vardır. Hepsi sedefkârî nalınlar ile salındıklarında sanki her biri birer çeşit İrem Bağı tavusudur. Bu hoş ve güzel hizmetçiler yıkananlara ibrişim peştemallar ve sedefkârî nalınlar verip hürmet ederler.” Melek Ahmed Paşa için verilen ziyafette teşrifat işleri, yabancı hizmetliler aracılığıyla görölüyordu. Bitlis’te olduğı gibi Van’daki şehir hayatında da köleliğin yaygın bir olgu olduğı anlaşılmaktadır. Öyle ki kölelere verilen isimler ile ahalinin kullandığı isimler birbirinden farklıydı: “Bu Van şehrinin genellikle halkı Behlülüoğlu, Çendedanoğlu, Demircioğlu, Beşâretoğlu ve Ali Şaroğlu, Kılıçoğlu ve Keremeddinoğlu gibi isimli adamlardır. Mallı Kaya, Rüstem Aşa, Burhan Ağa, Toğar Ağa, Esed Bey ve Gazanfer Bey adlı adamları vardır. Bu şehrin Râbia-i Adeviyye gibi hatunlarının isimleri Âyişe, Fâtıma, Gülsûme, Ismihan ve Ümmühan namlı olduğı gibi Selime, Sâlime, Kâlime, Kâmile ve Esmâ hanım, Peribûy hanım, Hümâ, Müşkbâr ve Dâye adlı kadınları da vardır.” Çoğunluğunu Gürcüler’in oluşturduğı kölelere ise Usuf, Evreng, Çelderdi, Hakverdi, Çömez, Zâl, Iskender, Kubda, Şağad, Server, Hurrem, Levend, Elvend, Sıyâmî, Pervîz, Şükrullah, Kâsım ve Şahkırân gibi isimler veriliyordu.

Sosyal hayatta insan ilişkilerini düzenleyen en önemli unsurun inanç olduğı görölmektedir. Van’daki Mahmudî Kürtleri’nin yalan söyleyenleri kovmaları muhtemelen, temeli inanca dayanan bir gelenektir: “Aralarında bir adamın yalanı ortaya çıksa “Sen yalancısın!” diye o adamı ebedi olarak bölgelerinden sürerler, ailesini ve çocuklarını da kabul etmez, kovarlar.” Büyük bir kısmı Sünni Şafii itikadına bağılı olan Kürtler, Şii ve Yezidî gibi diğere inançlara mensup Kürtlerle neredeyse hiçbir sosyal münasebet kurmamışlardı. Diyarbekir içindeki Hazzo’daki

Kürtlerin tutumları bu şekildedir: “Gayet musallî, Şafiî mezhebinde inançlı ve dindar salîh adamları vardır. Gerçi yaylalarında Halîfî, Çekvanî ve Zibarî Yezidî Kürtleri vardır ama onlar ile alış veriş eylemezler.” Hatta çoğu zaman içlerine girmelerine bile müsaade etmeyip bu sınırlamayı ileri boyuta taşımışlardı. “İçlerinde asla Yezidîleri yoktur; görseler aman ve zaman vermeyip Yezidî’yi katlederler.”

3.2.1. Giyim Kültürü

Giyim, insanların toplumdaki yerini, statüsünü, zenginliğini gösteren bir unsurdur ve çok çeşitlilik gösteriyordu. Bu çeşitliliğin oluşmasında yaşanan yerin coğrafi özellikleri, iklim, inanış, maddi durum, cinsiyet gibi farklılıklar etkiliydi. Genel hatlarıyla değerlendirecek olursak kürk ve ipeğin bugün olduğu gibi o gün için de zenginler tarafından tercih edildiğini görüyoruz. Maddi durumu yetersiz olanlar bogası, basma, çuka gibi kumaşlardan yapılmış elbiseler giyiyorlardı. Müellif, erkeklerle ilgili giyim tarzını gözlemlerine dayandırırken, kadınların giyimi hakkında verdiği ayrıntılı bilgileri ise tanıdığı kişilerin söylemlerine göre aktarmıştır.

3.2.1.1. Erkeklerin Giyimi

Diyarbakir’deki giyim alışkanlığından, insanların genelde zengin oldukları anlaşılmaktadır. Erkeklerin giyiminde samurun önemli bir yer tuttuğu görülmektedir: “*Kıyassız samur elbise, zerdeva ev samur kürk giyerler. Atlas, kemhâ ve diğer ipekli giyer ayânları vardır. Orta halli olanlar pirankona, saya çuka ferâce ve kontuş giyerler. Fakiri renk renk londura çuka giyerler.*”³³⁸

Bitlis’teki giyim tarzı Diyarbakirle benzerlik göstermektedir. Zenginler samur kürk giyerken, orta katmanlar da Maden kazasında yapılan elbiseleri giyiyorlardı. Fakirler ise, basmadan yapılmış giysiler giyiyorlardı. “*Gerçi Kürt memleketidir ama samur kürklü han nökeri (askeri) ayân çoktur. Orta hâlli olanlar Şirvan yakınında*

³³⁸ EÇ, C.4, s.50-51

Maden Kasabası şapığı giyerler, renkli çuka serhaddi ve kontuş giyerler. Fakirleri boğası giyerler.”³³⁹

Diyarbakir ve Bitlis’in aksine Van’daki erkekler kürkten çok çuha ve bogası kumaşları tercih etmekteydi. “*Van kavminin çoğunluğunun giydikleri çuha serhaddi ve çekmandır. Samur kürklüsü azdır. Ve hep Acem boğası giyerler. Ve kemerlerinde alaca carik ipek kuşak üzere birer hançer, elbette bulunur. Ve başlarında kadife kavukları gayet büyüktür.*”³⁴⁰ Giyimdeki önemli bir farklılık da kemerlerde bulunan hançerdir. Müellifin anlatımından hançer takmanın yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Dağlık yerlerde yaşayan Yezidiler giysilerini pahalı olmayan şal ve şapikten yapıyorlar, ayaklarına ise pabuç giyiyorlardı. “*Giysileri tamamen alaca softan şal-u şapikdir ve kuşakları ipek renkli cariktir. Sarıkları alaca ipek sarıktır. Ayaklarına poçikli, pansadi, sıdisi, ve hezârî kepkepli ve kuyruklu pabuç giyerler. Zira gayet taşlık yerdir.*”³⁴¹

Kazvin’deki bütün erkekler başlarına alaca serbend ve beyaz tülbent sarıp renkli çit ve renkli boğası giyerlerdi³⁴².

Malatya şehrinin bir mahallesi Kürtler’den oluşuyordu. Ancak insanların giyim tarzı Kürtlerin yaşadığı diğer şehirlerle büyük benzerlikler gösteriyordu: “*Seçkinleri samur kürk ve renkli soflar giyerler. Orta hâlli olanları renk renk çuka, Malatya bezi mavi kaftan giyerler. En yoksulları şal ve şapik giyerler.*”³⁴³

Savaşçıların giyim tarzlarında da büyük benzerlikler vardı. Bundan dolayı Melek Ahmed Paşa Bitlis seferinden önce toplanan askerlere sarıklarının iki ucunu “*taylesan-ı Muhammedi*” gibi sarkıtmalarını emretmişti. Bu durumun sebebi şöyle

³³⁹ EÇ, C.4, s.136.

³⁴⁰ EÇ, C.4, s.268.

³⁴¹ EÇ, C.4, s.98.

³⁴² EÇ, C.4, s.345.

³⁴³ EÇ, C.4, s.14.

anlatılır: “Zira Han askerinin ve bizim Kürt askerinin başları Kızılbaş başları gibi alaca serbendli ve alaca şapık giymiş birbirine benzer cemapur kavmi gibidir.”³⁴⁴

Kış ikliminin sert geçtiği dağlık yerlerde aşiret savaşçıları *paçıla* ve *lekan* denilen kar ayakkabıları giyerdi: “... han istese 7 bin *paçıla*, *lekanlı* ve *kûpallı* ³⁴⁵ *şal* ve *şapikli*, *câbli* ve *tüfeng atar pür-silah asker hazır olur.*”³⁴⁶ Bitlis Hanı’nın kendisine bağlı on bin askerın kıyafetleri statülerine göre değişiyordu: “On bin adamı han askeridir ki bellerinde Şeyhanî ve Maarravî kılıçları, cepkenlerinde Haleb kalkanları, ellerinde kûpal çevganları, başları telli, alaca serbentli (başlıklı), gözü sürmeli, çoğu samur, zerdeva, vaşak, sincap ve mavi kürklü kibirli adamlardır. Han askerinin orta hâlli olanı serbentli, başları turna ve şahin telli, şal ve şapikli, beli câb tirkeşli, eli kûpallı; mavi, sarı, siyah, kırmızı, zırnık ve kına ile boyanmış 8 çeşit dalgalı renkli sakallı adamlardır.”³⁴⁷

Evliya Çelebi, Bitlis’te Abdal Han’ın verdiği ziyafetten sonra bir canbazın yaptığı gösteriyi aktarırken giyimi hakkında da bilgi vermektedir: “Başında *kohik şanpur (patiska) sarığı* ve ayaklarında *poçikli pabucu* ile saraya meydanının dört tarafında seksener doksana arşın yüksek duvarın yüzüne “Yâ Hay, yâ Kayyûm” ve “Yâ Vâhid” ve “Yâ Mâcid” ve “Yâ Ferd” ve “Yâ Samed!” deyip dolaşarak paşanın paşa ucundaki duvardan köşke indi.”³⁴⁸

3.2.1.2. Kadınların Giyimi

Kadınların büyük bir kısmı çarşaf giyip yüz kısmını örtecek farklı bir kumaş da kullanıyorlardı. Büyük bir kısmı tesettüre uygun giyinen kadınlar muhtemelen ayakların görünmemesini sağlamasından dolayı ayaklarına çizme giyerlerdi. Evliya Çelebi Diyarbekir’i anlatırken, çarşaf giyen kadınların çizme giymelerinin tabii

³⁴⁴ EÇ, C.4, s.314.

³⁴⁵ Lekan ve paçıla, kar ayakkabısı demektir. Lekan Kürtçedir. Dankoff, Evliya Çelebi Seyahatnamesini Okuma Sözlüğü.190, s.217.

³⁴⁶ EÇ, C.4, s.129.

³⁴⁷ EÇ, C.4, s.170.

³⁴⁸ EÇ, C.4, s.168.

olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: “*Hepsi beyaz çarşafa bürünüp yüzlerinde kıl örtü, başlarına sivri altın ve gümüş takke giyip ayaklarına elbette çizme giyerler.*”³⁴⁹ Malatya³⁵⁰, Van³⁵¹ ve Kazvin’de de³⁵² kadınlar çizme giyiyordu. Elbiseler ve başlara takılan takkeler üzerine işlenen altın ve gümüş işlemler zengin kadınlar tarafından giyilebiliyordu: “(Diyarbakir) *Bikr diyarı olduğundan temiz bâkireleri de car (çarşaf) giyerler ve altın ve süse gömülmüşlerdir.*”³⁵³

Bitlis’teki kadınlar, geleneklerine bağlılıklarıyla ünlüydüler. Bunlar ne pazara ne de halka açık hamamlara gidiyorlardı. İpekli kumaşlardan dikilmiş giysileri, başlarında gümüş ve altın işlemeli başlıkları vardı. Dışarı çıktıklarında başlarına ince beyaz bir örtü alıyor, bu suretle yüzlerini örtüyorlardı: “*Bazı can dostu kardeşlerimizden dinlediğimiz üzere bütün kadınları beyaz car bürünüp yüzlerinde burka, başlarında altın ve gümüş takke olur. Giysilerinin tamamı ipekten olan kadınları var.*”³⁵⁴

Van’daki kadınların giyimi, Diyarbakir ve Bitlis’teki kadınların giyimiyle benzerlik göstermektedir. “*Bütün kadınları ayaklarına sarı çizme, başlarında altın, gümüş ve dibâ sivri taç giyip, yüzlerine kıl örtü ve beyaz burka dutak koyup üzerlerinde hep beyaz miskali boğası car bürünür kapalıdır.*”³⁵⁵

Kazvin kadınlarının giyimi diğer şehirlerle benzerlik gösteriyordu: “*Kadınlarının hepsini yüzleri dutuklu, burkalı ve saravuşlu (peçe) piceleri var, üzerlerinde beyaz çar ve ayaklarında renkli çizme giyerler.*”³⁵⁶

Malatya’daki giyim tarzında da maddi refah seviyesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır: *Zengin kadınları muhayyer ferâce ve yassıbaşı ile gezerler. Ancak*

³⁴⁹ EÇ, C.4, s.51.

³⁵⁰ EÇ, C.4, s.14.

³⁵¹ EÇ, C.4, s.136.

³⁵² EÇ, C.4, s.487.

³⁵³ EÇ, C.4, s.51.

³⁵⁴ EÇ, C.4, s.136.

³⁵⁵ EÇ, C.4, s.268.

³⁵⁶ EÇ, C.4, s.487.

genellikle yoksul kadınları beyaz car ve burka bürünüp sivri takke giyerler. Elbette ayaklarına sarı ve kırmızı çizme giyerler.”³⁵⁷

3.2.2. Hamam Kültürü

Sosyal hayatta hamamların önemli bir yeri vardır. Hamamlar ev hamamı ve umumî hamamlar olarak iki çeşitti. Maddi durumu elverişli olanlar ev hamamı yaptırmaya özen gösteriyordu. Ancak bunlar dışında büyük umumî hamamlar da yapılmıştır. Bu hamamlarda daha çok erkekler yıkanıyordu.

Ev hamamlarının çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ev hamamlarının sayısının fazla olmasında, kadınların umumî hamamlara gidip gelmesine ve dışarı çıkmasına sıcak bakılmaması etkilidir. Kadınların sosyal hayat içinde erkeklerle aynı yerde bulunmalarına pek sıcak bakılmıyordu. “Çarşı ve pazarda yaşlı cadaloz bir kadın bile yoktur. Sokaklarda küçük bir kız çocuğu görseler katlederler yahut babasını cezalandırırlar.”³⁵⁸ Bu durum ev hamamlarının da gelişmesine vesile olmuştu. Çünkü kadınların sokakta gezmeleri hoş karşılanmıyordu: “Bir avreti çarşıda görseler katlederler.”³⁵⁹

En çok ev hamamı Van’da bulunmaktaydı: “Şehrin kibarlarının söylediklerine göre şehir içinde 700 ev hamamlarımız vardır ki her biri halk hamamı olmaya lâyık hamamlarımız vardır derler ve bununla övünürler. Gerçekten de sözlerinde yanlışlık ve yalan yoktur. Zira bu Van halkı öfkeli, aksi, sert, gayret sahibi ve namuslu adamlar olduklarından kadınlarının dışarı düğüne, derneğe ve bir yere çıktıkları yoktur. Ancak kadınları öldüğünde kapıdan dışarı “Vahdehu lâ şerîke leh” (Tek olan Allah’ın ortağı yoktur.) (Kur’an-ı Kerim, En’am/163) ile o zaman kapıdan dışarı çıkar. O yüzden bütün namuslu adamların hanelerinde ev hamamları vardır ki doğru sözlerine göre 700 ev hamamı olduğu muhakkaktır.”³⁶⁰ Bitlis’te 600 ev hamamı vardı. Burada da Van’da olduğu gibi kadınların umumî hamamlara gitmelerine sıcak

³⁵⁷ EÇ, C.4, s.14.

³⁵⁸ EÇ, C.4, s.74.

³⁵⁹ EÇ, C.4, s.138.

³⁶⁰ EÇ, C.4, s.266-267.

bakılmadığından dolayı ev hamamları yaygındır³⁶¹. Malatya’da 300, Diyarbekir’de ise 146 saray hamamı bulunmaktadır. Ancak ev hamamları hakkında sayı verilmemiştir: *“Öncelikle ileri gelenleri şehrimizde 146 saray ve başka ev hamamları vardır diye övünürler. Zira kadınları gayet perde ehli, kapalı ve ırz ehli olduklarından çarşı ve pazara çıkmayıp ev hamamlarına girerler.”*³⁶²

Umumi hamamlara gitmeye sıcak bakılmamakla birlikte müstakil hamamı olmayanlar kadın ve erkekler için belirlenen farklı zaman dilimlerinde umumi hamamları kullanıyordu. Van’daki umumî hamamlar öğle vaktine kadar erkeklere öğleden sonra kadınlara açıktı. Hatta erkeklerin ve kadınların hamamlara giderken gittikleri sokaklar da farklıydı. *“Öğleden sonra halk hamamlarına erkekler girmeyip, hamamları olmayan kadınlar girer. Ama o hamamların kadınlar gideceği başka sokakları var ki o yollardan öğleden sonra erkeklerden bir kişinin geçmesi mümkün değildir. O kadınların yolunda şehirliden bir adam görseler aman vermeyip sorgusuz sualsiz öldürürler, ta bu derece kadınları sakınırlar, gayretli kavimlerdir.”*³⁶³ Bitlis’te bulunan hamamlardan Hüsrev Paşa Hamamı da kadınlar ve erkekler tarafından kullanılıyordu³⁶⁴.

Diyarbekir’de hamam kültürü çok ileri seviyedeydi. Seyahatnamede adı geçen, Eşpek hamamı³⁶⁵, İskender Paşa Hamamı, Eski Hamam, Melik Paşa Hamamı, Zibilci Hamamı, Bıyıklı Mehmed Paşa Hamamı, Behram Paşa Hamamı, Çardaklı Hamam, Yenikapı Hamamı ve İçkale Hamamlarının hepsi de şehrin çöpleriyle ısınyordu: *“...Şehrin çöpüyle ısınır, ama gayet sıcak sulu hamamlardır. Değme adam bir saat bu hamamlarda durmaya güç yetiremez. Anadolu’da odun ile bu derecede hamam ısınmak ihtimali yoktur. Bir özelliği de şehir içinde çöpçüler çöpleri sepetlere doldurarak sepet sepet hamamlarda yakıp Diyarbekir şehri çer çöpten ve pisliklerden temizlenir, hamamlar da sıcak olur. Sözün özü bütün*

³⁶¹ EÇ, C.4, s.138.

³⁶² EÇ, C.4, s.52.

³⁶³ EÇ, C.4, s.267.

³⁶⁴ Köhler, s.44.

³⁶⁵ Halk arasında “Eşek Hamamı” da derler.

*Arabistan'ın hamamları çöp ile ısınır.*³⁶⁶ Aslen Gazzeli olan Behram Paşa Arabistan'da gördüğü bir hamama özenerek, Diyarbekir'de hamam yaptırmak istemiş ve bunun için Kudüs'ten usta ve mermerciler getirterek kendi adına hamam yaptırmıştır. Hamamların çöp ile ısınması uygulaması muhtemelen buradan gelmiştir.

Bitlis'te beş hamam vardı: Han Sarayı Hamamı, Budak Bey Hamamı, Şeref Han Hamamı, Debbağlar yakınında Merdivenli Hamamı ve aşağı kalede Hüsrev Paşa Hamamı,³⁶⁷ Van'da, Sultan Hamamı, Çifte Hamam, Nakışlı Hamam ve Tebriz Kapısı yakınında Çukur Hamam, Malatya'da Alaca Hamam, Silahdar Mustafa paşa Hamamı, Yeni Hamam, Bey Hamamı, Kumacık Hamamı ve Ali Mısırî Hamamı bulunmaktaydı³⁶⁸.

Hamamlar sadece beden temizliği için kullanılmamıştır. Musul Şehri'nde Şat nehrinin kenarında kurulmuş olan "*Ali Hamamı*" konar-göçerler tarafından hastalarının tedavisi için tercih edilmiştir. Bu hamamın bir özelliği de zemininde mermer döşenmeyip, ziftle kaplanmış olmasıdır. "*Her sene çevreden nice bin kara çadırılı Kürt, Türkmen, urban ve Acem-i uryan gelip konup her bir millet kırkar gün konaklayıp hastaları iyileşip giderler. Ama gariplik ondadır ki bu kaplıcaların havuzları içine tamamen zift döşenmiştir, asla mermer ve taş döşeli değildir; ziftin sıcak sudan eriyip bozulması ihtimali yoktur. Ve öyle sıcak sudur kim yumurta pişer ve koyun paçası ve kellesi ütülenir.*"³⁶⁹

3.2.3. Yemek Kültürü

Seyahatnamede Kürtlerin yemek kültürüyle ilgili teferruatlı bilgiler verilmektedir. Dağlık ve sarp alanda yaşayanlarla şehirdekiler arasında büyük beslenme farklılıkları olduğu görülmektedir. Arazinin ve iklimin elverişsiz olmasından dolayı yeterli tarım yapılamaması, yemek alternatiflerini ciddi anlamda

³⁶⁶ EÇ, C.4, s.53.

³⁶⁷ EÇ, C.4, s.137.

³⁶⁸ EÇ, C.4, s.15.

³⁶⁹ EÇ, C.4, s.797.

sınırlandırıyordu. Ulaşım imkânlarının da kısıtlı olması sonucu dağlık alanlarda yaşayanlar, yetiştirebildikleri ürünlerle yaptıkları yemeklerle iktifa etmek zorunda kalıyorlardı. Ancak şehirdeki yemek çeşitliliğinin son derece zengin olduğu görülmektedir.

Dağlık bölgelerde yaşayan Kürtler, darı ekmeğiyle hayatlarını sürdürüyorlardı. Bitlisle ilgili bilgi verirken “...*Ve dağlarda Kürt reayaları genellikle kızıl darı ekmeği yerler.*”³⁷⁰ demektedir. Bu durum muhtemelen yüksek yerlerde darının buğdaya göre daha rahat yetiştirilmesindedir. Van’daki Davdan Köyü’nde konakladıkları sırada da kendilerine darı, süt ve tereyağıyla yapılmış olan *pohin* yemeğinin ikram edildiğinden söz etmektedir. “...*o pohinden hepimiz yedik, ama lezzetli pohin imiş. Gerçekten safâ ettik. Meğer bu diyarda pohin değerli ve seçkin yemek imiş. Onun için her konuğa ikram için pohin yedirirlermiş. Ama bazı Kürt veledleri, “Pohin yer misiniz?” diye pohinden sormaya başladılar, bizim asker de kötü ismi var diye pohinden yemez oldular. Ama gerçekten de lezzetli yemek idi.*”³⁷¹

Bitlis içinde *lavaş* denen beyaz ekmeğe, *çağıl* denen kırmızımsı ekmeğe, *kehke* denen simit satılıyordu. Mahiya adı verilen ve üzümünden yapılan pasta, yufka çeşitleri, keklik kızartması, keklikli pilav, ışgın ve mastaba çorbaları, cacıhlı(otlu) peynir, kaymak ve bal, zamanın yiyecekleriydi. “*Evvelâ beyaz ekmeği, beyaz lavaşa yufkası, beyaz gül-pembe gibi çakıl ekmeği, kahik halka çöreği, katmer şeref çöreği, mâhîcesi, baklavası, keklik böreği, ışkını, mastaba çorbası, cacıhlı ve kılılı peyniri, kaymağı, gömeç balı, keklik kebabı, kevaşalı keklik yahnisi ve keklik pilâvı meşhur yemeklerdir.*”³⁷²

Evliya Çelebi eserinde çok ayrıntılı bilgi verdiği, Melek Ahmed Paşa'nın onuruna Abdal Han'ın verdiği ziyafette 16 değişik pilav pişirildiğini anlatmaktadır. “*Tam 200 gümüş lengeri ile misk kokulu nefis nimetlerin utriyatın kokusundan*

³⁷⁰ EÇ, C.4, s.171.

³⁷¹ EÇ, C.4, s. 378.

³⁷² EÇ, C.4, s.171.

insanın dimağı kokulanır. “Ama genellikle yemekleri kükü pilâv, muza’fer pilâv, çilâv pilâv, düzdeh büryan pilâv, dūd pilâv, şile pilâv, rummân pilâv, ūd pilâv, amber pilâv, âbşüle pilâv, köfte pilâv, fıstık pilâv, kırma badem pilâv, kişmiş pilâv; mastaba çorba ve kji çorba ve lakişe çorba, nice bunun benzeri çorbaları var; ama keklik pilâvlarına, nar pilâvlarına ve çeşit çeşit taze ve iyi pişmiş kebablarına aşk olsun.”³⁷³ Bunun yanında çok çeşitli kızartmalar ve tatlılar sofrayı süslüyordu. Değişik içecekler altın ve gümüş kaplarda masaya getiriliyor ve zarif Çin Martabani porselenleri³⁷⁴ ile ikram ediliyordu. Yemekler, altınla işlenmiş masa örtüleri üzerinde yeniyor, yemekten sonra eller misk sabunuyla yıkanıyordu. İbrikler ve taslar altın işlemeli gümüşten yapılmıyordu ya da değerli çin porselenindendi. Kaşıkların elle tutulan yerleri pahalı taşlardan yapılmıştı. “Yemekten sonra mücevher altın leğen, ibrik ve miskli sabunlar ile eller yıkandı. Ardından muhabbet meydanında mendiller ve bir uzun altın işlemeli peşkirler, kuknus, bağa, sedef, ceviz, zümrüt, seylân, akik ve yemenî hoşaf kaşıkları geldi ki her biri birer hazine değer.”³⁷⁵ Yemek sunumlarını köleler yapıyordu. Yemekten gelen hoşaf lar yenildikten sonra değerli taşlarla bezeli yeni ibriklerle eller yıkanırdı. “Sonra yine başka değerli giysiler giymiş 50 adet dolunay gibi ay parçası kölelerin ellerinde 50 adet ibretlik kâseler içinde Şam’ın kand-i hamevî otuyla pişirilmiş tam 50 çeşit hoşaf geldi ki her birinin anlatılmasında dil kısa kalır. Bunu da paşa, han ve diğer seçkin ağalar mideye indirip yine başka türlü leğen ve ibrikler geldi. Bunlar tamamen zer nişanlı mücevher fağfüriler idi.”³⁷⁶ Tatlı kaşıkları gümüşten olup inci, ceviz, zümrüt, kırmızı granat gibi pahalı taşlarla işlenmişlerdi.³⁷⁷ Tatlılardan sonra içeceklerin sunumu yapılıyordu: “Bundan sonra cevahirli fincanlar ile miskli ve amberli kahve, salep, mahlep, çay, bâdyân, sıcak avşıla, şekerli şerbet, sıcak palude ve sütler gelip içildi.”³⁷⁸ Köknar şerbeti, nar şerbeti, avşıla şerbeti, reybas şerbeti ve baldıran şerbeti beğenilen içeceklerdendir³⁷⁹.

³⁷³ EÇ, C.4, s.156.

³⁷⁴ Mavimsi yeşil renkli, sırlı seramik, (bkz. Dankoff, Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü, s.201.)

³⁷⁵ EÇ, C.4, s.157.

³⁷⁶ EÇ, C.4, s.157.

³⁷⁷ Köhler, s.46.

³⁷⁸ EÇ, C.4, s.157.

³⁷⁹ EÇ, C.4, s.171

Han'ın sarayındaki bu ihtişam, böyle bir hayat tarzına çok alışkın olan Evliya Çelebi'yi bile büyük bir şaşkınlığa düşürmüştü.

Kahvaltıdaki yiyecekler hakkında da ayrıntılı bilgi veren Evliya Çelebi, sofraya geldiğini ifade ettiği yüzlerce çeşit tatlıdan yedi tanesinin ismine seyahatnamede yer vermiştir. “*Her gün bir kere sabahleyin kahvaltı ki yüzlerce çeşitte tatlılar, şekerli reçeller, meyve suları, diğer macunlar, reybas, kebbât, emlec (armut), şakakıl, bevva (Hindistan cevizi), hıyarşembe murabbai ve felec murabbai adlı macunlar ve reçeller gelirdi.*”³⁸⁰ Paşanın onuruna verilen yemekten sonra Bitlis Hanı, Paşa ve onun yakın hizmetindeki insanlar için kurulan 7 adet güzel ve değerli çadırını ve bu çadırlarda kullandıkları porselen yemek takımlarını Melek Ahmed Paşa'ya hediye etmişti³⁸¹.

Yezidîlerin koyunlarında soğan ve cacıhlı peynir taşıdığını anlatan Evliya Çelebi, Sincarlı Yezidî bir esire bu durumu sormuştu. Ancak esirden somut bir cevap alamayan müellif, Kürtler'in soğanı ne kadar sevdiğine dair duyduğu bir hikâyeye yer vermiştir: “*Defalarca esirlerinden sordum, doğru söylemeyip “Peyvaz hoşest” derlerdi. Yani ‘Soğan iyidir’ derler. Sözüün gerçeği meşhur deyiştir ki bir Kürde sormuşlar. ‘Sen padişah olsan ne yerdin’, demişler. ‘Soğan cücüğü yerdim’ demiş. Gerçekten de Kürtler soğanı sevip “Peyvaz hûb hûb” derler.*”³⁸² Seyahatnamenin başka bir yerinde de Yezidî Kürtlerinin soğanla birlikte sarımsak taşıdıklarını yazan Evliya Çelebi, bu durumla ilgili bir alıntı aktarmıştır: “*...bir tevârîhde gördüm ibtidâ İblîs cennetden diyâra kadem basdıkdâ [sol] ayağı basduğı türâbdan hâsıl oldu ve soğan, sağ ayağı basduğı yerde hâsıl oldu, demiş. Ammâ hakkâ ki ikisi de latîf ta'âmdır. Anıniçün Bingöl'de ve Sincar'da Hâlitî ve Çekvânî ve Yezidî ve fieytânî Kürdleri vardır, dâ'imâ koyunlarında soğan ve sarımsak taşırlar. Eğer gözleri*

³⁸⁰ EÇ, C.4, s.157.

³⁸¹ Köhler, s.46.

³⁸² EÇ, C.4, s.99

önünde soğanı yumruk ile urup pârelesen ol ân anlar ol âdemi katl ederler. Soğana ve sarımsağa tâ bu mertebe ri 'âyet edüp mahabbet ederler."³⁸³

Diyarbakir'de beyaz çakıl ekmeği yeniliyordu. Bunun dışında katmer kâhisi, beyaz çöreği, nân-ı mevz yemeği, dut balı, "gezengüvi" denilen kudret helvası, gendüme ve mastaba yemekleri ile ulbe (külek) yoğurdu meşhurdu.³⁸⁴ Evliya Çelebi "Muaviye buluşu" olarak vasıflandırdığı zerde yemeğini de övmektedir. "*Nice kişiler tarçın, karanfil ve pirinç ile Muaviye buluşu zerde yemeği yaparlar ki Rum ülkesinde Atina balından öyle kokulu zerde olmak ihtimali yoktur, ta bu derece kokulu kavun zerdesi olur.*"³⁸⁵

Van'da undan yapılan yiyeceklerin ön plana çıktığı görülmektedir: "*Evvelâ çörek otlı râziyane sulu anasonlu hâs ve beyaz somunu bir diyarda yoktur, ancak Amasya Ladikinde, İzmit yakınında Sabanca'da ve İstanbul'da Tophane'nin İsa Çelebi ekmeği ola. Ve beyaz pamuk gülü gibi yufka lavaşası, katmer çöreği, keklik böreği...*"³⁸⁶ Bunlar dışında mastaba aşısı, kijülü aşısı, tüffâhiyesi (elmalısı) ve karanfilli sefercesinin (ayvası) tatları Van'a özgüdür. İçeceklerden, Vereke Dağı şerbeti, şıra, âbişülle şerbeti, reybas şerbeti ve elma şerbetleri sayılmaktadır: "*... Bu Van şehri'nin ilk başta içeceklerinin beğenileni Vereke Dağı balının şerbeti cana can katar. Hatta tarçın ile 3 gün dursa birazcık keyif verir. Sergiloğlu ve Şirek Ermeni bağlarının üç günlük temiz helâl şırası can kuvvetidir ve insan bedenine sâfi kandır. Ve âbişülle (avşıla) şerbeti, reybas şerbeti ve elma şerbetleri bir diyarda yoktur, meğer Bitlis'te ola.*"³⁸⁷

Kazvin şehrinin yemek kültürü ile ilgili şu bilgiler aktarılmaktadır: "*Evvelâ hâs ve beyaz pamuk gülü gibi çakıl ekmeği, lavaşa ekmeği, Hemedan kefkisi, şilbe*

³⁸³ EÇ, C.1, s.278.

³⁸⁴ EÇ, C.4, s.66.

³⁸⁵ EÇ, C.4, s.71.

³⁸⁶ EÇ, C.4, s.271.

³⁸⁷ EÇ, C.4, s.271.

çöreği, turaç böreği, mastaba çorbası, lahişbaşı, parya bazlaması, aşûra ve şîrerzeni bir diyarda yoktur.”³⁸⁸

Sürekli savaş, kuşatma ve kuraklık gibi risklerin olduğu bir devirde yiyecek konusunda geleceğe yönelik tedbir almak son derece önemliydi. Yeterli miktarda depolanmayan yiyecek malzemesi çoğu zaman bir kalenin elden çıkmasına veya kıtlıktan insanların ölmesine neden olabiliyordu. Bu hususta en iyi değerlendirilebilecek yerler kalelerdeki mağaralardı. Bu mağaralarda çeşitli yağlar depolanıyordu. *“Ve bir mağarada büyük bir sarnıçta bezir yağı, bir havuzda şırluğan yağı (susam yağı), bir havuzda don yağı, bir havuzda say yağı, bir havuzda katran, bir havuzda çift ve başka türlü türlü yağlar var.”*³⁸⁹ Yedi mağarada da yüzülmüş ve doğranmış camız derisinin bal ve pekmezele karışımından yapılan reçeller vardı: *“Yedi adet havuz içinde sığır derisinin yünlerini ve camız derisinin kallarını kazıyıp dilim dilim ve şilim şilim edip büyük havuzlara doldurup üzerine ağzına kadar bal dökmüşler, kimine pekmez dökmüşler, sığır ve camız deriliğinden iz kalmayıp bir tür güzel reçel olmuş ki insan yemekle doyamaz.”*³⁹⁰ Yiyeceklerin muhafaza edilmesinde tuzun çok büyük bir önemi vardı. Mağaralara doldurulan tuz sofrada kullanmaktan ziyade et çeşitlerinin bozulmadan muhafaza edilmesinde kullanılıyordu: *“Ve bir büyük mağarada tuzlanmış, balık, bir mağarada binlerce camız, sığır, koyun, keçi ve sığın etlerini tuzlamışlar ki hesabını Allah bilir. Üç adet büyük mağarada tuz dopdoludur.”* Bunlar dışında en çok depolanan yiyecekler darı ekmeği, peksimet, un ve bulgurdu. *“Ve kırk adet mağarada pişmiş darı ekmeği, peksimet, un ve bulgur var ki hesabını Rabbü’l-ibâd bilir.”*³⁹¹ Yiyecek depolama hususunda o kadar tedbirli davranılmıştı ki barış yapmak için gelen veya kuşatma sırasında mahsur kalması muhtemel Gayr-ı Müslimler dahi düşünülmüştü: *“Ve nice yüz havuzlarda sirke, bal, peynir, zeytin, zeytinyağı hatta utanmaz şarap dahi vardır*

³⁸⁸ EÇ, C.4, s.489.

³⁸⁹ EÇ, C.4, s.240.

³⁹⁰ EÇ, C.4, s.240.

³⁹¹ EÇ, C.4, s.240.

ki barış yapmak için gelen veya mahsur kalmış kefere halk için şarap dahi vardır.”³⁹²

3.2.4. Spor ve Eğlence

Müellifin yaşadığı devrin şartları göz önüne alındığında beden ve zihin sporlarının eğlenceyle iç içe olduğu görülür. Cirit, ok atma yarışları, güreş müsabakaları, onlarca çeşit canbâzlık gösterileri, deve, at, camız ve koç güreşleri, sadranç müsabakaları bu bağlamda ele alınabilir. Bunun dışında müzik eşliğinde kayıklarla yapılan fasıllar da önemli bir yer tutar. Bu fasıllar ekseriyetle şehirlerde ve bilhassa müreffeh şehirlerde icra edilmekteydi. Çünkü eğlence kültürü bir anlamda yaşanan yerin zenginliği ve bayındır olmasıyla orantılı geliyordu. Yezidi Kürtlerinin dışında eğlence kültüründe alkole hiçbir şekilde yer verilmezdi.

Diyarbakir’de Dicle(Şat) nehri kıyısında eğlenceler yapılırdı. Yaklaşık 8 ay boyunca her gece, nehrin kenarı kandil, fener ve mum meşaleleriyle donatılır, tahtalar üzerine zeytinyağı ve bal mumları döşenip geceler aydınlatılırdı. İnsanlar kulübelere bulunan şarkıcılar, çalgıcılar, müzisyenlerin etkinlikleriyle sabah vaktine kadar eğlenirlerdi. *“Her kulübede çalıcılar, söyleyiciler, taklitçiler, meddahlar, udî, çartayî, şeştari, berbutî, kanunî çengî, rebabî, mûsikârî, tanbûrî, santurî, nefrî, belebânî, neyzen ve dehenkzen; sözün kisası bütün sazcular ve çalgıcıların hepsi seher vaktine dek Baykara eğlencesi ederler.*”³⁹³ Diyarbakirliler tarikat ehli olmakla birlikte eğlence hayatından da geri kalmıyorlardı. Ancak bu eğlenceler meşru dairede yapıp, taşkınlık yapılmaz, alkol kullanılmazdı. *“Diyarbakir halkı tamamen Hâcegân (Nakşibendî) ve Gülşenî tarikatından olmak ile tevhid ve şevkinden de geri durmazlardı.*”³⁹⁴ Evliya Çelebi’nin sık sık zikrettiği *“Hüseyin Baykara Faslı”* güzel ve coşkunsu musikî meclisleri hakkında kullanılan bir deyimdir³⁹⁵. Diyarbakir’deki eğlencelerle ilgili olarak bu deyim kullanılır: *“... Ancak reyhanı da öyle iri ağaçlar*

³⁹² EÇ, C.4, s.241.

³⁹³ EÇ, C.4, s.71.

³⁹⁴ EÇ, C.4, s.71.

³⁹⁵ Beşir Ayvazoğlu, Ali Şir Nevaî, Aksiyon Dergisi, 10 Mart 2001.

olur ki 7-8 ayda çadırlara direk ve kazık yaparlar. Ateşte yaksalar Hitâyî sümbülü gibi kokar. Kısacası Diyarbekir halkının bu Şattularap kıyısında 7-8 ay zevk ve eğlencelerini cihan halkı kıskanırlar, zira geceleri Kadir, gündüzleri kurban bayramı olup Hüseyin Baykara fasılları edip, 'Fanî cihandan biraz kâm aldık' duygusuna kapılırlar."³⁹⁶

Van'daki en büyük eğlence camız, at, deve ve koç güreşleri idi. Evliya Çelebi bu güreşlerin içinde alışılmadık bir biçimde atları da saymıştır: "Camızları tam bir sene besleyip fil gibi oldukda nevrûz günleri Van kavmi bu camızları, küheylân atları, develeri ve koçları dövüştürürler ki garip seyirliktir."³⁹⁷

Van'daki Pinyanişi Kürtlerinin çocukları için en büyük eğlence kavak ağaçlarına tırmanarak oyunlar oynamaktı. Yetmiş seksen kadar çocuk kavak ağacına tırmanıp ağırlıklarıyla ağacın eğilmesini sağlıyorlardı. Yere kadar eğildiği sırada ağaçtaki çocukların yarısı kadarı ağaçtan iniyor bu şekilde yükü hafifleyen ağaç ters istikamete doğru hızla gidiyordu. Oyun sırasında çocukların birbirlerine söyledikleri sözler oluyordu. "Ağaç sağ tarafa salınırken hepsi bir ağızdan 'Halli sun halli sun' diye feryat edip şaka ederler. Eğer ağaç sol tarafa eğilirse 'Verre run, verre run' diye bağırırlar... Eğer bir boş salınmasalar aşağıdakiler ağaçtakilere 'Hey batabni batabni, hey kütne dümbeleyi' deyip el vurup birbirine bu şekilde şakalar ederler." İkinci vakti okuldan çıkan çocukların en büyük eğlencesi buydu³⁹⁸.

Sincar'daki Yezidîlerin eğlence yerleri Sincar Dağ'ındaki Sin Kayası denilen yerdî. Çünkü dağın diğer bölümlerinde çok sayıda yılan ve akrep olmasına rağmen burada zararlı hayvan bulunmazdı. "Cenâb-ı Bârî, bu Sincar Dağı'nda ve Saçlı Kürdü Dağı'nda o kadar zehirli yılan, çıyan ve akrep yaratmıştır ki dere ve tepeleri, dağ ve bağları akrep ve çıyan doludur. Ama Tanrı'nın emri ile bu Sincar Dağı'nda Hazret-i Nuh'un gemisinin oturduğu Sin Kayası adlı yerde asla yılan, çıyan ve akrep yoktur. Orada bir mesiregâh sofa vardır. Kürt yaşlıları o sofada gezinip dinlenirler

³⁹⁶ EÇ, C.4, s.71.

³⁹⁷ EÇ, C.4, s.272.

³⁹⁸ EÇ, C.4, s.383.

ve içer eğlenirler.”³⁹⁹ Diğer Kürtlerin aksine buradaki Kürtler bağlarında üzüm yetiştirip iki içiyorlardı. “Bağlarında sulu zmleri olduğundan hepsi iki içerler.”

Bitlis’te renkli bir eğlence hayatı vardı. Abdal Han yetenekli kişileri toplayıp Şehirde himaye ediyordu. Şehirdeki büyük meydanda gösteriler sunan bu kişiler Han’dan aldıkları bağış ve hediyelerle geçiniyorlardı. Taştan arındırılmış ve saat kumuyla döşenmiş olan bu meydanda her dalda göstericiler vardı: “Bütün srahbz, hokkabz, ateşbz, zorbz, grzbz, şişebz, kadehbz, kzebz, humbarabz, kumarbz, perendebz, şebbz, kuklabz, tasbz, resenbz, maymunbz, ayıbz, humarbz, kelpbz, keibz, darbbz, matrakbz, şemşirbz ve pehlivan güreşçiler, kısacası bütün oyuncu ve oynaticılar bu muhabbet meydanında hünerlerini gösterip handan bağışlarını ve hediyelerini alırlar.”⁴⁰⁰ Askerler de bu meydanda atıcılık gösterisi yapıyorlardı. “Bütün askerler bu meydanda silahşörlük edip silah atarlar.”⁴⁰¹ Pehlivanın iki çivi ve bir eki yardımıyla bir duvara tırmanması, günümüzün modern dağcılarını andırmaktadır. Meydanda ip canbazları da hünerlerini sergiliyorlardı. Sihirbazlık gösterilerinden de bahseden Evliya Çelebi Molla Mehmed adlı göstericinin bindiği atı ağaç kütüğünden yaptığını aktarmaktadır⁴⁰².

Abdal Han Taklaban Deresi adlı akarsuyun önünde sed yaparak küçük bir gölet yaptırmıştı. Nakışlı, süslü kayıklar yaptırarak ailesiyle bu gölette vakit geçiriyordu. Ancak kayığın devrilmesiyle birkaç cariyenin boğularak ölmesi nedeniyle buraya sadece balık tutmak için gelmeye bařlamıřtı⁴⁰³.

³⁹⁹ E, C.4, s.88.

⁴⁰⁰ E, C.4, s.145.

⁴⁰¹ E, C.4, s.145.

⁴⁰² Köhler, 46.

⁴⁰³ E, C.4, s.153.

Bitlis’te, halkın eğlenmek için tercih ettiği bağların içinde yer alan “bâz” adı verilen 12 bin köşk vardı. En önemli mesire yerleri şunlardı: Cihannüma seyrangâhlı Han Bağı, Emîrek Bağı, Şîrek Bağı, Bağdu Bağı, Han Gölü ve Çevgân Meydanı⁴⁰⁴.

Takımlar halinde yapılan spor müsabakaları içinde en önde gelen spor dalı çevgan denen oyundu. Çevgan oyunu büyük bir alanda biner kişilik atlı iki takım arasında oynanırdı. Oyun kızılıcak ağacından yapılmış eğri kûpal(sırık) çevganlar ve taştan yapılmış bir taşla oynanıyordu. Oyunda amaç, topu çevgan kullanarak kendi sahalarına getirmektir. Davulların çalmasıyla her iki taraftan birer atlının hareketiyle başlayan oyun, diğer oyuncuların katılımıyla devam ederdi. Oyunun başında yapılan sözleşmeye göre, takımların topu 5 veya 10 kere kendi sahalarına getirmesiyle kazanan belli oluyordu. Kûpal çevganların ve oyuncuların atlarının ayaklarının kırılmasından oyunun çok sert geçtiği anlaşıyordu. Öyle ki eğitilmiş atlar çevgandan seyyahın ifadesiyle “*farenin kediden kaçtığı gibi*” kaçarlardı. Takımlar oyunu ciddiye alıyor ve kazanmak için büyük çaba sarfediyorlardı. Hatta rakipler arasındaki anlaşmazlıklar, defalarca büyük kavgalara ve ölümlere sebep oluyordu. Oyunun sonunda büyük ziyafetler verilirdi. Çevgan, Kürtler ve Acemler arasında geleneksel bir oyundur. Ancak Hz. Hüseyin ile birlikte Kerbelâ’da şehit edilenlerin başarılarıyla oynandığı rivayetinden dolayı, ulema kesimi bu oyunu tasvib etmemiş ve oynanmasına şiddetle karşı çıkmıştır⁴⁰⁵. Arap kaynaklarında yer alan bu bilgilerden dolayı Araplar arasında çevgan oyunu oynanmazdı. Ancak Acemler ve Kürtler bundan haberdar olmadıklarından çevgan oyununu oynamaktaydılar⁴⁰⁶. Bu meydana atıcılık sporu da yapılıyordu. “*Çevgan oyununun oynandığı alanda yer alan yüksek bir çam direğinin üstünde bulunan gümüş tası Kürt atıcıları oklarla vurmaya çalışırlar. İsbet ettiren kişi Han’dan gümüş bir tas almayı hak eder.*”⁴⁰⁷ Osmanlı Devleti’nde genelde mesafe okçuluğu üzerinde durulurken, burada hedef okçuluğu yapılıyordu.

⁴⁰⁴ EÇ, C.4, s.172.

⁴⁰⁵ EÇ, C.4, s.173.

⁴⁰⁶ EÇ, C.4, s.174.

⁴⁰⁷ EÇ, C.4, s.174.

3.2.5. Müzik ve Sanat

Seyahatnamede müzik çalışmaları hakkında bilgiler de aktarılmaktadır. İstanbul'daki müzik aletlerinden bahsederken "sünder" adlı bir müzik aletinin Suran Kürdistan'ında icad edildiğini ve çöğüre benzediğini ifade etmektedir. Bu çalgı aleti ve çalgıcıları hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: "*Sâzende-i sünder...Bu saz Kürdistân Sûrân'ında icâd edilmiş ise de mucidi nâ-ma'lûmdur. Çöğür gibi bir sâzdır ki ammâ göğsü içinde gerilmiş on demir teli var, Kürd mutrıblarına mahsûsdur. İstanbul'daki san'atkârları baş tilki pöçüklü eli sündürlü nâm-ı mutrıblar deli duman ve deli tûfân ve deli gönül ve şeker balı nâm-ı sazendedir.*"⁴⁰⁸ Bunun dışında borazan ve kastanyet adlı müzik aletlerinin Bitlis'te yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Borazan ve kastanyet müzik aleti olarak yaygındılar⁴⁰⁹.

Evliya Çelebi her fırsatta övdüğü Abdal Han'ın şarkı söyleme konusunda da çok yetenekli olduğunu aktarmaktadır: "*Çok usta hanendedir ki musiki ilminin rast makamı gibi anası ve düğâh gibi atasıdır. Bunda olan kâr, nakş-u savt, zecel, zikir, tasnîfât, kaviller, murabbalar, varsağı, şarkı, kayabaşı ve maniyâtlar bir üstad hanenede yoktur.*"⁴¹⁰ Hanendeliğinden övgüyle söz ettiği Abdal Han'ın sazendiliğinden söz ederken 160 çalgı türünü çalabildiğini ifade etmektedir: "*...ve öyle üstad sâzendedir (çalıcı) ki ney, mûsikâr, çeng, santur, tanbur, şeştâr, çârtây, ûd, kemân, kanun, çeng, nefîr, nağrakı, balaban ve mizmer, kısacası 160 adet nefesli ve vurgulu çalgı türleri kendinde mevcut...*"⁴¹¹

3.2.6. Yardım Kurumları

Sosyal yardım kurumlarının en önemlisi aşevleri imaretiydi. Bazı yerlerde tekkeler de bu vazifeyi yerine getiriyordu. Diyarbekir'de Rumiye Şeyhi Tekkesi başta olmak üzere bütün tekkeler imaretlerin yaptığı işi yapıyordu. Bu vesileyle bir açığı kapatmaya çalışıyorlardı. Çünkü Cami-i Kebir aşevleri dışındaki altı aşevinin

⁴⁰⁸ Evliya Çelebi, Seyahatname, İkdâm Matbaası, 1896, C.1, s.645.

⁴⁰⁹ Köhler s.46.

⁴¹⁰ EÇ, C.4, s.148.

⁴¹¹ EÇ, C.4, s.148-149.

vakıfları zarar gördüğünden ortadan kalkmışlardı⁴¹². Nitekim aşevlerinin devamlılığı vakıflarla sağlanıyordu. Yani bir anlamda aşevlerinin varlığı vakıfların varlığı ve gücüyle doğru orantılıydı. Kazvin’de bulunan 700 aşevinden 7 tanesi ayakta kalabilmişti⁴¹³. Vakıfların zayıfladığı durumlarda tekkeler bu ihtiyacı karşılamak üzere devreye giriyordu. Bazı yerlerde yardım kurumlarına neredeyse hiç ihtiyaç duyulmuyordu. Bitlis’te zenginler kapılarını fakirler için sonuna kadar açtıkları için burada yardım kurumları önemini kaybetmişti⁴¹⁴. Başka ülkelerde siyasi karışıklıklar, soygunlar hayır kurumlarına hayatta kalma imkânı tanımazken, Bitlis’te bu kurumlar kendilerine ihtiyaç duyulmadığı için önemlerini yitirmişlerdi. Van Ulucami’de bulunan Sultan Çoban Şah imareti de benzer bir durumdan dolayı çalışmaz hale gelmişti: *“Eski zamanda Ulucami’de Sultan Çoban Şah’ın bir imareti var imiş, bu şehrin bütün haneleri misafirler ve komşular için ziyafet evi olduğundan o imarete rağbet kalmayıp işlemez olmuştur.”* Van’da faal olarak çalışan imaret Gazi Hüsrev Paşa’nın kurduğu imaretti: *“Gazi Hüsrev Paşa merhumun medrese imaretinde bütün danışmend, âlimler ve Salihler yoksullara ay ve yılda, sabahtan akşama nimeti boldur ki bu imaretin nazırı Van valisidir.”*⁴¹⁵

3.2.7. Silahlar ve Teçhizatlar

Savaşların ve çatışmaların yoğun yaşandığı bir devir ve coğrafyada yaşayan Evliya Çelebi, eserinde silahlarla ilgili ayrıntılı bilgiler vermişti. Ok, yay, kılıç, hançer gibi klasik silahların yanında barutlu silahların da yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kullanılan silah ve teçhizatlar piyade, süvari, saldırı ve savunma amaçlı olma durumlarına göre çeşitlilik göstermiştir.

Silah kullanmak ve silahla yaşamak bazı Kürt aşiretleri için adeta hayat tarzına dönüşmüştür. Din adamları dahi hançer taşımaktaydılar. Evliya Çelebi bu durumu ifade ederken onların hançer taşımalarının çok tabii olduğunu ifade

⁴¹² EÇ, C.4, s.52-53.

⁴¹³ EÇ, C.4, s.489.

⁴¹⁴ Köhler, s.43-45.

⁴¹⁵ EÇ, C.4, s.271.

etmektedir: “Hâlâ bütün Kürt âlimleri ve müftüleri de elbette hançer ile gezerler.” Silahın sosyal hayat içindeki yerini ifade eden Hakkari’deki Celovî Kürtleriyle ilgili bir hikayeyi Evliya Çelebi kendine has üslûbuyla şöyle anlatmaktadır: “Celovîlerin ayaklarında poçikli pabuçları pansadı ve hezârî ve sîdîsi kebbebli pabuçları var ki her pabucu ikişer okka gelir. Hatta cenk mahallinde bu Celo kavminin kalkanları olmasa hemen ayağından pabucunu çıkarıp bir eline giyip bir elinde ya hançer veya kılıç ile yumulup geldiklerinden sonra her biri on adamdan dönmek ihtimali yoktur. Hatta Van kulu arasında, bir adam gayet gazaba gelip düşman saldırırsa “Hakkari Celovi gibi pabucunu eline giymiş gibi gelir.” diye darb-ı mesel (atasözü) olmuştur.” Evliya Çelebi Celovîlerin giydiği ayakkabının büyük ve ağır oluşunu kendine has üslubuyla ve işin içine mübalağa sanatını katarak işlemiştir.

Şehirlerde yaşayanlara nazaran, kırsal ve dağlık yerlerde yaşayanlar silahlara daha fazla ihtiyaç duymaktaydı ve tabii olarak daha iyi silah kullanmaktaydı. Sincar’daki Yezidîler silah kullanmakta çok mahirdiler: “...Silahları kılıç, hançer, tüfenk ve câbdır. Câb, Ayntab gedeleci gibi ok ve yay konur ve kemerine bağlanır bir silahtır, buna câb derler. Ama kurşun atmada o kadar hünerlilerdir ki pileyi kurşun ile vururlar, tüfenklerini görsen bir bakır mangıra almazsın maliyetli değildir, ama çok iyi nişan urur.”⁴¹⁶ Kalitesiz ve hafif silahlar kullanmalarına rağmen bu silahları çok iyi kullanan Sincarlılar Melek Ahmed Paşa’ya büyük zorluklar çıkararak önemli kayıplar verdirmişlerdi. Şehirleri sert bir zemin üzerine kurulu olan Hazzolular da kılıç ve ok kullanmada çok yetenekliydi. “Taşlık zemin olduğundan bağ ve bahçeleri iyi değildir, ama halkı cesur ve gürbüz gençleri olur. Piyadesi ve at binicileri meşhurdur. Şeyhanî, Maarravî ve zivzik kılıç vurmada ve câb gedelec taşıyıp ok atmada benzersiz kavimdir.”

Evliya Çelebi’nin onlarca maharetini aktardığı Abdal Han temrenine kadar içi boş oklar yapabiliyordu: “Türlü türlü pute, âzmâyiş, heki, peşrev, gez, zizan ve tomar cinsi oklar yapar ki Muhammed b. Imrân yapmada âciz idi. Hatta 150 dilim kamyşdan ok yapar ki ok gezinden tâ temrenine kadar içi boşdur.”

⁴¹⁶ EÇ, C.4, s.98.

Kalelerde ağır silahlar kullanılıyordu. Bu silahların en önemlileri toplardı. En büyük toplar “Balyemez” toplarıydı. Bunlar “Bala ramada” gülleleri atabiliyordu. Balyemez toplarının menşei ve kökeni hakkında farklı görüş ve yorumlar bulunmaktadır. Ancak İtalyanca’da “yarım top” anlamına gelen “ballamezza”dan türemiş olması muhtemeldir. Bir kantarın 56.41 kg’a eşdeğer olduğu ve balyemez topunun 100 kantar bakır madeni kullanılarak döküldüğü dikkate alındığında neden önemli bir silah olduğu anlaşılabilir. Seyahatnamede kunbara ve şahî toplarının da adı geçmektedir. Kunbara sözcüğünün “Kolumburnadan”dan türemiş olması muhtemeldir. Balyemez büyük fırında döküldüğü halde, şahî ve kolumburnanın küçük fırınlarda dökülmesinden küçük toplar olduğu anlaşılmaktadır.

Silahların depolanması ve muhafaza edilmesi çok önemliydi. Bunun için genellikle kaleler ve bu kalelerdeki mağaralar doğal mühimmat depoları ve sığınaklar olarak kullanılıyordu. Osmanlılar tıpkı Tatarlar gibi -bir anlamda ilerlemelerine engel gibi gördükleri- kalelere pek önem vermiyordu. Ancak özellikle savaşların ve anlaşmazlıkların yoğun olduğu yerlerdeki kaleler bu hususta bir istisna teşkil ediyordu. Safeviler’e yakın olan Van Kalesi de bu kalelerdendi: “Bu nice yüz adet mağarada top güllesi yığılmıştır ki hesabını Cenâb-ı Bârî bilir. Nicesinde yüz binlerce kantar şedde (balya) siyah barut doludur. Nicesinde top tahtaları, tekerlekleri, top kundakları ve top palamar âletleri doludur. Ve nicesinde ok, yay, zemberek , tüfenk, kılıç, kalkan, balta, teber , kazma, külünk , kürek, çârpâ, kumbara, çark-ı felekler ve paçarızlar, domuzayakları, mancınıklar, yuvarlak taşlar, hesapsız çok lüzumlulardan cebehane ve diğer mühimmatlar var ki sayısız ve hesapsızdır.”

Silahların menzili, tahrip güçleri, yerleştirilme biçimleri, ayarları üstünlüğün ele geçirilmesinde çok etkiliydi. “Süleyman Han Allah rahmet eylesin çok fetihlerde bulunup kaleler fethetmekle inceliklerini öğrenip dışarıdan kaleye ve kaleden dışarı düşman üzerine top atılıp nasıl kale dövüleceğini ve kaleden atılan toplardan düşmana nasıl zarar isabet edeceğini bilirdi. Bundan dolayı Van Kalesi’nin ta en tepesine yirmişer karış, otuzar kırkar karış balyemez toplar koymuş ki ta dört saat uzaklıkta mesafede Edremit bağlarında düşman görünce bu anılan toplar Van sahrasında adam gezdirmez.”

3.3. DİN VE İNANIŞ

Seyahatnamede din ve inanış ile ilgili geniş ve önemli bilgiler kayıtlıdır. Din hayatın bir parçası olmaktan ziyade adeta sosyal hayata yön veren en önemli unsur olmuştur. Günlük yaşamdan eğitime, giyim kültüründen ticarete kadar hemen hemen her alanda dinin tesirini görmekteyiz. Bir anlamda aynı dili konuşan Kürtler arasında en temel ayırıştırıcı ve birleştirici etken din olmuştur diyebiliriz. Öyle ki çok farklı bir ortamda yetişen, farklı bir dil ve kültüre mensup olan Evliya Çelebi için tüm bu farklılıklar, kendisiyle aynı itikada bağlı olan Sünni Kürtler hakkında müsbet tasvirlerde bulunması için engel olmamıştır. Gözlemlerini aktarırken kendi inancının ve ruh dünyasının tesirinde kalmıştır. Kuvvetli Sünni bir itikada bağlı olan müellif Sünniler hakkında övgüyle bahsetmekte iken Şîî ve Yezidî Kürtler hakkında menfi yönde yorumlamalarda bulunmuştur. Din adamları hayatın içinde çok aktif bir rol üstlenmiştir. Sünni Kürt din adamları genelde inzivaya çekilmemiş, toplum içinde bilfiil yer almışlardır. Yezidî din adamları “bapir”lerin daha etkin olduğu söylenebilir. Bunlar toplumlarında her anlamda lider olarak kabul edilmiştir. Eğitim hakkı Yezidîler içinde çok kısıtlı olduğundan dolayı topluma her hususta yön veren bapirler olmuştur. Din ve inanış siyasi yapının oluşmasında da en büyük etkendir diyebiliriz. Nitekim Osmanlı Devleti çoğunlukla Türkmenlerden oluşan ve bir anlamda asabiyet bağı olan Safevi Devleti’ne bundan dolayı tavrı almış bunun aksine kendisiyle aynı itikada sahip Sünni Kürt beyleriyle yakınlaşmıştır. Kürtler de aynı mezhebe mensup oldukları Osmanlı Devleti ile ittifak halinde hareket etmeyi tercih etmişlerdir.

3.3.1. Dinin Sosyal Hayat Üzerindeki Tesiri

Seyahatnamede sosyal hayatla inancı birbirinden ayrı düşünmek imkânsız gibidir. Müellifin insan algısında inanç en öncelikli olgudur diyebiliriz. Örneğin, Diyarbekir halkını anlatırken kullandığı terimler hep inanç eksenslidir: “...*(Diyarbekir) Bütün halkı mümin, muvahhid (birleyen), temiz inançlı, tevhid ve dindar adamlardır. Gayet edepli, Râbia-i Adevviye derecesinde perde ehli, dindar ve*

güzellik sahibi kadınları vardır."⁴¹⁷ Yine uzun süre bulunduğu Bitlis'teki Rojikî Aşiretinde ellere, ayaklara ve sakala sürülen kınayı ve gözlere çekilen sürmeyi Peygamber Efendimizin (S.A.V.) sünnetine bağlamıştır: "*Bu Rojiki taifesinin tamamının elleri, ayakları ve sakalları Resulullah sünneti üzere kınalı ve gözleri sürmelidir.*"⁴¹⁸ Yine Bitlis halkı hakkında bilgi verirken "...küçüğü büyüğü, genci ve yaşlısı cesurlardır ve gayet musallilerdir ki binlerce adamları asla camiden çıkmazlar." demektedir⁴¹⁹. Çomar adlı bir kişi hakkında bilgi verirken de algısındaki öncelik aynıdır: "...insaf hakkı için, bir sâlih, dindar, mümin, muvahhid ve Şafî mezhebli Malatya yakınında İzoli Kürtlerinden şahbaz, yarar, yiğit ve hünerli bir er idi."⁴²⁰

3.3.2. Dinî Mekânlar

Eğitim hayatıyla dinî hayatın iç içe olduğunu anlıyoruz. Cami ve mescit gibi mekânlar ibadet dışında eğitim amacıyla da kullanılmaktaydı. "*Bunlardan başka yukarıda yazılan cami ve mescitler var ise her birinde birer medrese elbette bulunur. Birer ve ikişer hasbî ders hocaları var ki talebeler ile her mabedhane dolu olup bütün ilimler görülür, ama hepsi her ilmi ezber ederler. Bundan dolayı Bitlis Sûrân-ı Ardalân Ekradı uleması meşhurdur. Zira halkı gayetle zeki tabiatlı kimselerdir.*"⁴²¹

Dini mekânların önemi, yapısı ve sosyal hayat içindeki yerleri mezheplere göre farklılıklar göstermiştir. Sünnî Kürtler içinde dinî mekânlar çok önemli bir yer tutmaktadır. Han, hamam, çarşı gibi ortak kullanıma açık yapılar genelde camilerin etrafında toplanmıştır. Şehrizer Eyaletindeki Kızılca kalesi bu anlamda örnek olarak gösterilebilir: "...Kürt Sünnîleri diyarı olduğundan camii, hanı, hamamı ve dükkânları vardır."⁴²² Sünnî Kürtlerde camiler sadece namaz kılınan bir yer olarak görülmemektedir. İbadet etmenin yanı sıra eğitim, sohbet, münazara gibi faaliyetlerle

⁴¹⁷ EÇ, C.4, s.72.

⁴¹⁸ EÇ, C.4, s.170.

⁴¹⁹ EÇ, C.4, s.131.

⁴²⁰ EÇ, C.4, s.365.

⁴²¹ EÇ, C.4, s.132.

⁴²² EÇ, C.4, s.679.

camiler ihya edilirdi. Ayrıca cami cemaati ders dışında kalan zamanlarda ihtiyaç duydukları konuda fikir alışverişinde bulunurdu. Cami ve tekkelerden namaz vakitleri dışında da istifade edilmesi müellifin yaşadığı devirde günümüzdeki gibi kıraathane veya kahvehane kültürü olmadığını göstermektedir. Bitlis'teki 110 ibadet yeri olması cami ve tekkelerin ne derece önemli olduğunu göstermektedir.⁴²³ Bunların dışında 25 mescit vardı. Aslında camilerin hayatın içinde bilfiil yer alması Sünnî Kürtler içinde inancın çok etkili olduğunu ve referans kaynak olarak görüldüğünü göstermektedir. Havanın çok soğuk olduğu kış günlerinde cami kapıları ve pencereleri keçelerle izole ediliyor ve abdest almak için kullanılan su ısıtılıyordu⁴²⁴. “*Gariplik bunda ki bu camilerin tamamı Acem haliceleriyle ve Isfahan keçeleriyle döşenip camiin bir tarafında bir büyük sobası vardır. Vakıf tarafından mütevellileri sobaları yakarlar, cami kapılarını ve pencerelerini keçelerler. Bütün camiler kış günlerinde hamam gibi olup bütün cemaat çeşitli konuları tartışıp bilgilerini artırırlar. Abdestleri sıkıştığında dışarı çıkarlar, âbıhayattan nişan verir sıcak suları var. Bunları da mütevellisi ısıtır. Rahatlıkla ondan abdest alıp yine camiye girerler.*”⁴²⁵ Cami ve tekkelerin ibadet mekânı dışında bir sosyalleşme yeri olarak görülmesi olgusu, kış mevsiminin zor şartlarından etkilenmeyecek derecede güçlüydü.

Camilerde ibadet ve eğitim faaliyetleri dışında sadranç oynamanın da yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ders bitiminden sonra bir köşeye çekilen cami cemaatinin içinden sadranç oynayanlar oluyordu. Bu oyunlardan kaynaklanan tartışmalardan dolayı kavgalar ve cinayetler çıktığından sadranç oyunu bir müddet yasaklanmıştı. Ancak -en azından- müellifin Bitlis'te bulunduğu zaman diliminde camilerde sadranç oynandığını anlıyoruz: “*Niceleri ders okumaktan vazgeçip camiin bir köşesinde rakibiyle sadranc oynarlar. Şafiî mezhebinde mübâhtır ve dahi akıl oyunudur diye birbirlerini zorlarlar ve birbirlerine takılırlar. Sadrancdan vazgeçip yine dersle meşgul olurlar.*”⁴²⁶ Seyahatnamede geçen önemli camiler içinde Şerefeddin Camii,

⁴²³ EÇ, C.4, s.45.

⁴²⁴ EÇ, C.4, s.45.

⁴²⁵ EÇ, C.4, s.131.

⁴²⁶ EÇ, C.4, s.131.

Bedlis Camii, Saraçhane Camii, Debbaglar Camii, Şeref Han Camii yer almaktadır.⁴²⁷

Seyahatnamede Diyarbakir'deki camiler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Evliya Çelebi camilerin fiziksel özelliklerinin yanı sıra manevî dokuları hakkında da tasvirler yapmıştır. Bu hususta Cami-i Kebir olarak tesmiye edilen Diyarbakir'deki Ulu Cami hakkında şu bilgiler yer almaktadır: *“Hâlâ öyle ruhaniyet var ki bir insan iki rekât namaz kılsa kabul olduğuna insanın kalbi tanıklık eder. Sanki Haleb'in Ulu Camii, Şam'ın Ümeyye Camii, Kudüs'ün Mescid-i Aksâsı, Mısır'ın Cami-i Ezher'i ve İstanbul'un Büyük Ayasofyası gibi duaların kabul olduğu bir Diyarbakir camiidir. Kiliseden dönderildiğine yapı eserlerinde nice bin adetlik tanık vardır. Zira minaresi dört köşedir. Eski kilise iken çanlık imiş. Mihrabı ve minberi eski tarzdır.”*⁴²⁸ Evliya Çelebinin bilgi verdiği camiler hakkında İpariye Camii, bânisi ve harcında kullanılan miskle dikkat çekmektedir: *“Bir Zengin Çin bezirgânı yapmıştır. Duvarı kirecine 70 yük Hoten miski karıştırıp bu camii yaptığı için İparî yani miskli cami demek olur. Gerçekten nemli bir havada duvarlarını koklasan misk kokusu insanın dimağını kokulandırır. Ancak kurşunlu değildir. Çok cemaati vardır ki sabah akşam cemaatsiz kalmaz.”*⁴²⁹ Diyarbakir'deki Şems Efendi Camii'nin tesmiye sebebiyle ilgili seyahatnamede ayrıntılı bir menkıbe aktarılmaktadır: *“...İsimlenmesinin sebebi odur ki bu hayır sahibi merhum Şems Efendi ana rahminde iken babası gazaya giderken; 'Îlâhî bu hâmile ehlimin karnındaki evladımı sana emanet eyledim', deyip gazaya yönelir. Fetihden sonra küçük cihattan gelip görse ki ehli ahrete gitmiş, Mahalle halkından ehlinin mezarını sorup: "Biz gazaya yöneldikte ehlimin karnındaki evladımı tam inançla o Hayy ve Kayyûm olan Allah'a emanet verdim. Elbette o evlat göklerin ve yerin âfetlerinden kurtulmuş ve korunmuştur." Deyip mezarlığa gider, ehlinin mezarına varıp: "Es-selâmü aleyk ey kabir ehli" deyince hemen mezar içinde masum sesiyle: "Ve aleyküm selâm ey Allah yolunda cihat eden babacığım" der. Orada hazır olanların hepsi hayran olup mezarın kapağını açıp görseler ki 3 yaşına ulaşmış, yüzü dolunay olmuş*

⁴²⁷ EÇ, C.4, s.130-131.

⁴²⁸ EÇ, C.4, s.39.

⁴²⁹ EÇ, C.4, s.40.

nurlu bir güneş, nurlu bir çocuk annesinin sağ tarafında yatar. Annesinin sağ tarafı memesi asla çürümeyip temiz masum, annesinin emceğini şapur şapur emmeğe başlar. Yaratıcı Rabb kâdirdir ki 'Karanu(karanlık) gecede kara karıncaya kara taş içinde kadarınca nafakasını verir.' O ki evladını gönülden Rabbi Allah'a emanet vere o yok olur mu? "Allah her şeye kâdirdir"»⁴³⁰

Daha sonra babası mezara girip yavrusunu kucaklayıp anılan mezarı kapatır. O masum çok güzel olduğundan ismini 'Şems' derlerdi. İnsanların dilinde sinde (mezarda) doğduğu için Sinoğlu derler.»⁴³¹ Diyarbekir'deki hayırsever bir Kürt Paşası tarafından kendi adıyla yaptırılan Melik Ahmed Paşa Camii hakkında bilgi verirken, Melek Ahmed Paşa ile isim benzerliğini açıklamaktadır: "... Kürtlerinden hayır sahibi yiğit bir vezir imiş, ancak efendim gibi "Melek Ahmed Paşa" nâmlı değil imiş, "Melik Ahmed Paşa" imiş. Bu nur dolu cami Rumkapısı yakınındadır.»⁴³² Yukarda bilgi verilen camiler dışında Diyarbekir'de şu camilerin olduğu aktarılmaktadır: Peygamber Camii, İskender Paşa Camii, Behram Paşa Camii, Kara Camii, Hüsrev Paşa Camii, Ali Paşa Camii, Hasırlı Camii, Rumiye Aziz Efendi Camii, Bıyıklı Mehmed Paşa Camii, Hâlid İbn Velid Camii⁴³³.

İbadet mekânı olarak camiler ve mescitler dışında bilgi aktarılan diğer önemli yapılar tekkelerdir. Bitlist'te bulunan 20 kadar Nakşibendî Tarikatı tekkesi dışında Gülşenî ve Bektaşî tekkeleri de vardı. Evliya Çelebi'nin 'Şan sahibi seyyahların tekkesi' olarak tanımladığı tekkelerin en önemlisi Hâcegan (Nakşî) tarikatında Şeyh Rumî Tekkesi'dir. Tekkenin önemi ve Şeyh Rumî'nin oğluyla ilgili olarak şu bilgileri aktarmaktadır: "*Burada olan tevhit ve zikir bir diyara özgü değildir... Şeyh Rumî'nin oğludur ki bütün dervişlere ve gelen giden yolculara nimetleri bol olup, halkdan gizlenmiş bir halim, iyi huylu mübarek bir zat, keremli bir oğuldur.*"⁴³⁴

⁴³⁰ Bakara, 20.

⁴³¹ EÇ, C.4, s.40-41.

⁴³² EÇ, C.4, s.40.

⁴³³ EÇ, C.4, s.42.

⁴³⁴ EÇ, C.4, s.44.

Dini mekânlar kapsamında ziyaret yerleri hakkında da bilgiler aktarılmaktadır. Diyarbekir'deki ziyaret yerleri olarak, Hamza Baba ziyareti, Şeyh Rumî ziyareti, Aziz Molla Muslihüddin Larî ziyareti sayılmaktadır⁴³⁵. Evliya Çelebi, IV. Murad'ın Revan Seferi dönüşünde, Kefender Kalesi yakınında idam ettirdiği Hüsrev Ağa'nın masum olduğunu anladıktan sonra 300 altın verip türbe yaptırdığını aktarmaktadır. Halk nezdinde kıymet gören bu türbeyle ilgili şu bilgileri vermektedir: *"Bu diyarın halkı bu zatın ermişliğine inandıklarından sıtma hastalığına yakalanan kimseler toprağından alıp yiye yiye toprağından eser kalmaz. Yine başka topraklarla doldururlar. Tanrı'nın hikmeti her kim toprağından birazcık yalasa yahut suya koyup suyundan içse Allah'ın emriyle sağlığına kavuşur. Gayet meşhur olmuş ziyâretgâhdır. Allah rahmet eylesin."*⁴³⁶

Seyahatnamede geçen Ahlât yaylalarının eteklerindeki mağaralar da tarikat ehli insanların vakit geçirdiği sıra dışı ibadet mekânı olarak dikkat çekmektedir: *"...Yaylalarının eteklerinde 3 bin adet büyük mağaralar var ki hâlâ bellidir. Nicesinin içinde halktan uzaklaşmış 70-80 yıldan beri kepek yiyerek yaşayan tarikat ehli kimseler vardır."*⁴³⁷

Müellif Yezidîlerin ibadet mekânları hakkında bilgi vermemektedir. Bu durumun, müellifin itikadî yapısının farklı oluşu ve bunun tesirinde kalmasıyla izah edilmesi mümkün görünmemektedir. Evliya Çelebi her ne kadar Yezidîlerin içinde çok bulunmamış olsa da, Yezidîlerin inanışları, dini ayinleri, ölüm merasimleri hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmayı ihmal etmemiştir: *"... ve bir tuhaflık ve acayıplık de odur ki bu adamlar öldüğünde eğer ölen zengin ise o adamı soğan suyuyla yıkayıp maşadına (mezarına) pek çok kelle soğan korlar. Ayrıca her ölülerinin pis leşlerinin kefenine köpek tüyü koyup maşadlarına gömerler..."*⁴³⁸ Yezidîlerin ibadet mekânları hakkında bilgi aktarılmamış olması, Sünnî mezhebi dışında kalan Yezidî Kürtler içerisinde mekân olgusunun yaygın olmamasıyla

⁴³⁵ EÇ, C.4, s.73-76.

⁴³⁶ EÇ, C.4, s.119.

⁴³⁷ EÇ, C.4, s.194.

⁴³⁸ EÇ, C.4, s.99.

açıklanabilir. Başka bir ifadeyle Sünnî Kürtlerde yer alan canlı ve yaygın olan “cemaat olma” ve “camide yaşama” kültürünün Yezidiler içinde görülmediği anlaşılmaktadır: “*Köylerinde asla mescitleri yoktur. Oruçtan, namazdan, hacdan, zekâttan ve Şehadet kelimesinden habersizdirler.*”⁴³⁹ Şîî Kürtler içerisinde durum biraz daha farklıdır. Şîîliğin tesirindeki Kürtler içinde ibadet mekânları olmakla birlikte ibadet hayatında ve sosyal hayat içinde pek yer bulamamaktadır. Kazvin Şehri ile ilgili şu bilgiler aktarılmaktadır: “*Toplam cami ve mescidi ile 200 mihraptır. Konuya uygun beyt:*

Hat gelse nola ebru-yı pür tâb yerinde

Mescid yıkılırsa nola mihrâb yerinde

Beyti anlamı üzere cami, mescit ve mihrap yerinde ama cemaatin yerinde yeller eser.”⁴⁴⁰ Seyahatnamede Kazvin camileri şunlardır: “*Baytamur Camii: Eski camidir. Haremünde bir kana pınarı akar, eğer cemaati olup abdest alsalar bu kanaldan abdest tazelerler, eski bir mabetgâhtır. Diğer camileri, Şehristân Camii, Sâve Han Camii, Dühük Camii, Tirmidî Camii, Sâlikân Camii, Deylemi Camii, Müşebbek Camii.*”⁴⁴¹

3.3.3. Mezhepler

Evliya Çelebi eserinde bilgi verdiği toplulukların mezheplerine de değinmiştir. Akra Kalesi hakkında bilgi verirken geçmişten günümüze İslamiyet’e geçiş süreçlerine değinerek Sünnî Kürtler olduğunu vurgulamıştır: “*Tâ Hz. Yunus’tan beri imana gelip Kürt dilini konuşur kalabalık bir kavimdi. Hicretten sonra H. 36 (M. 656-7) Hz. Ali Humeydiye kavmini İslâm dinine davet etti, ancak onlar davete uymadılar. Hazret-i Ali kalabalık asker ile gelince hepsi Hz. Ali’nin ayağını tozuna yüz sürerek İslâm ile şereflendiler. Hâlen Akra kavmi gayet mümin, muavahhid ve Şafîî mezhepli Sünnî kavimdirler. Ve has Kürtlerdir. Hz. Ali bu kavme*

⁴³⁹ EÇ, C.4, s.97.

⁴⁴⁰ EÇ, C.4, s.484.

⁴⁴¹ EÇ, C.4, s.484.

dua ettiğinden çoluk çocukları hesapsızdır."⁴⁴² Müellifin dünya algısında Sünnî-İslâm anlayışı ciddi anlamda ön plana çıkmaktadır. Yaptığı yorumlarda ve aktardığı bilgilerde bu anlayışın tesirinde kaldığı bariz bir şekilde görünmektedir. Kazvin şehrinde söz ederken de Sünnî mezheplerine atıfta bulunmaktadır: "...şehir içinde yerleşik olanlar Şâfî Kürt kavmidir, Deylemî kavmidir, Arap ve Acem de boldur. Ama Bağdad yakın olduğundan çoğunluğu Şafî mezheb erlerdir. Hoca Sâdık ve Ali Bâkır hâl ehli önderlerdir."⁴⁴³

Seyahatnamenin yazıldığı zaman diliminde mezhep olgusunun sosyal ve siyasal hayatı etkileyen çok ciddi bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Hatta siyasal ittifakların oluşmasında ve sosyal hayatın şekillenmesinde insan ve toplum münasebetlerinin kurulmasında en etkili olgunun mezhep olduğu ifade edilebilir. Buna mukabil kavmi etki ve asabiyet neredeyse hiç tesir etmemiştir. Şia ve Rafizi mezheplerine mensup Türkmelerin ve sayıları az da olsa Şii Kürtlerin, Şah İsmail tarafında yer alırken ⁴⁴⁴, Sünnî Kürtlerin, İdrisî Bitlisî'nin de tesiriyle Yavuz Sultan Selim'e destek vererek Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaları bunu göstermektedir. Müslüman Kürtlerin Sünni itikadına yaklaşması Abbasi halifesi El-Mütevekkil Biemrillah ile başlamış olup, Sünni Selçuklu Türklerinin hükümdarı Tuğrul Bey zamanında inkişaf etmiştir⁴⁴⁵. Şii Büveyhioğullarına tâbi olarak varlığını sürdüren Mervanî hükümdarı Nasruddevle b. Mervan'ın 1049-1050 yıllarından sonra Tuğrul Bey'in isteği üzerine Diyarbekir'de hutbeyi Selçukoğulları adına okutması ve 1085 yılında bölgenin Selçuklu hâkimiyetine girmesiyle Sünni kimlik ön plana çıkmıştır. Öyle ki Tuğrul Bey'in Abbasi halifesini Büveyhîlerden kurtarmak için yaptığı sefere Mervanîler'in verdiği Kürt askerleri de katılmıştı. Malazgirt Savaşı'nda da Mervanî Emiri Nizameddin, Alparslan'a on bin asker göndermişti. Bütün bu gelişmelerde mezhepsel yapının, siyasî tablonun şekillenmesinde de etkili olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim 1501 yılında başa geçerek kendi hanedanını kuran Şah İsmail mezhep taassubuyla hareket ederek Sünni Kürtlere saldırmış, Sünnîlere

⁴⁴² EÇ, C.4, s.689.

⁴⁴³ EÇ, C.4, s.487.

⁴⁴⁴ Zeki Beg, s.162.

⁴⁴⁵ Balcı, s.27.

ait türbe, zaviye ve mescitleri yıkarak büyük âlimleri kılıçtan geçirmişti⁴⁴⁶. Bu etki daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu hususla ilgili olarak Hakkari'deki Celo Köyü hakkında şu bilgiler kayıtlıdır: “ *Bir Hakkari Celo 'su şahtan taç giyip bu Köyü imar ettiğinden Celo Köyü derler. Halkı tamamen Şîîlerdir.*”⁴⁴⁷ Bununla birlikte demografik olarak Sünnî ve Şîîlerin kesin olarak ayrılmadığı yerler de bulunmaktaydı. İran'daki Kum Şehrinin halkı Şîî olmakla beraber şehirde Sünnîlerin eğitim gördüğü medreseler de bulunuyordu: “*Suran Kürtlerinden ilim öğrenmek için gelmiş Şafîî mezhepli adamları vardır. Ama şehir halkının tamamı Şîî mezheplilerdir, kalkar, durur, oturur, “Ya Ali!” derler.*”⁴⁴⁸

Evliya Çelebi'nin hak mezhep olarak gördüğü Sünnî mezhebi dışında kalan mezheplere bakış açısı çok uç noktadadır. Mensuplarını ‘dinsiz’ ve ‘mezhepsiz’ olarak nitelediği bu mezhepleri bir anlamda yok saymaktadır: “*Hikmet-i Hudâ bu Sincar Dağı kutsal toprak iken bu yolda böyle dinsiz ve mezhepsizler vardır. Ama Şam da kutsal belde iken onun da Dürzi Dağları 'nda Aklı ve Kızılı, Yezidî, Mervanî, Teymânî ve Nusayrî kavmi gibi mezhepsizleri vardır ki bu da acayip bir hikmettir.*”⁴⁴⁹ Evliya Çelebi günümüze kadar ulaşan bir Yezidîlik geleneğine de eserinde yer vermektedir: “*Bu Kürtlerin dört tarafına bir çizi (çizgi) çizsen o çiziden dışarı çıkmak ihtimali yoktur. Meğer bir adam gelip o yuvarlak çizinin bir tarafını boza, ondan dışarı çıka. Yoksa o çiziden içerde öleceğini bilse dışarı çıkmak ihtimali yoktur.*”⁴⁵⁰ Yezidîleri İslam dini içinde konumlandırmayan Evliya Çelebi onları ‘kelbperest’ olarak görmekteydi. Onlar için “*...hepsi köpeğe taparlar.*” demektedir⁴⁵¹. İlginçtir ki müelliften yaklaşık dört asır önce Sincar'da bulunmuş olan İbn Battuta Sincar'da dindar Kürt Şeyhlerinden söz etmişti. Evliya Çelebi de Sincar Dağı'nın Sin kayasında olduklarını yazmıştır. Osmanlı Devleti'nin Yezidiliğe bakış açısı bunun İslamiyet'in sapkın bir mezhebi olduğu yönündeydi⁴⁵². Yezidiler içinde

⁴⁴⁶ Balcı, s.31.

⁴⁴⁷ EÇ, C.4, s.386.

⁴⁴⁸ EÇ, C.4, s.505.

⁴⁴⁹ EÇ, C.4, s. 99.

⁴⁵⁰ EÇ, C.4, s.99.

⁴⁵¹ EÇ, C.4, s.99.

⁴⁵² Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat...*, s.260.

yaşamamış olan müellifin, aktardığı bilgilerin önemli bir kısmını başka kaynaklardan aldığı düşünülebilir. Hakkında çok teferruatlı ve doğru bilgilere ulaşması zor görünüyordu. Dışa açılma ve yayılma gibi bir hedefi olmayan Yezidilikte, Zerdüşt Sasanîlerde olduğu gibi katı bir sosyal tabakalaşma vardı ve herkesin eğitim hakkı yoktu. Zerdüştlükte de kraliyet mensupları ve din adamları dışındaki kişilerin eğitim alması yasaktı⁴⁵³.

3.4. EKONOMİK FAALİYETLER

Kürtlerin yaşadığı coğrafya önemli ticaret yolları üzerinde yer aldığından 17. yüzyıldan önce, bu coğrafyada ticaret en önemli ekonomik faaliyet olmuştu. Ancak özellikle 17. yüzyıldan sonra İran-Diyarbakır-Haleb ticaret hattındaki yoğunluğun Bursa ve İzmir'e kaymasıyla ticaret önemini yitirmeye başlamış olup, tarım en önemli geçim kaynağı haline gelmiştir. Tarımın yapılamadığı sarp ve dağlık yerlerde yaşayan konar-göçerler için ise hayvancılık en temel ekonomik uğraş olmuştur. Bunun dışında zanaatkârlık, sanayi, memurluk, ganimet, avcılık diğer geçim kaynaklarıdır.

3.4.1. Avcılık

Avcılık, her ne kadar bazı yerlerde eğlence amaçlı yapılıyor olsa da Kürtler çoğunlukla bunu bir gelir kaynağı olarak görüyordu. Özellikle sürülerin otlatılmasının zor olduğu dağlık sarp alanlarda yaşayanlar için avcılık neredeyse zaruri bir beslenme yöntemi sayılıyordu. Yaban koyunu ve keklük bazı yerlerde temel besin kaynağı haline gelmişti. Bunun dışında kaplan ve vaşak gibi postu için avlanan hayvanlar da yer alıyordu.

Evliya Çelebi, Van'ın Mahmudî Hükümeti içinde Davdan Köyü'nde konakladıkları sırada kendilerine karaca, sığın ve yaban koyunu getirildiğini yazmaktadır. Van'ın Pinyanişi Kalesi de avcılık için önemli alanlardandır: "Bu kaleye eteği olan dağlarda kaplan, vaşak ve yaban koyununun hesabını Hudâ bilir.

⁴⁵³ Izady, s.279.

Hatta Kürt ârifleri ol dağlarda kapanlar edip kayaları kazmışlar. Yaban koyunları geçtiği zaman o kapana düşünce kapan kapanıp içine ne düşmüş ise alırlar, koyununu yerler, kaplan ve vaşagını öldürüp postunu alırlar. Bütün halkı böyle yaban koyunuyla geçinirler. Bu dağlarda olan kaplan Silifke Dağları'nda ve Karataşlık'ta olmazdır, at kadar kaplanı olur.”

Bitlis Hanının bizzat kendisinin avcılığa büyük ilgisi vardı. Abdal Han'ında bu iş için çok sayıda eğitimli kuş bulunuyordu: “Öyle avcıdır ki tülekhanesinde yazda kışta yüzlerce doğan, çakır, balaban, zağanos, şahin, sayağı, sunkur, toykun, kırgıl ve karçığa, gücügen, devlengeç, karakuş, atmaca ve karagöz adlı kuşları kendine alıştırıp bağlamıştı.” Kekliklerin göç ettiği sırada Han'ın emriyle başlatılan süre avları aylarca sürüyordu: “Bitlis derelerinde senede bir kere keklik göçkünü mahallinde bir günde 70 bin keklik aldığı sicillâta yazılıdır. Bu av, hanın emriyle yılda bir kere olur. Aşiretinin bütün Kürtleri 8 gün dağları süzerler. Bitlis şehrinin dereleri ve tepeleri kuşlar ve türlü türlü yaban hayvanlarıyla dolup sayılmayacak kadar yüz binlerce keklik avlanır, 3 ay boyunca buralarda ve Bitlis şehrinin içinde keklik satılıp Bitlis halkı koyun ve kuzu eti yemekten kurtulurlar. Bu ava Kürtler arasında helu derler. Binlerce Kürdün hay huyları ile dağlar velvele verir.”

Sincar'daki Kürtler “menn-i selvâ” adlı bir kuş türünü avlıyorlardı. “...menn-i selvâ adında bir kuş bunların dağlarına gelip avlayarak yiyecek edinirler. Bunlar Hazret-i Musa ümmetlerine inen yenen kuşlardır.” Hz. Musa ümmetine indirilen kuş, kudret helvasıyla birlikte adı geçen bıldırcın kuşudur.

3.4.2. Tarım

Evliya Çelebi'nin işaret ettiği gibi Diyarbakir o zaman da önemli tahıl üretim yerlerinden biriydi. “...Diyarbakir içi bir taşlık yerdir. Ama nahiyelerinden yedi tür iri buğday, arpa ve bakla gelir ki somarları on akçeye satılır. Zira geniş vilayeti bakımlı, ovaları güzel ve amber kokulu toprağı insanlar arasında rağbet görür, mezraları bol, hayrat ve bereketleri çok bir bakımlı şehirdir.” Ancak arazinin elverişli olmadığı sarp ve dağlık yerlerde üretim yapılamadığından sıklıkla yiyecek sıkıntısı yaşanıyordu. 16. ve 17. yüzyıllarda üretilen ihtiyaç fazlası tahıla avâriz

şeklinde el konuyordu. Özellikle, doğu seferlerinde Diyarbakir’de görece ağır bir şekilde getirilen nüzül ve sürsat vergileri, çok büyük bir yük olarak görülmüş olmalıdır. Kürt beylerinin çoğu bu vergileri vermeyi reddetmiştir. Yörede büyük bir tahıl artığı olduğu yıllarda bile, bu ekonomik açıdan kullanılamıyordu. Yüksek nakliye giderlerinden dolayı, başka bölgelere satılması kârlı bir faaliyet değildi .

Tarımdaki sulama ihtiyacı kuyular aracılığıyla karşılanmaktaydı. Malatya’daki sulu tarım faaliyetleriyle ilgili olarak şunları kaydetmiştir:“Hepsi 2000 kadar su kuyuları vardır. Bağ ve bostanlarını suladıklarından başka herkes evlerinde gereksinim duyduklarında kuyu suyu kullanırlar. Gerçi su kuyularına ihtiyaçları yoktur ama her hanede birer kuyu bulunur.”

Diyarbakir Eyaleti’nde tarımdan elde edilen tarım gelirleri önemli bir yer tutuyordu. 1518 yılında, yalnız Âmid sancağındaki köylülerden ve şehirli Hıristiyanlardan elde edilen toplam gelir 4,2 milyon akçeydi ki, bunun 2 milyon akçesi timar ve zeametlerden toplanıyordu. Sonraki dönemde timar ve zeamet gelirleri daha da artmıştı.

Eyalette, tahıl dışında başka pek çok ürün üretiliyordu. Bunların birçoğunun nakliyesi de büyük sorun çıkarmıyordu. Evliya Çelebi, gezdiği yerleri anlatırken bunların en önemlilerini sayar. Dicle kenarında yetişen Diyarbakir kavununu övmüştür: “Bu bostanlarda olan sulu kavun bir bölgede olmaz, ancak Van bölgesinde Bohtan kavunu olur. Ama bu Diyarbakir kavunu iridir ve gayet sulu ve yemesi hoştur. Misk ve amber gibi bir tür güzel kokusu var ki bir kere yiyenin dimüğündan bir haftaya dek kavun kokusunun gitmesi ihtimali yoktur; hatta Diyarbakir’in bilginleri ve fâzılları “Hazret-i Ebubekir kavun gibi kokardı”, demişler. Tâ bu derece bir tür kokusu var ki yiyenin yahut koklayanın dimağı amberle dolar. Bu Diyarbakir kavununun kırkar ellişer okka geliri de vardır ve hepsi yeşildir. Diyar diyar erdiği yere dek hediye götürürler.” Bunun dışında salatalık (Mifarikin, Nisibin), üzüm ve şarap (Siirt, Harput, Hisnkeyfa), portakal (Sincar), ceviz (Mardin, Cezire) ve bal (Mardin, Arapkir). Ayrıca, Mardin ve Hisnkeyfa’da sof üretiliyordu ve bütün eyalette bol miktarda et ve deri bulunuyordu. Eyalette üretilen ürünlerin daha eksiksiz bir

listesi mevcut değildir. Bu ürünler içinde, ekonomik açıdan en önemlileri muhtemelen pamuk ve mazıydı. Mazı (meşe ağaçlarının yaprakları üzerinden toplanırdı, mürekkep ve boya yapımında kullanılırdı.) Evliya Çelebi'nin döneminde bölge dışına satılan temel ürün olmalıdır. 17. yüzyıl ortalarında mazı satışlarında büyük bir patlama yaşanmıştır. İhraç edilen mazıların tamamı Diyarbakir-Musul-Van üçgenindeki ormanlardan elde ediliyor, Halep'te satılıyordu.

Zamanın en canlı şehirlerinden biri olan Bitlis'te iklim yumuşak olmasına rağmen, arazinin taşlık olmasından dolayı toprak tarıma elverişli değildi. Bununla birlikte İranlı bahçıvanların hazırladığı 10.000 bahçe vardı. Bu bahçelerin en güzelleri Yakubîlerin elindeydi ve oralarda meyva yetiştiriliyordu. Bazı bahçelerin yılda 8.000 altın gelir getirdikleri oluyordu. Bahçelerdeki çatmalara asmalar sarılıyor, her taraftan fiskiyeler fişkırıyordu. Su ya çarklarla ya da kabak büyüklüğündeki yuvarlak kaplarla yukarılara çıkartılıyordu.

Evliya Çelebi bitki örtüsü üzerine oldukça değerli bilgiler vermektedir. Buna göre üzüm bağları ve meyvecilik yoğun bir şekilde yapılmaktadır. Örneğin Bitlis'te 11 çeşit armut yetiştirildiğini yazmaktadır. “Evvelâ bu şehir içinde sicillâta yazılı 11 çeşit armudu olur ki Malatya şehri'nde olmaz. Bunlardan biri, lezzetli, yemesi güzel ve sulu Abbasî armududur ve meleçe armudu beğenilenlerdir. Türlü türlü sulu üzümleri olur.” Ayrıca Bitlis'in bahçelerini süsleyen bitkiler şu şekilde geçmektedir: “Bu bağda olan tarla tarla gül, sümbül, reyhan, menekşe, erguvan, zerrin, nebatî, deveboynu, kâfûrî, şakâyık, müşk-i rûmî, karanfil, fül, zambak, süsen, nergis, buhûr-ı Meryem, yasemen, lâle, gülhatmi ve bunun benzeri binlerce çiçekler var ki tarla tarla zemini tarh edüp zerrinin (fulya) hoş kokusundan ve diğer çiçeklerden insanın dimağı kokulanır.” Hurma, muz, servi gibi birkaç ağaç türü dışında bütün ağaçlar yetişmekteydi. Limon ve turunç fidanları da keçelerle sarılıp korunmaktaydı. Şehir yüksek dağlar içinde dağlık, taşlık, dar ve sarp yerde kurulduğundan ekilip biçilen tarım arazisi sınırlıydı. Buğday ihtiyacı Muş Ovası ve Rahova'dan karşılanıyordu.

Evliya Çelebi, bağlarında yetişen üzümlerini methettiği Sincar'da, Kur'an-ı Kerim'de de adı geçen kudret helvası yetiştirildiğini kaydetmektedir:

“...Mahsulâtları çoktur. Evvelâ dağlarına kudret helvası yağar, ona Diyarbekirliler ‘gezengüvi’ derler. Müshil bir yeşil renkte kudret helvasıdır. Ve balları ve üzümlerinin benzeri yeryüzünde yoktur.” Burada yetişen dut ağaçları çok olduğundan ipekböcekçiliği gelişmiştir. “Dut ağaçları çok olduğundan ipeği cihanı kaplamıştır. Hatta Mardin Kalesi’nde işlenen değerli şeyler bu Sincar ipeğinden yapılır. Zira bu Sincar Dağı’nın suyu ve havası hoştur. Ekilen toprakları halk arasında değerlidir. Ama ovaları Keys Urbanı elinde berbattır.”

Van’ın toprağı verimli olduğundan tarım ekonomik uğraşlar içinde önemli bir yer tutmaktadır: “Bir toprakları geniş ve verimli bir diyar olduğundan bollukta hiç benzeri yoktur. Hatta yedi çeşit buğday olur ve yedi tür siyah yağlı ve tombul arpası olur. Baklası, nohudu, mercimeği ve tahıllarının hesabını Hallâk ı Ezel bilir. Van lahanası yedi iklimde yoktur ki ikisi bir deve yükü lahanası olur ki her biri fil karnı kadar olur ve gayet ince yaprakları olur, sanki ban yaprağıdır. Maydanozu, kerevizi ve mevzun su kabağı, Van’da yenilir ve çiriş derler bir ottur, pişirilir gayet lezzetlidir ve teresi, soğanı, sarımsağı, kijısı (tereotu veya hardalotu) ve kavun ve karpuzu da güzel olur.” Meyvecilikte de verimin yüksek çeşidin fazla olduğu anlaşılmaktadır: “Evvelâ beğenilen meyvesinden 12 çeşit al yanaklı tebkânî, cangülü, seylânî, zaferanî, ve Şamî adlarında elmaları olur ki misli meğer Kırım diyarında Sudak elması yahut Kocaeli’nde misket elması ve Rum’da Köstendil elması ola, ama bu Van’da o kadar elma olur ki gezintiye çıkanlar birbirleriyle elma cengi ederler. Ve sulu üzümü, Abbasî ve meleçe armudu olur ki benzeri yoktur.”

Yetiştirilen ürünlerin muhafaza edilmesi hususu çok önemlidir. Zira sulama imkânının olmadığı bu devirlerde yeterli miktarda üretim yapılmasında yağışın büyük etkisi vardı ve kurak geçecek bir mevsim, halkı ciddi sıkıntıya sokabilirdi. Ulaşım imkânlarının sınırlı olmasından dolayı başka bir yerden temin edilmesi de çok zordu. Bu açıdan mahsulâtın saklanması ve muhafaza edilmesi için korunaklı ve büyük depolara ihtiyaç vardı. Öte yandan her an bir kuşatma veya savaş tehdidi altında kalabilecek bir topluluk için gıda ve su ihtiyacının uzun vadede karşılanması hayati öneme sahipti. Bunun için en uygun yerler hiç şüphesiz kalelerdir. Yüksek tepeler ve dağlık yerlerde kurulan kalelerde bulunan mağaralar bu ihtiyaca cevap

verebiliyordu. Bunun en güzel örneklerinden biri Van Kalesidir: "...100 tane özel büyük mağaralarda, arpa, buğday, darı, çeltikli pirinç, bakla, mercimek, nohut diğer tahıllar var ki hesabını Hallâk-ı Ezel bilir."

3.4.3. Hayvancılık

Yerleşik hayata geçmeyen topluluklar için en büyük geçim kaynağı hayvancılıktı. Hayvancılıkta otlak ve meralar önemlidir. Diyarbekir eyaletinin dağlarında, göçer aşiretlerin sürüleri için mükemmel yaylalar bulunuyordu. "Diyarbekir valilerinin bütün atları bu ovada yayılır, çayır, tırfıl, yonca ve ayrık otlarıyla meşhur bir mamur yeşillik ovalardır." Seyahatnamede Çapakçur, Elvend, Demavend, Bîsütun ve Sübhan Dağı yaylalarının adı geçmektedir. Sübhan dağında kurtlar bulunmasına rağmen müellifin ifadesine göre koyunlara zarar vermediği için çobanlara rağbet edilmiyordu: "...Kurt ile koyun bu dağda bir yerde gezer, kurt koyuna asla bir zarar vermez. Diğer hayvanlar da böyle, yırtıcı canavarlar şerrinden emin olup korkusuzca ve çekinmeden gezerler. Onun için bu Süphan Dağı'nda çobanlara rağbet yoktur. Çobanların Bağdad canavarına benzer eğitilmiş çok iri köpekleri vardır."

Hayvancılıkla uğraşan konar-göçerler yaylalarda otlattıkları hayvanları için vergi öderlerdi. 1540'ta, Boz Ulus Konfederasyonu, bu bölgeye göç eden, eski Zülkadriye konfederasyonuna mensup göçerlerle birlikte, yaklaşık 2 milyon koyuna sahipti ve yalnızca merkezi hazineye yılda 2 milyon akçenin üzerinde vergi ödüyordu. Bu konfederasyon 17. yüzyılda dağılmıştı, konfederasyonu oluşturan pek çok grup Diyarbekir'i terk etmişti. Ayrıca eyaletin güney ve güneybatısında yeni aşiretler ortaya çıkmıştı ve toplam hayvan sayısı bir yüzyıl önceki sayıyla aynı düzeyde olabilir. Ayrıca, yerleşik hayat sürdüren birçok köyde, kanunnamelerden anlaşıldığına göre, koyun keçi ve sığır besleniyordu.

Evliya Çelebi, o zaman Bitlis'te, beslenen hayvanlardan bahsetmemektedir Ancak pek çok sayıda keklığın varlığını yazmaktadır. Bitlis'teki ziyafetten sonra gösteri yapan Molla Mehmed'in torbasından çıkan kaplan, arslan, leopar ve panter kafasını nereden topladığı ise bilinmemektedir.

Arazinin sarp ve kayalık olduğu Sincar'da, Yezidîlerin katırları ve keçi sürüleri çoktu. Buralarda koyun, manda ve at yetiştirilmezdi. Sincar gibi ulaşım imkânlarının sınırlı olduğu dağlık yerlerde, yük taşımacılığı için katırlar kullanılıyordu. Firarî Mustafa Paşa tarafından Yezidîler'den vergi almak için gönderilen Evliya Çelebi Yezidîlerden aldığı yükü katırlarla getirmişti: “10 adet katır ile yüklü ipek gönderdiler ve bizimle varan adamların ileri gelenlerine beşer okka ipek verdiler, ama niceleri bu hakiri bilip bir kızıl katır yükü ipek ve bir katır yükü üzüm ve incirle nice şeyler verdiler.” Yezidîler köpek yetiştiriciliğine de büyük önem veriyorlardı. Bu durum iktisadî etkiden ziyade içtimaî anelerden kaynaklıydı. “Evlatlarına önce siyah köpek sütü verirler. Bunların diyarında bir köpeğe bir taş atsan o an o adamı aman ve zaman vermeden öldürürler. Zira büyük veya küçüğün, herkesin evlerinde birer, beşer, onar köpekleri vardır ki önce yemeği köpeğe verirler, onlar doyduktan sonra kendileri yerler. Zira hepsi köpeğe taparlar ve bütün köpekler kendileriyle birlikte yatarlar. Bin guruşa ve 10 katıra siyah köpek alırlar. Köpek yetiştiriciliğinin büyük bir anlam taşıdığı bu diyarda kurt bulunmazdı.

Evliya Çelebi, Van'da yetiştirilen camızın filden büyük olduğunu yazmaktadır. Hatta nevruz günleri camız güreşleri yaptırılırdı. Sulak yerlerde yetişen bu hayvan muhtemelen iklimin de elvermesiyle, bu alanda rahat yetiştirme imkânı bulmuştu: “Evvelâ Cenâb-ı Allah bu yeryüzünde Rumeli'nde Serez camızını (mandası), Anadolu'da Adana camızını ve Ermen diyarında bu Van camızını kadar iri ve camız yaratmamıştır. Hatta Mengerusî fiilinden büyük camız olur.” Mahmudî Kürtlerinde, cinsi aşiretin ismini taşıyan cins atlar çoğu yerde methedilmektedir. “Bütün Kürtleri şahbaz ve gazi Mahmudî kavmidir ki bunlarda olan küheylân ve taşdöğen kısa beli, öküz bilekli, dibek karınlı ve sumak burunlu, elma göz, etli, iri ve kesimi güzel Mahmudî mahbûbu atları olur ki diğer Kürtlerde böyle at olmazdır.”

3.4.4. Ganimet

Ganimeti, "müşriklerden alınan veya kaynağı (sebebi) müşrikler olan mallar" olarak tarif eden Maverdi, arasında büyük benzerlik bulunan “fey”in farkının, gayr-ı Müslimlerden savaşmadan alınması olarak açıklamıştır. Th.W. Juynboll ganimeti

savaş meydanında mağlup edilen kâfirlerden alınan, “silahlar, binek hayvanatı ve bütün diğer emval-i menkûle (taşınır mallar)” olarak tarif etmektedir. Ancak bunlara ilaveten ele geçen esirleri ganimet kapsamında mütalaa eden İslam âlimleri de vardır . Ganimet, savaşların yoğun olarak yaşandığı bu devirde önemli bir gelir kaynağıydı. Savaşta elde edilen malların beşte biri hazineye aktarılır, geri kalan beşte dördlük kısım ise savaşa katılan askerlere dağıtılırdı. Yaya askerlere bir, süvarilere iki hisse verilirdi.

Seyahatnamede, Melek Ahmed Paşa'nın Sincar'daki Yezidîler üzerine yaptığı seferden elde ettiği ganimete büyük yer verilmiştir: “...Sözün özü Melek Ahmet Paşa'ya yardıma gelen Van ve Diyarbakir Eyaleti'nin bütün askerleri, Mardin'in, Diyarbakir'in ve diğer kale ve beldelerin sayısız askerleri bu Saçlı Dağı'nın mağaralarından çıkan ganimet mallarını, yiyecek ve içeceklerini, bakır kap-kacaklarını, ev yaygı ve döşeme türü şeyleri 10 gün 10 gece bütün askerler taşıdığı hâlde henüz denizde damla ve güneşte zerre taşımamışlardı.” Mübalağa katılarak tarif edilen bu ganimet miktarının neden bu denli fazla olduğunu kendi üslubuyla şöyle açıklamıştır: “ta bu derece Kârün malına sahip Yezidîler idi. Zira Kerbelâ olayından beri bunlar zengin olup bir melikten tokat yemeyip bir yerleri yaralanmamıştır.” Çetin bir savaştan sonra ele geçirilen ganimetler şöyle tasnif edilmektedir:“Son sözler odur ki Melek Ahmed Paşa'ya 1.060 kesel mal, 11 kese helâl altın, 3.000 tüfenk, 300 denk renk renk çeşitli ipek, yüzlerce denk siyah barut, 300 adet katır, 1.800 adet küçük büyük esir ve hesaplı değerli kumaşlar ile paşa zengin olup kendisine öşr-i sultani düştü.”

Ganimetler sadece savaş meydanlarında ele geçirilmiyordu. Sultanın izniyle, başka bir şehre yağmalama ve ganimet elde etmek amacıyla sefer yağıldığı da görülmüştür. İmadiyye Eyaleti'ne yakın olan Sehend Şehrine İmadiyye hâkiminin yaptığı sefer buna bir misaldir: “Merih-i mâî beytinde bulunduğu içinden harb-ü kıtâl eksik değildir. Hatta H. 962 (M. 1555) tarihinde Sultan Süleyman Han buyruğuyla İmâdiye Hâkimi Sultan Hüseyin bu Sehend şehri yakınında olduğundan ansızın bu Sehend şehrini basıp öyle yağmalayıp harap eder, taş üstünde taş

koymayıp öyle ganimet malları alır ki ‘Hâlâ İmâdiye ülkesi Kürtleri o ganimet mallarıyla zengindir’ derler.”

Melek Ahmed Paşa, Abdal Han üzerine yaptığı sefer sonucunda ele geçen ganimetlerden Hanın kendisine ait 30.000 kuruş değerindeki çadırı Malazgird Beyine vermişti. Malazgird Beyine ait 40.000 koyuna Han tarafından el konulması seferin sebeplerinden birisiydi. Han’ın askerlerinden öldürülenlerden ele geçirilen ganimet malları, gazilere dağıtıldı. Melek Ahmed Paşa’nın bizzat kendi eliyle yaptığı taksimat sonucu, toplanan divanda bulunanlara 270 hil’at giydirildi, 7 adet samur, 9 adet vaşak ve 20 adet sincap kürk giydirildi. Giydirilen kürklerin cinsleri, teşrifata uygun yapılıyor, bir anlamda savaşa katılan beylerin derecelerine ve yararlılıklarına göre değişiyordu.

3.4.5. Zanaatlar

Uzak mesafeli ticaret tüccarlar tarafından, şehirlerdeki ticaret ise zanaatkârlar ve esnaf aracılığıyla yürütülmekteydi. Kervansaray ve hanların yerini şehirlerde çok çeşitli çarşılar ve pazarlar almıştır. Çarşı ve pazarlar, İslâm şehirlerinin değişmez bir unsurudur. Diğer şehirlerde olduğu gibi Diyarbekir’de de benzer işi yapan zanaatkârlar ve esnaflar genellikle kuyumcular çarşısı, demirciler, attarlar, gazzazlar çarşısı şeklinde aynı yerde toplanıyorlardı. İpek yolu üzerinde önemli bir noktada yer alan Diyarbekir’de hemen hemen her türlü çarşı ve pazarlar bulunuyordu. “Bir sınıfı da şehir içinde sanat ehlidir ki her tür sanat ehlinden mevcuttur.” Diyarbekir’de bulunan bezzazistan ve çarşılarla ilgili seyahatnamede şu bilgiler yer almaktadır: “Hepsi 2.008 adet çarşı ve Pazar dükkânlarıdır. Bunlardan birincisi Hasan Paşa pazarı, Sipah pazarı, attarlar pazarı, gelen gidenlerin dimağları bu pazardaki kokulardan kokulanır, kuyumcular pazarı. Bu anılan çarşı Pazar bütün taş kemerler ile yapılmıştır. Demirciler çarşısı, çilingirler çarşısı, cevâhirler pazarı, haffaflar pazarı, palancılar pazarı, gazzazlar çarşısı ve bezciler pazarı. Kısacası 366 esnafların dükkânları mevcuttur. Ama sipah pazarında bedesteni gayet bakımlı, süslü ve iki tarafı demir kapılı sağlam taş yapıdır.” Kazancı esnafının günlük çalışmasını adeta dramatize ederek anlatan Evliya Çelebi, şu bilgileri vermektedir: “Kazancıları yine

örsleri üzere kızıl renkli bakıra on kişi tang tanga tang tanga, diye sofyâne usûlüyle çekiç vurduklarında Hüseyinî sesini duyan ve usulleri yerinde gören maarif sahipleri hayran olur. Tâ bu derece sanat sahipleri her yönden yetkin ustalardır.” Şehirde kuyumcu ve demirci esnafı azdır. Ancak kuyumcu ve altıncılar işlerinde marifetli ustalardır. “Kuyumcuları gümüş kap-kacak yapmada ve altıncıları altın tâc ve saf altın mücevher kap-kacak yapmada benzersiz ustalardır.”

Evliya Çelebi eserinde geniş bilgi verdiği Bitlis'in yığma taştan yapılma Hüsrev Paşa çarşısı ve kapan pazarında 2.100 dükkân olduğunu yazmaktadır. Ticari faaliyetlerin sıkı bir kontrol altında sürdürüldüğü bu pazarlarda tüm pahalı kumaşların, yiyecek maddeleri ve içeceklerin pazar terazisinden geçmesi gerekiyordu. Her malın satış fiyatı tespit edilmişti. Kapan Pazarıyla ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir: “Mîrî kapan bir yerdedir. Bütün ipekler, değerli kumaşlar, yiyecekler, içecekler ve meyveler bu kapana gelip kantardan geçip öşr-i sultanîsi alındıktan sonra satılır ki Evhadullah narhından fazlaya satılmaz. Narh sistemi bir malın satış fiyatında azami sınırın belirlenmesidir. Buna göre toptancıların, perakende fiyatından satış yapmaları da yasaktı.

Bitlis'in demirci ustaları ünlü idiler: “Bitlis'te imal edilen Şeyhani Makrawi ve Ziverzin kılıçları başka hiçbir yerde yapılamıyordu. Bunlar gibi ok ve yayları da övülmeye değerdi. Terzilerin saf yünden hazırladıkları çuha, dikildiği belli olmayacak kadar zarifti. Terzilikte ustalığın ölçüsü dikiş izinin belli olmaması idi. Van'daki terziler için de: “Terzileri Firengi (Avrupaî) şekilli kıyafetler dikerler ki iğne yerleri ipeğin tellerinden fark olunmaz.” demektedir . Ayrıca buradaki berberleri ve saraçları da övmektedir.

Kazvin'de bulunan Şah çarşıları hakkında Kelenter Aka'dan naklederek verdiği bilgiler şu şekildedir: “Kelenter aka nakli üzere tamamı 2060 dükkânları vardır. Nicesi kârgir yapıdır ama bedesteni, kahvehaneleri ve Selmanîleri (berber dükkânları) gayet pâk ve süslü güzellik pazarıdır.”

3.4.6. Ticaret

Tarih boyunca yapılan özellikle uzun mesafeli ticari faaliyetlerde büyük kervanların en değerli ve vazgeçilmez mamulü diyebileceğimiz ipek, Hazar Bölgesindeki Mazandaran, Gilan ve Şirvan vilayetlerinde üretilmekteydi. Bugünkü anlamda serbest ticaret bölgesi olarak tanımlanabilecek olan uluslararası ipek pazarları Halep ve Bursa'da bulunmaktaydı. Tebriz'den başlayarak Bargiri, Bitlis, Diyarbakir ve Birecik'ten geçerek Halep'e ulaşan güzergâh uzun yıllar boyunca ana ticaret yolu olarak kullanılmıştı. Ticaretin önemli bir geçim ve zenginlik kaynağı olduğu Diyarbakir'de çok sayıda tüccar ve bezirgân bulunuyordu⁴⁵⁴. Ancak 14. asırdan itibaren Erzurum, Erzincan, Tokat ve Amasya üzerinden Bursa'ya ulaşan yeni bir hat gelişmeye başlamıştı. İpek kervanları ipek dışında, Doğu'dan aldıkları misk, ravent⁴⁵⁵ ve porselen gibi değerli mallar da getiriyor, dönüşte de Avrupa yünüleri, sırmalı kumaşları, kadifeler, altın ve gümüş götürüyorlardı. 15. ve 16. yüzyıllarda çok sık kullanılan Diyarbakir'den geçen güzergâh, Filistin'deki kutsal mekânları gezmek isteyenler ve aksi istikamette de seyyahlar tarafından da kullanılmıştır. Bu insan yoğunluğunun getirdiği sinerji iktisadî faaliyetleri çeşitlendirmiş, ticaret ve zanaat dallarının gelişmesine de vesile olmuştur. Akkoyunlular devrinde başkentlik yapan Diyarbakir bu devletten önceki hanedanlar zamanında bu özelliğini korumuştur. Bu durum bir anlamda içtimai, iktisadî ve coğrafi şartların tabii bir sonucu ortaya çıkmıştı. Ancak özellikle 17. yüzyıldan sonra İzmir ve Bursa'nın önemli merkezler haline gelmesiyle Halep Hattı ve dolayısıyla bu hattaki şehirler önemini yitirmeye başlamıştı⁴⁵⁶. Hatta öyle ki İstanbul'da üretilmeye başlanan ipek Halep ve Şam'a kadar gönderilmeye başlanmıştı. Ayrıca her sene Avrupa'ya 300.000 franklık ihracat yapılmaya başlanmıştı⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ EÇ, C.4, s.67.

⁴⁵⁵ Ravent: 100-150 cm boyunda, otsu bir bitki cinsi. (Kaynak: wikipedia.org)

⁴⁵⁶ Hendrik Boeschoten, Martin Van Bruinessen, *Evlîya Çelebi Diyarbakir'de*, (Çev. Tansel Günay), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.77.

⁴⁵⁷ Guillaume Antoine Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, Çev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s.168.

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgiye göre Şah Tahmasb döneminde Safevî yönetimine geçen Diyarbakir'de bu dönemde de ipek ticareti önemini artırarak devam ettirmiştir. Tebriz'den başlayıp Halep'e uzanan birinci güzergâhın önemli bir kısmının Safevî Devleti gibi güçlü bir devletin nüfuz alanına girmiş olmasının sağladığı istikrârla ipek ticareti daha sağlıklı yürütülmeye başlanmıştı. Çaldıran Savaşı'na kadar yaşanan siyasal karışıklıklar ve savaşlar bu duruma engel olamamıştır. Ancak bölgedeki hâkimiyeti ele alan Yavuz Sultan Selim vergi ve haraçlarla Safevî Devleti'ni önemli bir gelir kaynağından mahrum bırakarak ekonomik yönden zor durumda bırakmak istemiştir. Bu siyaset kısmen başarıya ulaşmış ve Bursa'ya ulaşan ipek miktarında önemli düşüşler olmuştur. Muhtemelen Bursa'nın merkezî idareye yakın olması bu ekonomik tedbirlerin uygulanmasını mümkün kılmıştır. Ancak Halep güzergâhının merkezî yönetimin etkisinden uzak olması burada aynı sonucun görülmesini engellemiştir. Nitekim Diyarbakir Eyaleti'nin ikinci beylerbeyi Divane Hüsrev Paşa (1522-1528) dahi İran'dan ipek ithal etmiştir.

Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Halep güzergâhını ele geçirmesi, Safevî Şahı I. Abbas'ı farklı bir çözüm yoluna sevk etmiştir. İpek ticaretini doğrudan devlet eliyle yürütme kararı alan Şah, Avrupa'ya deniz yoluyla ihraç etme yolunu seçmiştir. Deniz yolu fikri başarılı olamamışsa da ipek ticaretinin İsfahan'dan yürütülmeye başlanmasıyla, mevcut güzergâhın güneyinde Irak ve Suriye üzerinden yeni bir ipek yolu oluşmuştur. Öte yandan daha önce de ifade edildiği gibi 17. yüzyıldan sonra Bursa ve İzmir'in önemini artırmaya başlamasıyla, Diyarbakir eski önemini büyük ölçüde yitirmiştir. Bundan sonra bölgede tarım ön plana çıkmaya başlayacaktır⁴⁵⁸.

Bitlis'te Hıristiyan Yakubîler ticareti ellerinde tutuyorlardı. Bunlar İran ve Gürcistan ile ticaret yapıyorlardı⁴⁵⁹. “*Bir fırkasının çoğu tüccardır ki genellikle Acem diyarına ve Gürcistan'a mal götürüp eşya getirirler.*” Seyahatnamenin Bitlis ile ilgili

⁴⁵⁸ Boeschoten, Bruinessen, s.78.

⁴⁵⁹ Wilhem Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, Çev. Haydar Işık, Alan Yayınları, İstanbul 1989, s.43.

bölümünde sıklıkla Gürcü kölelerden sözedilmesi, köle ticaretinin de yapıldığını göstermektedir⁴⁶⁰.

Sincar'daki bağların çokluğundan bahseden müellif Bağdad, Basra ve Lahsa'yı kuru üzümleri ile Sincarlı tüccarların doyurduğunu ifade etmektedir⁴⁶¹.

Dicle nehri üzerinde tulumlardan yapılan kelek gemileri⁴⁶² ile Diyarbakir'den, Hasankeyf'i takip ederek, Cizre'ye kadar olan alanda ticaret yapılmaktaydı. Dicle nehriindeki akıntının fazla olmaması buna imkân vermiştir: “...*Büyük Şat üzerinde 20 adet gemi üzere sağlam bir köprü vardır ki seyre değer. Diyarbakir'den Hasankeyf'ten ve Fındık Kalesi'nden kelek gemileri gelse köprü bekçileri köprüünün ortasında iki gemiyi açıp kelekler geçer, sonra yine kapatırlar.*”⁴⁶³ Bu kelek gemileri Hasankeyf'ten geçtikten sonra Aştı aşiretinin adamlarına bâc öderlerdi⁴⁶⁴. Dicle üzerinde kelek gemileriyle ulaşım sağlanırken, Fırat Nehri'nde ma'diye⁴⁶⁵ gemileri, sallar ve potlar⁴⁶⁶ kullanılıyordu⁴⁶⁷. Bu durum, muhtemelen iki nehir arasındaki debi farkındandı. Kelek gemileriyle yapılan ticaret yakın zamana kadar devam etmiştir.

Ticaretin olduğu yerlerde hanlar ve kervansaraylar vazgeçilmez unsurlardır. Kervanların dinlendiği bu mekânlar aynı zamanda mal değişiminin yapıldığı ve bir anlamda toptancılarla (*getürücü*)⁴⁶⁸ perâkende satış yapan esnafın (*mukim, oturakcı*)⁴⁶⁹ buluştuğu yerlerdi. Evliya Çelebi'den yaklaşık yüz yıl önce Anadolu'yu

⁴⁶⁰ EÇ, C.4, s.171.

⁴⁶¹ EÇ, C.4, s.99.

⁴⁶² EÇ, C.4, s.114.

⁴⁶³ EÇ, C.4, s.727.

⁴⁶⁴ EÇ, C.4, s.737.

⁴⁶⁵ Robert Dankoff bu tabirin “sudan geçit” olduğunu değerlendirmiştir. (Okuma Sözlüğü, “ma'diye”, s.193)

⁴⁶⁶ Altı düz kayık. (Okuma Sözlüğü, “pot”, s.226.)

⁴⁶⁷ EÇ, C.4, s.24.

⁴⁶⁸ Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, Osmanlı Devleti Tarihi, (Ed. E. İhsanoğlu), Cilt II, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999, s.563.

⁴⁶⁹ Kütükoğlu, s.563.

gezmiş olan Alman Seyyah Hans Dernschwam, Müslümanların yanlarında köpek ve domuz gibi yatırmadıkları için kervansaraylar inşa ettiklerini aktarmıştır⁴⁷⁰.

Evliya Çelebi, Diyarbakir'deki Melik Paşa Hanı hakkında şunları aktarmaktadır: “...*Rumkapısı'nın iç yüzünde kale gibi taş yapı güzel bir handır ki sanki henüz yapı ustası elinden çıkmıştır. Bütün kubbeleri kurşun ile kaplı bakımlı bir dinlenme yeridir. Ama ne yazık ki Diyarbakir valilerinin delileri oturmaktadır. Eğer uslu adamlar otursa idi bu teklifsiz konukevi bir cennet köşesi olurdu.* Bir başka kervansaray hakkında bilgi verirken de burada oturan sekban ve sarıcaların muzır davranışlarını şöyle aktarmaktadır: “*Burada da paşanın sekban ve sarıcaları oturmaktadır. Kendilerinden başka bir adam bu hana yanılıp girse sekbanlar köpek gibi o adama üşüşüp parça parça ederler. Sarıcalar görse sarıca arı gibi sarılıp adamı sokarlar.*” Bunlar dışında Diyarbakir'de Hasan Paşa Hanı ve Bezirgân Hanı olduğunu yazmaktadır. “*Çoğu halkı tüccardır ki zengin bezirgânları vardır.*”⁴⁷¹ Hatta Diyarbakir'de Çinli bir bezirgânın yaptırdığı camiden (İpariye Camii) bahsetmektedir.⁴⁷² Otel, motel gibi konaklama yerlerinin olmadığı bu devirde bu ihtiyacı karşılamak amacıyla yapılmış Garip Bekâr Hanları ile ilgili olarak: “*...Bunlarda bütün ülkelerden gelmiş, tüccar, zengin, zanaat ve meslek sahibi garipler birbirlerine kefil olup bu odalarda edeplince kalırlar.*” denilmektedir⁴⁷³. Bunlar dışında Bitlis'te 9 adet kervansaray,⁴⁷⁴ Van'da Gümrük Hanı, Kürt Ahmet Ağa Hanı ve Kapan Hanı bulunmaktaydı⁴⁷⁵.

3.4.7. Sanayi

Makinalaşmanın olmadığı bu dönemde üretim elde yapılyordu. Dericilik(debbağlık), gazzazlık, boyacılık, dokumacılık en önemli ve yaygın sanayi

⁴⁷⁰ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Çev. Prof. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yay., Mersin 1992, s.220-221.

⁴⁷¹ EÇ, C.4, s.67.

⁴⁷² EÇ, C.4, s.48.

⁴⁷³ EÇ, C.4, s.48.

⁴⁷⁴ EÇ, C.4, s.133.

⁴⁷⁵ EÇ, C.4, s.265.

kollarıydı. Üretilen mamullerin özellikleri şehirlere ve bölgelere göre farklılık gösteriyordu. Hatta kimi zaman bu mamullerin isimleri üretildikleri yerlere ithafen veriliyordu. Seyahatnamede Bitlis Hanı'na yapılan seferden sonra ele geçirilen ganimetler arasında yer alan hançerlerin türleri verilirken üretildikleri yerle bağlantı kuruluyor: “...*Ve 3 sandık hemen kılıflı ve çıplak 6.000 adet Kürt işi hançerler çıktı. Her biri başka bir tarzda kimi Buhtî, kimi Cıskavî, Mahmudî, Zirikî tarzı ve Sağmanî tarzı hançerler çıktı.*”⁴⁷⁶

Önemli ticaret yolları üzerinde yer alan şehirlerde sanayinin daha gelişmiş olduğu görülür. Bunda pazarlama imkânlarının daha iyi olması etkilidir. Diğer yerlerde ise, ihtiyaçla sınırlı üretim yapılmaktaydı.

Diyarbakir sadece Kürt yerleşimi içinde değil, Osmanlı Devleti eyaletleri içinde en önemli dokuma merkezlerindendi⁴⁷⁷. Burada önemli ölçüde iplik veya ipek ipliği üretiliyordu⁴⁷⁸. Kaftan, kapama (astarlı kaftan veya pamuklu hırka), şalvar, zıbın, iç çamaşırı ve entari yapıldığı gibi astar olarak da kullanılan “*bogası*” denilen dokuma üretiminde Diyarbakir ileri seviyedeydi. 1640’da verilen fiyatlara göre, İstanbul’da satılanlar içinde en üstün kaliteli “*bogası*” kumaşları Musul’dan sonra Diyarbakir bogasıları idi. Dericiliğin çok geliştiği Osmanlı Devleti’nde Diyarbakir en büyük üretim yerlerindendi.⁴⁷⁹ “*Diyarbakir’de işlenen kılıç, gaddâre, hançer, bıçak, kuyumcu işleri, kırmızı bezi, gül-şeftâli sahtiyanı, pabucu, mesti ve çizmesi boldur.*”⁴⁸⁰ Diyarbakir’de bunlar dışında da hemen hemen her üretim alanıyla ilgili çarşı pazarlar bulunuyordu⁴⁸¹. Ancak ipek üretimi bu durumla ilgili istisna oluşturmaktadır. Diyarbakir ipek ticaretinin önemli bir durağı olduğu halde Halep, Mardin ve Maraş gibi ipek işleyen önemli şehirlerarasında sayılmamaktaydı. Bu

⁴⁷⁶ EÇ, C.4, s.344.

⁴⁷⁷ Enver Ziya Karal, Osmanlı Devleti Tarihi, TTK yayınları, c.2, s.243. Kütükoğlu, s. 636.

⁴⁷⁸ Karal, s.240.

⁴⁷⁹ Kütükoğlu, s.632.

⁴⁸⁰ EÇ, C.4, s.66.

⁴⁸¹ EÇ, C.4, s.67.

durum muhtemelen Diyarbekir âyanının ipek elbiselere rağbet göstermesi ve üretimin iç talebe yönelik olmasıyla ilgiliydi⁴⁸².

Bitlis'te el sanatları doruk noktasına yükselmişti. Dericilik ve boyacılıkta çok ileriydiler. Özellikle o dönemlerde Avrupa'nın işlemlerini henüz bilmediği sahtiyan derileri ünlüydü. Bunlar Avrupa'ya ihraç ediliyordu. *“Bir başka beğenilen işleri de debbağlardır ki Rumeli diyarında Edirne'nin kırmızı sahtiyanı, yine Rumeli'de Öziçe mor sahtiyanı, Anadolu'da Konya ve Kayseri'nin sarı sahtiyanları meşhur iken bu Bitlis şehrinin sarı sahtiyanı, pamuk gülü, şeftali gülü, gökrenge, ebrî, gülgünîsi, kırmızısı, koyun pembesi, yeşil, turuncu ve meneviş (dalgalı) sahtiyanları olur ki sanki Hitayî ve Ahmed-âbâdî kâğıt gibi parlak ve güzel sahtiyanları olur ki bir diyara mahsus değildir.”*⁴⁸³ Dericiliğin bir kolu olan ciltleme alanında da benzersiz ürünler üretiliyordu. Ancak uzak yerlere kadar hediye olarak gönderilen bu ciltlerin debbağlanmasında köpek pisliği kullanılıyordu. Bu durumun Evliya Çelebi için şaşırtıcı olduğu anlaşılmaktadır. *“Hatta bazı tüccarlar, yolcular ve ileri gidenler diyar diyar hediye ve hatıra olarak götürüp kitaplara ve Kelâmullahlara cilt ederler ki içinde “âyetün min âyâtillâh” olur. Ama ne hikmettir ki yine köpek pisliğiyle tabaklanır. Bu çeşit renkli sahtiyanlar ta dip Firengistan'a gider, orada da çok beğenilir ama onlar öyle sahtiyan edememişlerdir.”*⁴⁸⁴ Bitkilerden üretilen sarı renkli isperek boyası da önemli mamullerdendi⁴⁸⁵. *“...Bu Bitlis'te işlenen renkli sahtiyan ve çeşit çeşit danedar yeryüzünde yoktur. Ve boyahanesi yine usta boyacılarıdır ki isperek nefîsi boyası bir diyara mahsus değildir.”*⁴⁸⁶

Evliya Çelebi, eserin Bitlisle ilgili kısmında her fırsatta övdüğü ve hayranlığını ifade ettiği Abdal Han'ın çok iyi bir gazzaz (ipek üreticisi) olduğunu yazmaktadır. *“Gazzazlıkta Abdullah Ca'fer-i Tayyâr yahut imam Muhammed Gazzalî'dir.”*⁴⁸⁷ Abdal Han bizzat ürettiği çeşitli mamulleri uzak yerlere kadar

⁴⁸² Bruinessen, s.84.

⁴⁸³ EÇ, C.4, s.169.

⁴⁸⁴ EÇ, C.4, s.169.

⁴⁸⁵ Köhler, s.42-43.

⁴⁸⁶ EÇ, C.4, s.134.

⁴⁸⁷ EÇ, C.4, s.150.

gönderiyordu: “Mürekkebe su koyacak yuvarlak kaşıklar, makta’lar, zıhgîr sehpaları ve göz sürmesi milçeleri yapıp diyar diyar hediyeler gönderir.”⁴⁸⁸

Yukarıda sayılan şehirler dışında, daha sınırlı üretimin olduğu yerler de vardı. Mardin’de at zırhı, eyer örtüsü, çârkâbı (bir tür ipek) üretilmekteydi⁴⁸⁹. Malatya’nın beyaz pamuk ipliği ve beyaz pamuk bezi gayet meşhurdu⁴⁹⁰. Geleneksel giyimde önemli yer tutan şal ve şapik büyük ölçüde Şirvan’da üretiliyordu: “Cümle Kürdistân halkının geydikleri alaca şal ve şâpik cümle bu Küfre kasabasında işlenir.”⁴⁹¹

Neft olarak tabir edilen petrol türünün yaygın olarak kullanıldığı görülür. Van Kalesi’ndeki mağaraların birinden kendiliğinden çıkan neft yağı büyük bir havuzun içinde toplanıyordu. Havuz dolduğunda Van defterdarı tarafından tüccarlara satılan bu neft madenin olduğu mağara kapalı tutulurdu. Yangın ihtimaline karşı suyun pek etkili olmadığı neft madeni için toprak yığınları hazırlanmıştı. “Allah’ın emriyle bir mağarada neft yağı madeni vardır ki kayadan akıp büyük bir havuzun içine toplanır, o büyük havuz dolduğunda mirî tarafından Van defterdarı tüccarlara satar, tam bir seyirliktir. Ama bu mağara da gece gündüz kapalı durur. Hatta bu mağaranın bir tarafında öbek öbek temiz toprak yığılmış durur. Allah saklasın bu nefte bir ateş isabet etse üzerine bu toprağı döküp söndürürler.”⁴⁹²

Gümüş ve kurşun üretiminde Keban ve Maden’in Osmanlı Devleti’nin en önemli merkezlerden olduğu görülmektedir. Öyle ki 554.870 okkalık gümüş üretiminin 175.000 okka kadarı buralardan elde edilmekteydi.⁴⁹³ Ergani de önemli bakır üretim merkeziydi. Ancak gümüşün % 32’si, bakırın % 42’si üretimin eritmeyle yapılmasında dolaylı zayı oluyordu. Ergani bakır madeni ocağı, Avrupa’dan getirilen mühendisler aracılığıyla ıslah edilmeye çalışılan ilk ocaklardandı.

⁴⁸⁸ EÇ, C.4, s.150.

⁴⁸⁹ EÇ, C.4, s.345.

⁴⁹⁰ EÇ, C.4, s.16.

⁴⁹¹ EÇ, C.5, s.6.

⁴⁹² EÇ, C.4, s.241.

⁴⁹³ Karal, s.249.

3.5. DİL VE EDEBİYAT

3.5.1. Evliya Çelebi'ye Göre Kürt Dili'nin Ortaya Çıkması

Evliya Çelebi Kürtçe'nin ortaya çıkışını Nuh Tufanı'ndan sonrasına kadar götürmektedir. Nasıl ortaya çıktığı hususunda eserinde sık sık yer verdiği Ermeni Tarihçi Mikdîsî'den alıntı yaparak bilgi vermiştir. “...Nuh Tufanı'ndan sonra imar olan Cudi şehri'dir, sonra Sincar Kalesi'dir, bundan sonra da Mefârikin Kalesi'dir. Cudi şehri sahibi Hazret-i Nuh ümmetinden Melik Kürdim altı yüz sene yaşayıp Kürt diyarlarını gezip dolaşarak bu yere yerleşmiştir. Burada çoluğu çocuğu gayet çok olup İbri dilinden kendine göre ayrı başka bir dil peyda etti ki ne İbrî'dir, ne Arapça, ne Farsça, ne Derî dilidir ve Pehlevî dilidir, ona hâlâ Kürdim dili derler. Bu Meyyafârikin diyarında ortaya çıkıp Kürtler arasında hâlâ kullanılan Kürt dili Hazret-i Nuh ümmetinden Melik Kürdim'den kalmıştır.”

Diyarbakir başta olmak üzere Kürtçenin bugün konuşulduğu yerlerde yayılmasında Mervaniler'in büyük katkısı olmuştur. Hatta İslâm fetihlerinden sonra bölgeye yerleştirilen Benî Bekir, Benî Tagrib, Benî Temim, Benî Kays, Benî Bedir gibi Arap aşiretlerinin Kürtleşmesinde aynı hanedanın Kürtçe konuşması etkili olmuştur. Siirt, Mardin, Tillo, Hasankeyf, Sason gibi belirli şehir ve kasaba merkezleri hariç kırsaldaki bütün Arap aşiretleri ile Diyarbakir'in güneyinden başlayarak, Batman'a, Midyat'a kadar olan bölgelerde Araplar zaman içerisinde Kürtleşmiştir. Kürt Mir ailelerinin kendilerini daima Abbasi soyundan bir kola nispet etmeleri bu durumun bir göstergesi niteliğindedir. Hakkâri Beyleri ve Bitlis'teki Şerefhanlar bunu devam ettirmekteydiler⁴⁹⁴. Cizre Beyleri de soylarının Halid Bin Velid'e dayandığına inanmaktaydılar⁴⁹⁵.

⁴⁹⁴ Ramazan Balcı, Osmanlı'nın Doğu Siyaseti, Yitik Hazine Yay. İstanbul 2010, s.28.

⁴⁹⁵ Gencer, a.g.m. s.79.

3.5.2. Seyahatnamede Geçen Lehçeler

Kürtler'in dağlık alanlarda yaşamaları aralarındaki ulaşım imkânlarını kısıtladığı gibi, iletişimi de zayıflatmıştır. Bundan dolayı birbirinden farklı lehçeler ortaya çıkmıştır⁴⁹⁶. Bu durumun doğal bir sonucu olarak dilde birlik sağlanamamıştır. Evliya Çelebi bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Kürtlerin yaşadığı yerler dağlık, taşlık ve uçsuz bucaksız ovalar olduğundan 12 tür Kürt dili vardır.” Evliya Çelebi 24.000 ülke olarak tarif ettiği Kürt diyarı için “Ve her ülke kavminin bir çeşit kelimeleri, ibareleri, sözleri vardır ki birbirlerinin lehçesini bitişğinde olan kimseler anlar, yoksa bir ülkesi uzak olan kimseler iki ülke aşırı olan kavmin sözlerini tercüman ile anlar.” demektedir⁴⁹⁷.

Evliya Çelebi on iki tür Kürt dili demesine rağmen on altı lehçe ismi aktarmaktadır. Bunlar Zazaca, Loloca, Hakkâri'nin Cilo dili, Avnikî, Mahmudî, Şirvanî, Cizrevî, Pisanî, Sincarî, Harirî, Erdelanî, Soranî, Halitî, Çekvanî, İmadî(Amedî) ve Rojikî lehçeleridir.⁴⁹⁸ Aktarılan bu lehçelerden Zazaca, Rojikî ve Erdelanî lehçelerinin anlaşılmaz olması muhtemeldir. Fasih konuştuklarını ifade ettiği Ardalân Kürtleri'nin “*âb bidih*” (su ver) yerine “*av beh*” dediklerini aktarır⁴⁹⁹. Rojikî lehçesinin neden anlaşılmaz olduğuna daha sonra değinilecektir. Bu üç lehçe dışındakiler kuzey lehçeleri (Kurmancî) topluluğunun çeşitleridir. Pisanî, Halitî ve Çekvanîler ile Zozo ve Lololar Bingöl yaylalarında müellifin gördüğü topluluklardır. Hakkari'deki Cilo ve Van dağlarındaki Mahmudîler'i Van'da bulunduğu sırada görmüştür. Avnik, Erzurum'un doğusundaki bir bölge ve bir kaleye verilen isimdir. Bu lehçeyi bölgeye yaptığı ilk gezi sırasında duymuştur. Şirvan, Behdînân'daki bir bölgedir. Evliya Çelebi, Behdînân ve Cizre'de zarif ve akıcı bir dil kullanıldığını ifade etmiştir⁵⁰⁰. Cizrevî ve İmadî lehçeleri aynı ismi taşıyan Cizre ve Amadiya bölgelerinde konuşulan lehçelerdir. Harir bölgesi Revanduz'un güneyindeki Zap

⁴⁹⁶ Mehrdad R. Izady, *Bir El Kitabı Kürtler*, Çev. Cemal Atila, Doz Yay., İstanbul 2004, s.318-319.

⁴⁹⁷ EÇ, C.4, s.711.

⁴⁹⁸ Bruinessen, s.18.

⁴⁹⁹ EÇ, C.4, s.711.

⁵⁰⁰ EÇ, C.4, s.711.

Suyu üzerinde yer almaktadır. Harirî lehçesi güney ve kuzey kürt lehçelerinin karışımı özelliğini taşımaktadır. Ancak Erdelânî lehçesi ile Sanandaj ve çevresinde (Erdelan Emirlîği) konuşulan dili mi, yoksa beyliğin ebedi dili olan Goranî'yi mi kastettiği anlaşılmamaktadır. Soranî olarak bildirilen lehçe Soran Emirlîği'nin konuştuğu güney lehçesinden ziyade Meyyâfârikin (Silvan) yakınlarında Batman çayı boylarında yaşayan Soran adlı topluluğun konuştuğu dili ifade etmektedir⁵⁰¹. Rojikî Lehçesi Bitlis'te aynı adı taşıyan Rojikî Aşiretinin konuştuğu bir lehçedir. Bunun anlaşılmaz olmasının sebebi içinde çok sayıda Türkçe, Arapça, Farsça ve Ermenice kelime geçmesidir.

3.5.3. Kürtçe Konuşmalara ve Eserlere Örnekler

Evliya Çelebi özellikle sözlü edebiyata ait eserleri alıntı yaparak seyahatnamesine aktarmıştır. Belki de bu seyahatnameyi farklı kılan en önemli özelliklerden birisi budur. Farklı bölgelerden eserlere yer verilmiş olması bize mukayese imkânı tanımaktadır.

Kürt şairlerinin Hemedan'daki Elvend Dağı için söylediği şiir seyahatnamede şu şekilde geçmektedir:

Elvend-i mâ levend-i mâ

Bâdâş yâr-ı ğâr-ı mâ

Yek câm be-dih in bâde-râ

*Ferzend-i kûh-Elvend-i mâ*⁵⁰²

(Elvendimiz levendimiz. Mağara arkadaşlarımız olsun bizim. Bu badeden bir kadeh sun bize. Sen bizim Elvend dağının çocuğusun.)

⁵⁰¹ Bruinessen s.18.

⁵⁰² EÇ, C.4, s.470.

Cizre bölgesinde yer alan Habur Nehri üzerinde keçi derisinden yapılan sallarla ulaşım sağlanıyordu. Kelek sahiplerinin çalıştıkları sırada okudukları Kürtçe şiir şu şekildedir:

Çuma Ciziri kelek berdânî

Çuma Hâburî hivet vedânî

Ayayaya oyoyoyoyo oyoyoyoyo

*Amân-ı Mürvet azîzim boçi kelendu.*⁵⁰³

Çûme Cizîrê, kelek berdanê

Çû Xabûrê, xîvet vedane

ayayaya oyoyoyo oyoyoyoyo

eman murûwet ezîzim, bo çî kelendû

Eman mûrûwet ezîzim, boçi kelendû

şa murûwetî, şa murûwetî, biroyî, biroyî, biroyî

Eman mûrûwet ezîzim, bo çî kelendû

Eman mûrûwet ezîzim, bo çî kelendû(nakarat)

Îro dur o je mekan dûr e, xûb xûb

Îro dur o je mekan dûr e, xûb xûb

Bejnik zirav e, xal zahûr e, xûb xûb

⁵⁰³ EÇ, C.4, s.61.

Bejnîk zirav e, xal zahûr e, xûb xûb (nakarat)

Îşev çî şev e, şevêkî darî, xûb xûb

Cehfin terîş e, baran dibarê, xûb xûb

Ayayaya oyoyoyo oyoyoyoyo

Eman murûwet ezîzim, bo çî kelendû(nakarat)

1- Cizre'ye gittim, salları salıvermişlerdi / Habur'a gittim, çadırları kurmuşlardı / ayayaya oyoyoyo oyoyoyoyo / aman, insaf et canım, bunu niçin yaptın bana?

2- Evden uzak kalalı, bugün iki gün oluyor / Boynu incedir, beni gözüküyor.

3- Bu gece nasıl bir gecedir, (böyle) karanlık bir gece?/...(?), ve yağmur da yağıyor.

Seyahatnamede verilen edebi eserlerin bir kısmında diller arasında ciddi bir etkileşim olduğu görülmektedir. Bitlis'te konuşulan dilde yazılmış bir şiir bu durumu daha iyi açıklamaya yardımcı olacaktır.

Bu dil hopanını lutf eyleyüp çanik-i keremlan yap

Eger ihsan edersen bize hüsnün hırhırın bir çap

Acebmi çinçihir olsam ki zülfün etdi bir kullab

Meni piçkir edipdir çanik-i hicran sen çalarsan çap

Acib pitlura pitrepoh olup gilzara gelmişdir.

Bu şiir Kürtçe'den ziyade bir Türk lehçesi ile yazılmıştır. Kuvvetle muhtemeldir ki bu Azeri Türkçesidir. Şiirde geçen “meni” ve “edipdir” gibi söyleyişler Azeri lehçesine aittir. Bitlis Beyi Abdal Han'ın Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa için düzenlediği ziyafete katılan Evliya Çelebi'nin aktardığı bir konuşmada da benzer söyleyişler görülmektedir. Ziyafetten sonra yaptığı

gösterilerinden etkilendiği Molla Mehmed'in tuhaf görünümlü atına uzun süre şaşkınlıkla bakan Evliya Çelebi şu tepkiyle karşılaşmıştır: “*Kişi ne çoh bahmışsan. Yohsa satın mı alırsan. Mu benim ecdâd-ı izâmımdan berü kalmış atımdır. Paşan dahi istese men muni vermenem. Ve cihan halkı muna behâ yetiştirmeyelerdir.*”⁵⁰⁴ Bu konuşma özellikle Bitlis'teki Kürtler arasında Türkçe'nin iyi derecede bilindiğini göstermektedir. Aktarılan şiir ve konuşma, Bitlis'teki Rojikîlerin en azından kentlileşmiş kısmının içinde Arapça, Farsça ve Ermenice kelimelerle dolu bir Türk lehçesi konuştuklarını göstermektedir. “Rojikî” aşiretinin oluşum sürecine bakıldığında bu hususla ilgili bazı ipuçlarına ulaşılabilir. Kürtçede “*bir gün*” anlamına gelen “*rojek*” kelimesinden türeyen “*Rojikî*” ismi kaynağını, aşireti oluşturan farklı kökenlere mensup 24 topluluğun bir günde toplanarak konfederasyon oluşturmasından almaktadır. Farklı kökenlere mensup bu topluluklar içinde Türkler de vardı. Öte yandan Bitlis şehrinin, Tebriz'den başlayıp Halep'e uzanan ticaret yolunun üzerinde yer alan önemli bir durak olması bu şehrin jeopolitik önemini arttırmış ve Türkçe, Farsça dillerinin bilinmesini ve konuşulmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum, dil ve edebiyat üzerinde ticaretin dolaylı da olsa tesirli olduğunu göstermektedir.

Bitlis'te konuşulan Azerî lehçesinin bir benzeri Kürtler'in yaşadığı Hemedan şehrinde de görülmektedir. “*Harada idin, pes men neylerem, men dilediğim edermen, heze telisemen*”. Bu örneklerde Bitlis'teki gibi “men” kelimesi geçtiği gibi yemin ederken de on iki imamı belirtmek için Kürtçe “*Düvâzdeh*” kelimesini kullanırlar: “*Güzelce Şah başıyçün ve kırmızı Murtaza Ali hakkıyçün ve Düvâzdeh İmamlar ervâhiçün*” derler. Evliya Çelebi Yaka Türkmeni dili konuştuklarını ifade ettiği Hemedan halkının Kürtçe ve Ermenice bildiğini de aktarmaktadır⁵⁰⁵. Diller arasında kelime alışverişi olduğu gibi yöre halkı her iki dili de müstakil olarak biliyordu. Bu durumu günümüzde de gözlemlemekteyiz. Yaşadığımız bölgede üç dilin yer yer dört dilin tüm kurallarıyla bilindiği ve konuşulduğu çok yerler vardır.

⁵⁰⁴ EÇ, C.4, s.121.

⁵⁰⁵ EÇ, C.4, s.467.

Diyarbakir'i şiir ve edebiyatın etkili olmasını buranın bir doğu şehri olmasıyla açıklayan Evliya Çelebi bu durumu şöyle ifade eder: “*Şark diyarı olduğundan bölgesel şive ile belağat üzere konuştuklarında gönlü yaralı âşıklar hayat bulur. Her davranış ve hareketleri, yürüyüş ve duruşları adamı hayran eder. Hepsi zarif ve nükteci çocuklardır.*”⁵⁰⁶ Edebiyatın, insan karakteri üzerinde etkili olduğuna inanan Evliya Çelebi, bunun sonucu olarak gördüğü insanların hal ve hareketlerine olan hayranlığını gizlememektedir: “*Bu şehir doğu tarafında ve Acem'e yakın olduğundan nice yüz fasih ve beliğ usta şairleri vardır. Çoğu Fuzulî ve Rûhî-i Bağdadî tarzı kaside söyleyen seçkin şairleri vardır. Bunlardan biri ünlü Cevşenî'dir.*”⁵⁰⁷

Gönül şok-i rihlet vejd ile şâr enbâr gelmişdir

Hobân kandîrden gökrûz olup bâzâra gelmişdir

Gamunla ten müşîr olmak dil-i bîmâra gelmişdir

Olup hâsâk bulan beş bây için Timân'a gelmişdir

Hunâ nârıyla hârûn olmadan bîzâra gelmişdir

Bu dil hânini lutfâ eyleyüp cânun keremler yap

Eğer ihsân idersen bize hüsn-i harharın ber çap

Aceb mi haccahîr olsam ki zülfün itdi bir kullap

Meni beçkîr idüpdür cân ki hicrân sen çalarsın çap

Aceb batlu diyerse poh olup gülzâre gelmişdir

⁵⁰⁶ EÇ, C.4, s 49.

⁵⁰⁷ EÇ, C.4, s.50.

Başına müdde-i sardı bahruk döndü errâke
Göricek cehresin pâk etmek için koydu hârâke
Cela gozlık ve çîh turluk ider bak imdi nâ-pâke
Rakib-i dil-vesîd cânâ olup lâkût-ı hem lâke
Anınla hâb iderdi dün bugün inkâra gelmişdir.
Gönîzik eyleyüp bâd ol rakîbe urdı bir şeyhîk
Acâ'ib pürbetür olup misâl-i dîkdike hattîk
Bakup tıklîzına yüzün çevirdîri idüp pıhhık
Bî-hamdi'lleh çıkarmış sarîk ulu müddeî şittîk
Celâz olsa aceb mi her belâ ağyâra gelmişdir.
Giyüp eĝnine çındırla palâs pohunu ol sehâr
Kinâf-ı kûgâ gör göt var gibi gelmiş kim ol deyyâr
Çîz u çîzhûş s.kişli hılverik hey'etli ol murdâr
Bu şekkâl ile pâre sürünür horsik gibi ağyâr
Bu eşkâl-i aceblûs yine kim mekkâre gelmişdir.

Gönül tâ pak tene çayhîl bağla deşte-i zülfün

Koma şûr-ı tiyek-veş hângâlde deste-i zülfün

İdüp boynuma beşâret tanba lûzim beste-i zülfün

Bana lenbâk ile cimtiz itme deste-i zülfün

Gönül güllâb-eser celmurdaki pâzâra gelmiştir

Nepük idüp yüzine silköven sürdi o bî-ârın

Lülü cürcân ne lâzımdır ola eğlende ol hârın

Başına gühîk-i şînbûri hırgû tolı murdârın

Meğer tıgrık idüpdür gövgüsengi var mı ahbârın

Göçürgân sûretinde ya'ni kim esrâra gelmiştir⁵⁰⁸.

⁵⁰⁸ EÇ, C.4, s.141-142.

Diyarbakir’de konuşulan dil de Bitlis’teki dile benzeyen bir Azerî lehçesidir. Evliya Çelebi, “*huyuları her an Doğu’ya meyilli*” olarak tavsif ettiği Sultan IV. Murad’ın Irak ve Diyarbakirliler’in konuşmalarından hoşlandığını ve “*Men şöyle demişem*”, “*Men heze böyle demişem*” şeklinde Doğu lehçesine benzer bir şekilde konuştuğunu yazmaktadır⁵⁰⁹. Kahvecizâde adlı bir sırdaşı bu durumu bildiğinden dolayı, onun için Diyarbakir lehçesiyle hiciv tarzında kadehnâme yazmıştır:

Miğreb çağı kuş bâğından gelmişdim

Şeyh Matar'dan men pürçihli almışdım

Kör Muharrem kimi müflis olmuşdım

"Monlâ Mahmûd kıçım" direm mahkûl mı

Zeynî dir "Hacci gel gel böyle etme

Kara körpide neyleyipsen gel gitme

O hûrmeyi isidipdir isitme"

"Yandırıpdir içim" direm mahkûl mı

Sekiz nügü miskîneyi almışdım

Dam üstinde sittâreyi görmüşdım

Hazak ile hâtırına değmişdim

"Heze bildim sıçım" direm mahkûl mı

⁵⁰⁹ EÇ, C.4, s.67

Evliya Çelebi, Abbâsioğullarından Molla Ramazan'ın kaleme aldığı bir şiire eserinde şu şekilde yer vermektedir. “*Der-beyân-ı eş'âr-ı pâkîze güftâr-ı lisân-ı kavm-i Ekrâd-ı İmâdiyye, güfte-i Monlâ-yı âlim-i Ramazân-ı Abbâsiyân.*”⁵¹⁰

Re'yi'l-esef -i dikken, vâlih u hayrân-ı ışk

Ders-i Aresto diden, serhoş-ı sekrân-ı ışk

Akl-ı kül irbât -i nîf, mekteb-i aşkî dimek

Di bibitîn mudhikî tıfîf-ı heves hân-ı ışk

Def' -i harâret diket, Maj dilî- i zemherîr

Lâyezâl-i ger miyâ, âteş-i sûzân-ı ışk

Di basîjet âlemî, âh-ı şerer-bâr-ı dil

Ger hebeten kâfigî, mâni' -i tûfân-ı ışk

Men hasedâ küfr-i bu, dâğ-ı lâyemân-ı lû

Sergerûbî hâs de çum, dâmen-i râhibân-ı ışk

Dâğ nihânî-i meh lû, eşgere zâhir keren

Emr-i çerağân keren, Hüsrev-i hûbân-ı ışk

Kej zahîrî beho, hûn-ı kuter nesc-i diket

Dide dibet ma'deni la'l-i Bedahşân-ı ışk

Gonca-i bostân eğer, bende nikâbî feket

Lâl-i dibet bî-gümân, murg-ı gülistân-ı ışk

⁵¹⁰ EÇ, C.4, s.712.

Fâş meke zâr-ı heve, ey Ramazân-ı Kürdigî

Şemme nesîmî debî, tâzî vü uryân-ı ışk.

3.5.4. Kürtçe Sözlük Çalışması

<i>mığrebçağı</i> ahşam vakti	<i>mutrib</i> sâzende	<i>pürçihli</i> havuç	<i>pürçikli</i> havuç
<i>menim kimi</i> benim gibi		<i>Bes men netmişem</i> Ya ben neyledim?	<i>körpi</i> köpri
<i>kurgurşum</i> kurşum		<i>ireli</i> ileri	<i>hürme</i> avret
<i>Meni yandırmışdır</i> Beni bîzâr etmişdir		<i>Hulkum çıtıpdır</i> Cânım çıkmışdır	<i>nügü</i> okka
<i>miskîne</i> tütün		<i>sitâre</i> yıldız	<i>hazaki</i> darılmak
<i>Heze bildim sıçım.</i> Şimdi bildim suçumu.		<i>öz özime</i> ben bana	<i>Kusa gitmişem.</i> Bâğa gıtdim.
<i>Kici bacım, ulu bacım.</i> Küçük kız karındaşım ve büyük kız karındaşım.			<i>loğ taşı</i> dam taşı

<i>ard kıcı</i> at kefi	<i>nânumûz aşı</i> ekmek aşı	<i>gendime aşı</i> buğday aşı
<i>gezengevî</i> kudret helvâsı	<i>butum</i> fısdık	<i>mirçite sakallı</i> kıvırcık sakallı
<i>pohrenk</i> su yolu	<i>habbene</i> ----	<i>heze</i> şimdi
<i>acârlı dutuk</i> yeni duvak	<i>Hey kişi pisik gimi mevlama gılan.</i> <i>Hey âdem kedi gibi çağırma derim.</i>	
<i>Bes ki kûzeyi sindirmişsan?</i> Zâhir bardâğı kırmış mısın?	<i>Atan gûriçün olsun</i> <i>Baban mezâriyçün olsun</i>	

Bazı kelimelerinin tercümesini bildirir.⁵¹¹

<i>vejd</i> bir hâlet	<i>Şar enbâr</i> sema etmek	<i>hoban kandir</i> bostân bozuntusu fenâ hıyar
<i>bermişiz</i> (...) olmuş	<i>hasaki polâd peş</i> mariz olup şişmiş kimsene	<i>haralık</i> yanmış

⁵¹¹ EÇ, C.4, s.68-69.

<i>hopân</i> vîrân	<i>çank</i> bağçe	<i>hüsn-i hır hır</i> kemâlin bulmuş meyve
<i>bir çap</i> bir şinik	<i>çiçi hız</i> pervazlanmış	<i>kullâb</i> kemend
<i>berçegîr</i> yolunmuş	<i>sen çalarsın çap</i> el ele çarpmak	<i>acep pıtlura pıtra</i> iki tüğü kalmış tavuk
<i>poh palızın</i> bî-ma'nâ sözü sazi	<i>gricek çehre</i> eğri çehre	<i>hârâk</i> yanmış
<i>celâ gozlık</i> ta'am üzre sabırsızlık	<i>çihturluk</i> nâpâklik	<i>lâ-kût-ı hem-tâke</i> koca kelb sakısı
<i>hapı hap</i> kaşık değiştirmek	<i>gönîzik</i> çömelip oturmak	<i>şeyhik</i> sapsız çakı
<i>pürbetür pür</i> cân acısından kendüyi yere urmuş		<i>dikdikde hattık</i> çömlerde kaynayan bulgur aşısı
<i>tıklız</i> taun		<i>pıhhık</i> gülmek

<i>sarîk-i bî-zırım</i> bir şeye lâzım olmayan deri parçası		<i>müttâi şıttık</i> çıban çıkarmış
<i>celâz</i> za'îf	<i>çındırla</i> eski	<i>pelâs poh</i> pâre pâre olmuş esbâh
<i>kinâf</i> hamur		<i>kinâf,ı kûga gör göt vâr</i> hamur (?) kenarında ufak odun gibi
<i>rûbâz</i> yüz be yüze	<i>cîz u çizlûş</i> erkek horoz	<i>hılverik hey'et</i> kara koncoloz-sıfât
<i>buşekkâle</i> bu şekil ile	<i>horsik</i> sabun ufağı	<i>aceblûs</i> şekl-i acâ'ib
<i>Koma şûr-ı tiyek-veş hânigal ile</i> İğ üzerine sarılan pembe ve elde dolanan ip- likdir.		<i>cincil</i> salıncak
<i>beşârat</i> tesbih gibi dizilmiş şey	<i>tanba luzim</i> küçüceğim, cânım	<i>lenbâk</i> götürgü
<i>cimtîz</i> uvalanmış	<i>lâran</i> çömleğe bağlanan ipdir	<i>celmur</i> küçük çömlek

<i>silköven</i> kırmızı boya	<i>lülü cürcân</i> (---) (---)	<i>gühik</i> gelin duvarı
<i>şinbûrî</i> sahipsiz şeydir	<i>hurgû tolı</i> burnu sümüklü	<i>tığrîk</i> evlâd doğdukda olan düğündür
<i>gövgüsengi</i> düğüne {gelen} saçıdır		<i>güçürgân</i> düğün okuyucusu demektir

Van'da konuşulan dile örnek

<i>pisih</i> kedi	<i>bihırî</i> ocak	<i>geven</i> diken çalı	<i>kepân</i> sarılık
<i>göyündirmişem</i> bakmışım		<i>bacıma bir baş varam.</i> kız karındaşıma bir kerre varayım.	
<i>heleşî gelişi idelüm.</i> gülelim, oynayalım.		<i>har adaydın?</i> nereye vardın?	
<i>germede çimdim..</i> hammâmda yıkandım.		<i>şâd başem</i> ya'nî, "şen ve mâldârım."	
<i>gözeyi apar gılan!</i> bardağı getirsene!		<i>bes çaş çağı olupdır.</i> belî kuşluk ta'âmı vakti olmuşdur.	

SONUÇ

Ömrünü seyahate adayan Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi en kapsamlı seyahatnamelerden biri olmasının yanı sıra çalışma alanımız hakkında en somut ve kapsamlı bilgileri de aktarmaktadır. Akrabası Melek Ahmed Paşa'nın görevi dolayısıyla Diyarbekir ve Van'da uzun müddet kalan Evliya Çelebi, her vesileyi fırsat bilip civar şehirlere de gitmiş ve Kürtlerin yaşadığı hemen hemen her yeri gezme imkânı bulmuştur. İşte belki de müellifi diğer seyyahlardan ayıran en önemli özellik bilgi verdiği yerlerde uzun süreli kalması ve ayrıntılı gözlemler yapma imkânı bulmasıydı. Gördüğü bir rüya üzerine seyahate başlayan Evliya Çelebi bir görev bilinciyle hareket etmiş ve elçilikten muhtesipliğe, müezzinlikten hattatlığa kadar yaptığı pek çok işi seyahatlerine bir vesile olarak değerlendirmiştir. Diğer seyyahlar özellikle bu coğrafyada çok az zaman geçirmiş ve dolayısıyla az bilgi aktarmıştır. Evliya Çelebi, gezdiği yerlerdeki mimari ve yerleşimi, karşılaştığı insanların fiziksel görünümelerini, giyimlerini, günlük hayatlarını, geçim kaynaklarını, konuşmalarını, yemek kültürlerini çok ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Bunu yaparken de, 'nev'i şahsına münhasır' ilginç benzetmeler de kullanmıştır. Hakkında en büyük eleştiri konusu olan mübalağalı üslubu, aktardığı bilgilerin yaptığı tasvirlerin önemini ortadan kaldırmamıştır. Gördüklerini resmedercesine aktaran müellif, yaşadığı atmosferi büyük bir ustalıkla hissettirmiştir. Bu aktarımlarda yer yer kendi iç dünyasının hayat görüşünün ciddi anlamda tesir altında kaldığı görülmektedir. İstanbul'da yetişmiş iyi bir dinî eğitim almış olan seyyahın Sünni itikadına bağlılığı yorumlarında açıkça görülmektedir. Müellifin, siyasi ve idari hususlarda aktardığı bilgiler de çok teferruatlı ve diğer ve muasır kaynaklarla büyük oranda uyumludur. Özellikle İdari yapıyla ilgili aktardığı bilgiler resmi kaynaklarla büyük oranda benzerlik göstermektedir. Böylesine önemli bir eserde çalışma alanımızla ilgili kaydadeğer derecede malumat edinilmiş olması elbette çok olumludur. Evliya Çelebi'nin aktarımında önyargısız olarak hareket etmesi ve müsbet ya da menfi bir önyargı olmadan gözlemlerini aktarması da verdiği bilgileri değerli kılmaktadır. Sünni itikadına olan bağlılığını açık bir şekilde anlatımına yansıtmiş olması, resmetmeye çalıştığı tabloya gölge düşürmemiştir diyebiliriz. Bitlis, Van ve

Diyarbakir başta olmak üzere büyük oranda şehirlerde vakit geçiren seyyah daha çok buralarla ilgili bilgi vermiştir.

Evliya Çelebi, Kürtler'i tavsif etmek için pek çok kelime kullanmıştır. Bu tavsiflerde inanç, dış görünüş, yaşanan coğrafya, cinsiyet ve hayat tarzı gibi unsurlar etkili olmuştur. Sünni Kürtler hakkında mümin, muvahhid, sâim, kâim, oğuz, pâk inançlı Yezidî Kürtler hakkında ise dinsiz, kelb-perest gibi tanımlar kullanmıştır. Görünümle ilgili olarak sevimli, güzel yüzlü, dinç, peri yüzlü, ay parçası, hoş görünüşlü, zarif gibi kelimeler geçmektedir. Kadınlar için, perde ehli ve dindar gibi terimleri çok kullanan Evliya Çelebi çocuklar için de ciğer köşeleri ve ciğerpareler tanımlarını kullanmıştır.

Seyahatnamede Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. Müellifin tarifine göre derinliği doğuda Harir'den batıda Haleb şehrine kadar uzanan bu üçgen şeklindeki yapının genişliği üstte 750 km ile başlayıp güneye doğru 2000 km kadar uzanmakta ve Basra'ya doğru 300 km'ye kadar daralmaktadır. Evliya Çelebi'nin tarifine göre, Kürtlerin 1.000.000 km²'lik bir alanda yaşadıkları anlaşılmaktadır. Elbette bu coğrafyada sadece Kürtler yaşamıyordu. Müellif bu coğrafyayı tanımlarken insan sayısının az ya da çok olduğuna bakmamıştır. Aslında kesin çizgilerle yapılacak bir tanımlamaya da imkân görünmüyordu. Çünkü konar-göçer hayat tarzı oldukça yaygındı. Seyahatnamede, sadece Çapakçur yaylasında bulunan 200.000 konar-göçer Ekrâddan söz edilmektedir⁵¹². Konar-göçer hayat tarzı hayvancılıkla uğraşanlar için bir zaruret hükmündeydi. Çünkü geniş hayvan sürüleri için yeni otlaklar bulma ihtiyacı, aynı yerde sürekli bulunmayı mümkün kılmıyordu. Ekonomik sebeplerden dolayı ortaya çıkan bu durum zamanla sosyal, kültürel ve siyasi boyutları şekillenen bir hayat tarzına dönüşmüştür. Öyle ki konar-göçerlerin yaşadıkları mekânlar farklı olduğu gibi, günlük hayat alışkanlıkları, devlet anlayışları, gelenekleri, yemek ve giyim kültürleri de yerleşiklerden farklıydı. Osmanlı Devleti'nin yurdruk-ocaklık sistemini uygulamasının en önemli sebebi de sayıları fazla olan konar-göçerler üzerinde beyler

⁵¹² EÇ, C.4, s.135.

kadar nüfuz tesis edilememesiydi⁵¹³. Yerleşik hayatın yaygın olduğu şehir merkezlerinde böyle bir sorun söz konusu değildi. Seyahatnamede şehirlerdeki mimari yapı ve iskân durumu hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Küçük yerleşim yerlerinde cami, hamam, han ve medrese gibi yapıların varlığı nüfusun yapısına göre değişiklik gösterebiliyordu. Büyük kentlerde ise bu yapılar dışında köşkler, çeşmeler, darülkurra, darülhadis gibi yapılar bulunuyordu. Bu hususta da Bitlis özel bir yere sahiptir. Abdal Bey'in teşvik ve desteğiyle Bitlis'e getirilen ustalara yaptırılan saray ve köşklerler son derece görkemli yapılarıdır. Diyarbakir'deki mimaride şehre "Kara Amid" verilmesine vesile olan siyah taş geniş bir alanda kullanılmıştı. Van'daki yerleşimde de mağaraların özel bir yeri bulunuyordu. Öyle ki Van Kalesi'ndeki mağaralarda muhtemel kuşatmalarda kullanılmak üzere bol miktarda erzak depolanıyordu. Seyyahın alıntı yaparak aktardığı bilgilere göre Ahlât'ın geçmişte çok ileri düzeyde bir şehircilik mimarisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. At dışındaki hayvanlar şehre alınmayıp sağılan sütler şehre kadar döşenen kanallar aracılığıyla ulaştırılıyordu.

Osmanlı Devleti'nden önce Safeviler'in uyguladığı katı merkeziyetçi politika ve on üç Kürt beyinin Şah İsmail tarafından hapsedirilmesi bölgede ciddi anlamda rahatsızlığa sebep olmuştu. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Tebriz'e giren Yavuz Sultan Selim'in Kürt beylerini serbest bırakması ve İdris-i Bitlisî'nin de arabulucuğuyla dengeler Osmanlı Devleti lehine değişmeye başladı. Safeviler'in ikinci işgal girişimi üzerine Kürt beylerinin Yavuz Sultan Selim'den yardım talebinde bulunması üzerine Diyarbakir'e gönderilen Bıyıklı Mehmed Paşa ve İdris-i Bitlisî'nin desteğiyle bu tehdit bertaraf edildi. Bundan sonra kurulan Diyarbakir Eyaleti'nde klasik Osmanlı sancakları dışında yurdruk-ocaklık olarak adlandırılan tımar ihtiva eden Ekrâd Sancakları ve tamamıyla özerk bir yapıya sahip olan Hükümetler kuruldu. Böylece Safeviler'in ortadan kaldırdığı otonom yapı yeniden tesis edilmiş oldu. Birkaç aşiretten oluşan Emirlik adlı konfederasyonlar bundan sonraki siyasi süreçte güçlenmeye başlamıştır. "Mir" olarak bilinen Emirlerin diğer aşiretler üzerinde üstünlük kurmadan ziyade koordinasyon ve denetim yönleri daha etkin olmuştur.

⁵¹³ Kurt, s.31.

Mirlerin nüfuzlarını tesis etmelerinde “soyluluk” önemli bir mefhum olmuştur. Bu anlamda Cizre beyleri uzun bir müddet kendilerini Halid b. Velid’in soyundan geldiklerini savunmuşlardır. Osmanlı Devleti’nin gerileme devrinde ortaya çıkan merkeziyetçi devlet anlayışına kadar emirlik sistemi uyumlu bir şekilde uygulanmıştır.

Eğitim hayatından giyime, mimariden sanat çalışmalarına kadar sosyal hayat içinde en önemli faktör inançtır. Din sosyal ilişkileri düzenleyen ve belirleyen en önemli etken olmuştur. Camiler ibadet dışında eğitimde önemli bir yer tutmaktaydı. Bitlis’te okuma yazma öğretimi müstakil okullarda yapılmakta iken Diyarbekir’de ibadet dışındaki zamanlarda bu faaliyetler sürdürülüyordu. Bazı camilerde bunun dışında Kur’an ve hadis ilmi öğretildiği gibi, müstakil darülkurra ve darülhadislerde de yapılabiliyordu. Medreselerde yapılan eğitim faaliyetlerinin devamlılığı kurulan vakıfların gücü ve devamlılığı ile orantılıydı. Bilimsel faaliyetlerin teşvik edildiği Bitlis’e getirilen bilim adamları aracılığıyla medreseler dışında binlerce kulübede eğitim yapılıyordu. En yaygın bilimler tabiplik ve cerrahlıktı. Cerrahlığın yaygın olması kavga ve çatışmaların yoğun olmasına bağlıydı.

Sosyal hayat içinde insanların konumlarını ve maddi durumlarını belirleyen en önemli unsur giyim olmuştur. Maddi durumu iyi olan kişiler ipek, kürk, samur, atlas kemha gibi kumaşlar kullanırken, maddi durumu elverişli olmayan ise bogası, basma, cuka gibi kumaşlar kullanmıştır. Erkekler için giyim kültürünün en önemli aksesuarı hançerdi. Kadınların büyük bir kısmı giysi olarak çarşaf ayakkabı olarak çizme kullanıyordu. Hançer dışında en çok kullanılan silahlar kılıç, ok ve yaydı. Ağır silahlar ise genelde kalelerde bulunuyordu.

Sosyal hayatta umumi hamamlar yaygın olduğu gibi zenginler ev hamamları da yaptırmıştı. Kadınların umumi hamamlara gitmelerine sıcak bakılmaması, ev hamamlarının sayısının artmasına vesile olmuştur. Diyarbekir’de bulunan 700 ev hamamı bu duruma örnektir. Eğlence hayatında cirit ve ok atma yarışları, güreş müsabakaları, deve, at, camız ve koç güreşleri, satranç müsabakaları önemli bir yer tutmaktaydı. Bunlar dışında çevgen oyunu ve nehir kenarlarında yapılan fasıllar

önemli eğlence etkinliklerindendi. Şehir merkezlerinde zengin bir mutfak çeşitliliği vardı. Öyle ki seyahatnamede Bitlis'teki ziyafette geçen on yedi pilav çeşidi geçmektedir. Bitlis'te bu denli yüksek refah seviyesinde en önemli etken Tebriz-Halep ticaret yolu üzerinde yer almasıydı. Bu yol üzerinde taşınan en değerli meta ipekti. İpek yolunun zamanla farklı Bursa ve İzmir güzergahlarına kaymasıyla ticaret önemini yitirmeye başladı. Tarım faaliyetleri de önemli bir geçim kaynağıydı. Uygun arazi koşullarında çoğunlukla buğday, mercimek, nohut yetiştirilmekte iken, yüksek ve soğuk yerlerde darı ve arpa, geniş bağ arazilerinde ise bol miktarda üzüm yetiştiriliyordu. Konar-göçer hayat tarzının vazgeçilmez geçim kaynağı olan hayvancılık da geniş bir alanda yapılıyordu. Zorlu arazi koşullarında keçi ve katır yetiştiriliyordu. Hayvancılığa bağlı olarak dericilik önemli bir gelişme alanı bulmuştu. Gazzazlık (ipek üreticiliği), boyacılık ve dokumacılık en yaygın sanayi kollarındandı.

Seyahatnamede dil ve edebiyatla ilgili önemli bilgilere yer verilmiştir. Müellif, Kürtçe'nin ortaya çıkışını Hz. Nuh döneminde yaşayan Melik Kürdim'e dayandırmıştı. On iki farklı Kürt dilinden söz etmiş olmakla birlikte on altı lehçenin adını kaydetmiştir. Bitlis'te bulunduğu sırada Kürtçe öğrenme imkânı bulan müellif farklı yerlerde konuşulan Kürtçe lehçelerini ayırt edecek bir birikime sahip olmuştur. Bu tasnifte bazı hatalar yapmış olsa da bu kadar zamanda bir dille ilgili mukayese yapabilmesi bile takdir edilecek bir maharettir. Hatta küçük de olsa bir Kürtçe sözlük çalışması yapmış ve sözlü edebiyat ürünlerine de eserinde yer vermiştir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi bundan sonraki süreçte yapılacak çalışmalara kaynak olacak ve ışık tutacak bir potansiyele sahiptir. Müellif eksik ve hatalı yönleri de olsa, yeri başka bir eserle doldurulamayan bu çalışmasıyla önemli bir ihtiyacı karşılamış bize büyük ve önemli bir miras bırakmıştır.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

Kur'an-ı Kerim; Rum/2,

Evliya Çelebi Mehmed Zılli İbn Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Ahmed Cevdet)Dersaadet İkdam matbaası, İstanbul 1896, C.1.

Evliya Çelebi Mehmed Zılli İbn Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Ahmed Cevdet)Dersaadet İkdam matbaası, İstanbul 1896, C.2.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zıllî, Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı) YKY yay., İstanbul 1998, C.2, sunuş.

Evliya Çelebi Mehmed Zılli İbn Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Ahmed Cevdet)Dersaadet İkdam matbaası, İstanbul 1896, C.4.

İbn Cübeyr; *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.

Tavernier, J.B. ; XVII. *Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Çev. Ertuğrul Gültekin, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980.

Olivier, Guillaume Antoine; *Türkiye Seyahatnamesi*, Çev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977.

Dersnschwam, Hans; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Çev. Prof. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yay., Mersin 1992.

Lyold, Seton; *Türkiye'nin Tarihi-Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Ender Varinlioğlu, Tübitak yay., Ankara 2002.

Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. Oğuz Yarlıgaş, Kabalcı Yay., İstanbul 2011.

Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, (Editör: Ertuğrul Zekai Ökte) Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1988, c.IV, s.1709.

Araştırma Eserler

Balcı, Ramazan; *Osmanlı'nın Doğu Siyaseti*, Yitik Hazine Yay. İstanbul 2010.

Baltacı, Cahid; *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Marmara Ün. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 2010.

Boeschoten , Hendrik Bruinessen, Martin Van; *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, (Çev. Tansel Günay), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Bruinessen, Martin Van; *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim yay., İstanbul, 2010.

Çelebi, Evliya; “Evliya Çelebi Seyahatnamesi”, C.4, YKY Yay. İstanbul 2012,

Dankof, Robert; *Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, (Çev. Müfit Günay), YKY Yay. İstanbul 2010.

Dankoff, Robert; *Evliya Çelebi Seyahatnamesini Okuma Sözlüğü*, Mehmet Ölmez yay., İstanbul 2004.

Gökalp, Ziya; *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Toker Yayınları, İstanbul 1999.

Izady, Mehrdad R.; *Bir El Kitabı Kürtler*, Çev. Cemal Atila, Doz Yay., İstanbul 2004.

Karateke, Hakan ve Aynur, Hatice; Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılı Kaynakları, TTK Yay., Ankara 2012.

Köhler, Wilhem; *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, Çev. Haydar Işık, Alan Yayınları, İstanbul 1989.

Minorsky, Vladimir; *Kürtler ve Kürdistan*, Doz yayınları, İstanbul 2004, s.80.

Özcoşar, İbrahim; *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, Şarkiyat Enstitüsü Hazırlık Yay. 1, Mardin 2009.

_____ *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan yay., İstanbul 2008.

Özön, Mustafa Nihat, Evliya Çelebi Seyahatname(Gördüklerim), İnkılap yay. İstanbul 1976.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhâl, TTK yay. Ankara 1988.

Zengin, Burhan; *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Prestij Reklam, İstanbul 2001.

Zeki Beg, Muhammed Emin; *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar yay., İstanbul 2012.

Makaleler

Baysun, Cavid;“Evliya Çelebiye Dair Notlar”, Türkiyat Mecmuası, sayı 12, 1955, s.261.

Bruinessen, Martin Van; “Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları, Studia Kurdica 3.Paris, 1985.s.14.

Doğan, Cabir; *II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması*, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/4 Fall 2011, s.511.

_____, *XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri*, Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2011.

Gencer, Fatih; “*Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi*”, s.79.
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1627/17446.pdf>

Demircan, Adnan; *Müslümanların Fethinden Mervanîler’in Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn*, İstem, Selçuklu Ün. İlahiyat Fakültesi, İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi, S.17, Konya 2011, s.10.

Gemici, Nurettin; Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi Işığında Çok Kültürlü ve Dinli Hayatın Merkezinde İstanbul, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011, 24, İstanbul, s.182.

İpşirli, Mehmet; “Osmanlı Devlet Teşkilatı”, Osmanlı Devleti Tarihi (Ed. E. İhsanoğlu), Cilt I, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999, s.139-277.

Kazıcı, Ziya; “Eğitim”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, C.14, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1993, s.91.

Kütükoğlu, Mübahat; “Osmanlı İktisadi Yapısı”, Osmanlı Devleti Tarihi, (Ed. E. İhsanoğlu), Cilt II, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999, s.513-649.

Kılıç, Orhan; “*Yurtluk-Ocaklık Ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler*”, s.124. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1248/14269.pdf>

_____, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri”, s.3. web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt11/sayi1/257-274.pdf

Özay, Yeliz, Çağının Sıradışı Yazarı ve Eseri: Uluslar arası Evliya Çelebi ve Seyahatname Sempozyumu, Millî Folklor Dergisi, 2008, Yıl 20, Sayı 78, s.126.

_____, “Evliya Çelebi Seyahatname’sinde Garâ’ib Bir Anlatı: Hz. Ali Kayası Efsaneleri”, Millî Folklor Dergisi, 2011, Yıl 23, Sayı 92, s.63.

Şentürk, Mustafa; *Vakıf Kültürünün Kur’an’daki Referansları*, İstem, Selçuklu Ün. İlahiyat Fakültesi, İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi, S.16, Konya 2010, s.144.

Tezcan, Semih; “Evliya Çelebinin Doğum Günü”, Toplumsal Tarih, 207, Mart 2011, s.61.

Tezcan, Nuran, Kadir Atlansoy, Evliya Çelebi ve Seyahatname, Doğu Akdeniz Üniversitesi yay. Gazimağusa, sunuş bölümü.

Yediyıldız, Bahaeddin; “Osmanlı Toplumunu”, Osmanlı Devleti Tarihi, (Ed. E. İhsanoğlu), Cilt II, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999, s.441-499.

Kongre Ve Sempozyum Bildirileri

Acar, Abdurrahman; Dünden Bugüne Hetâkh (Atak) Kalesi, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri, (05-06 Eylül 2008 Lice) Ed. Ahmet Erkol, Abdurrahman Adak, Cilt 2, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012.

Bilgin, Feridun; Osmanlı Hâkimiyetindeki Cizre’de Siyasal Değişim ve Merkez-Çevre İlişkisi (XVI-XIX) Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslar arası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri), Ed. M.Nesim Doru, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

Gümüş, Ercan; Silvanlı Bir Tarihçi; İbnü’l-Ezrak ve Eseri “Meyyâfârikîn ve Âmîd Tarihi”, Uluslar arası Silvan Sempozyumu Bildirileri, (25-27 Nisan 2008 Silvan) Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2012.

Özcoşar, İbrahim; *Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey*, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre (Uluslar arası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri), Ed. M.Nesim Doru, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

Ansiklopediler

Grolier International Americana Encyclopedia, “Evliya Çelebi” maddesi, İstanbul, 1993, c. 5, s.396

Erkal, Mehmet; “Ganimet”, DİA, C.13, Diyanet yay., İstanbul, 1996, s.351-354.

Juynboll, Th. W. ;“Ganimet” , İA, C.4., MEB yay., İstanbul, 1987, s.716.

Pakalın, Mehmet Zeki; “Ganimet” ,Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB yay., İstanbul, 1993, C.1, s.644.

Karal, Enver Ziya; Büyük Osmanlı Tarihi, TTK yay. C.2.

Yayınlanmamış Tezler

Kurt, Yılmaz; *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Ün., Sosyal Bilgiler Enstitüsü, Ankara 1992, s.28-29.

Küçükaya, M.Askeri; Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Tasavvufi Kültür, Harran Ün. Sosyal Bilimler Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.5.

Web Siteleri

Ayvazoğlu, Beşir; Ali Şir Nevaî, Aksiyon Dergisi, 10 Mart 2001, URL; http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/newsDetail_getNewsById.action;jsessionid=912FAFE85092FE7510F4E50C8297BE25?load=detay&link=7391&newsId=33374

Eren, Hasan, “Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları”, Bilimsel Bildiriler, TDK Yayınları, 1972, s.1. e-kaynak: <http://www.bilgicik.com/yazi/evliya-celebi-ve-anadolu-agizlari-profdr-hasan-eren/>.

T.C. Kültür Bakanlığı, El Yazmaları resmi web sitesi (<http://www.yazmalar.gov.tr/>).

Türk Dil Kurumu Resmi Web Sitesi; <http://www.tdk.gov.tr/>

Elektronik Dergiden Makaleler

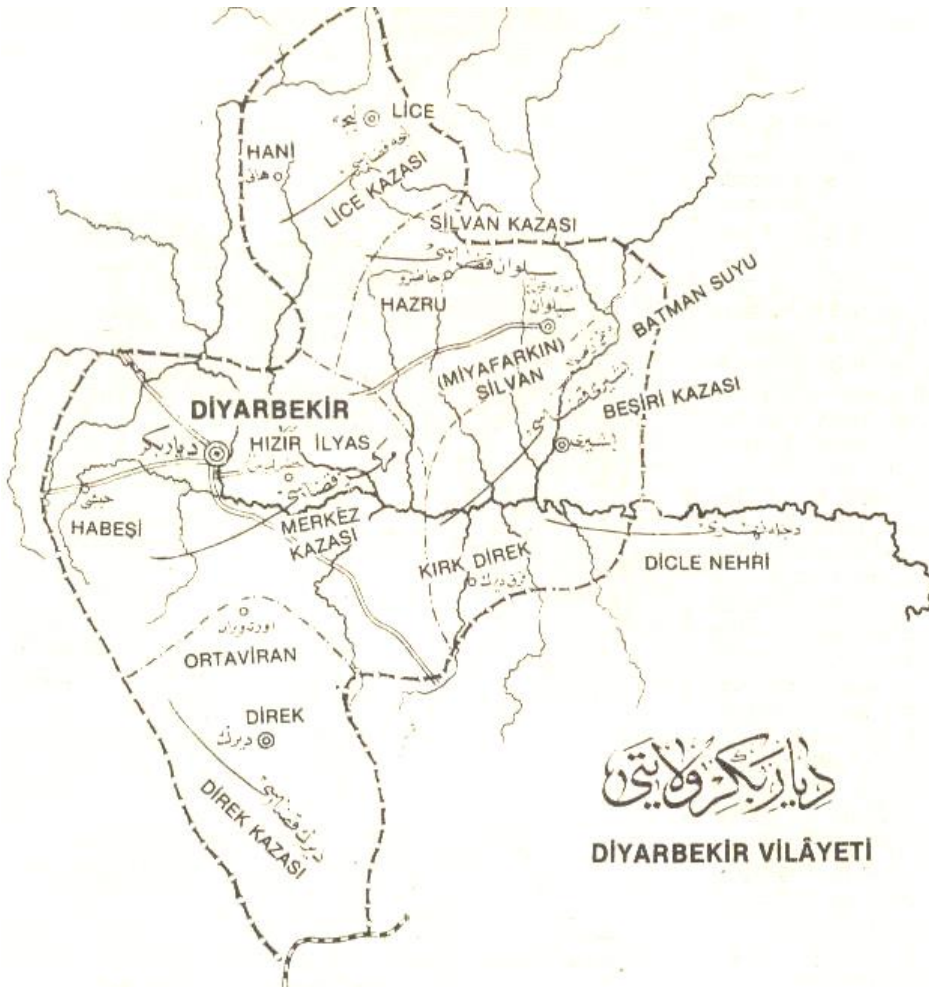
Uluç, A.Vahap; “*Kürtler’de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret*” Artuklu Ün. Sosyal Bilimler Ens. Mukaddime Dergisi, Sayı 2, Yıl 2010, s.40. <http://mukaddime.artuklu.edu.tr/documents/Makaleler/Sayi2/57.pdf>

Akalın, Şükrü Haluk; Seyahatnameden Evliya Çelebiye, Çukurova Ün. Yay. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Mart 2011, s.212. http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/sha_celebi.htm

EKLER

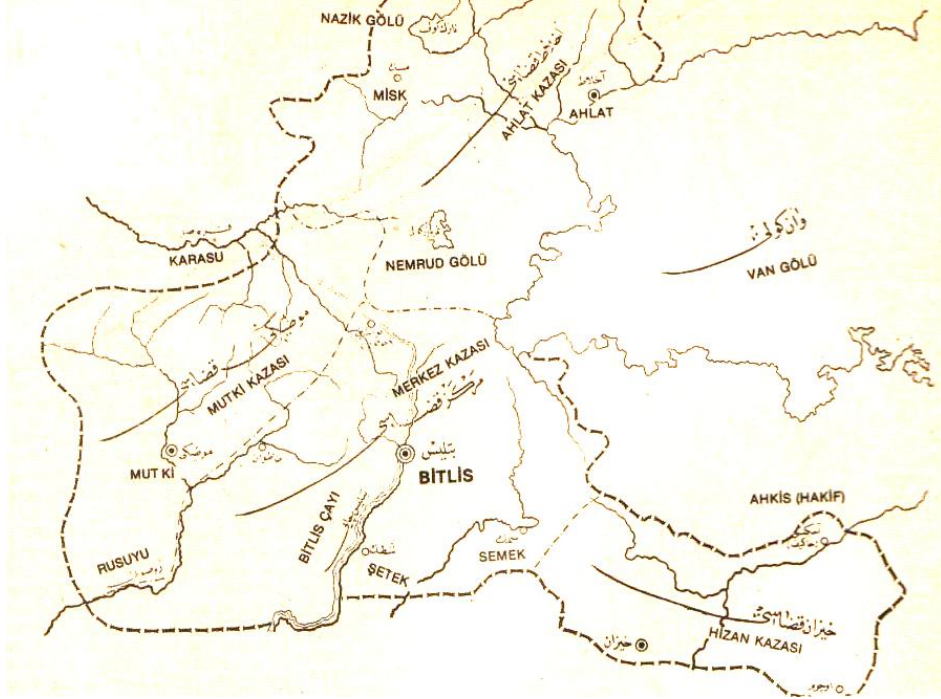
HARİTALAR

HARİTA 1 : Diyarbekir Eyaletinin Haritası ⁵¹⁴

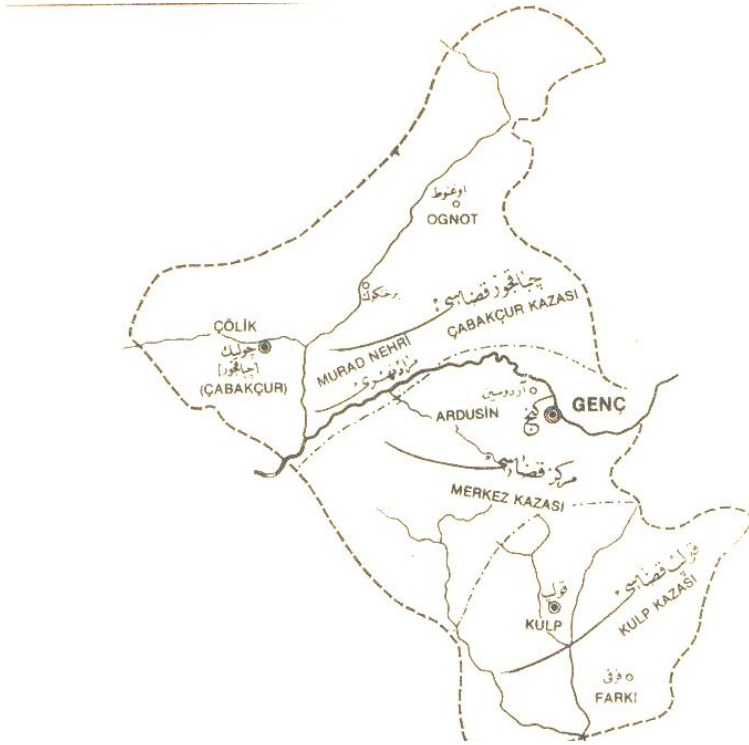

⁵¹⁴ Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, Milliyet yay., İstanbul 1985, s.97.

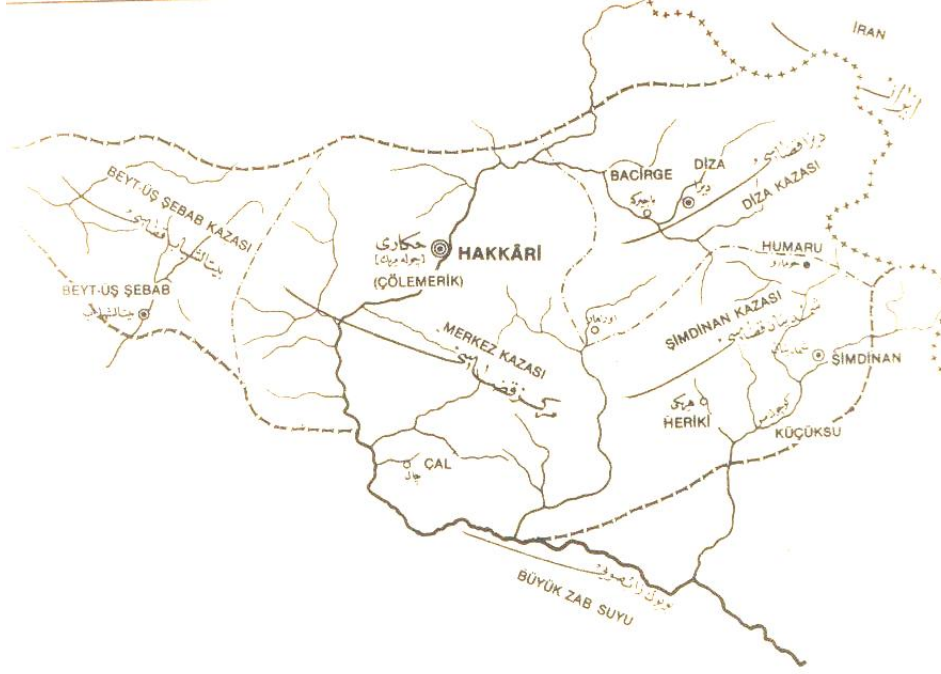
HARİTA 2: Bitlis'in Haritası

HARİTA 3: Genç'in Haritası

HARİTA 4: Hakkari'nin Haritası

HARİTA 5: Ergani'nin Haritası

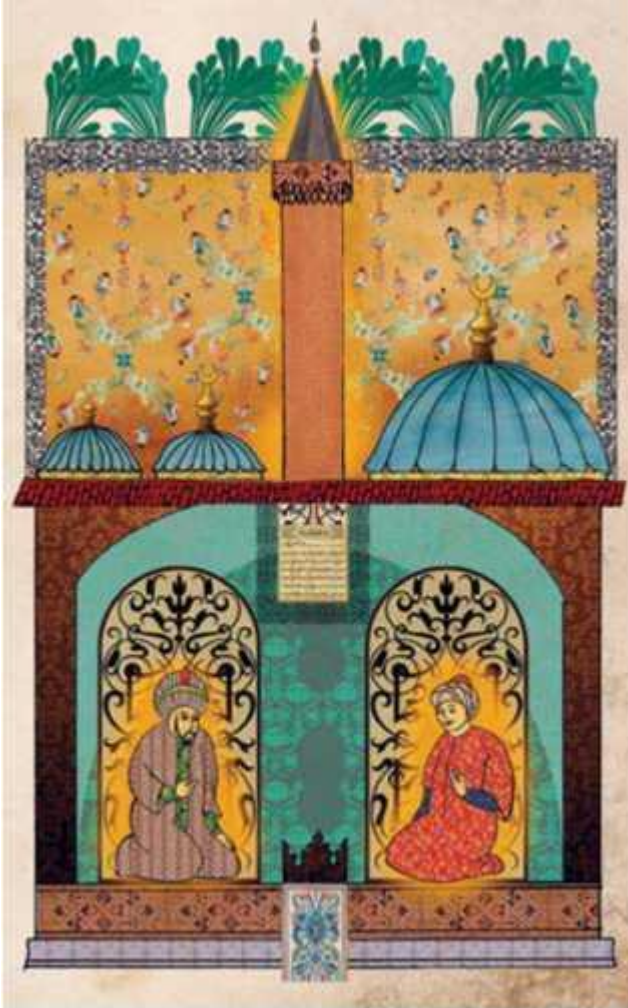
RESİMLER

Resim 1 : Seyahatnamenin 1. Cildinde yer alan esnafı tasvir eden minyatür.
(Kaynak: http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/sha_celebi.htm)

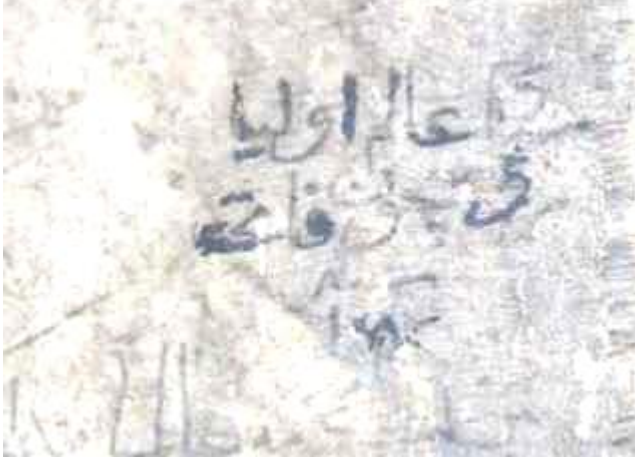
Resim 2 : Evliya Çelebi'nin ezan okuduğunu gösteren minyatür. (Katıldığı savaşlardan zaferle sonuçlananların yirmi ikisinde zafer ezanını Evliya Çelebi okumuştur.)

(Kaynak: http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/sha_celebi.htm)

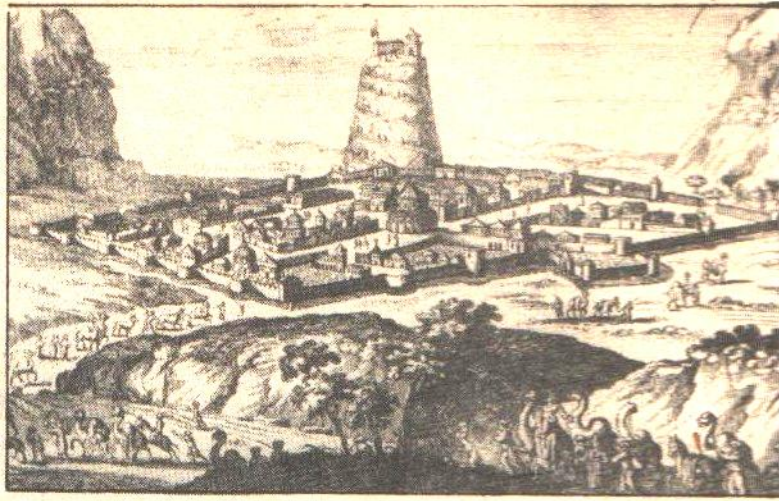

Resim 3 : Evliya Çelebi'nin mezar taşına yazdığı yazı (ruhiyçün Allah rızasına, Fatiha)

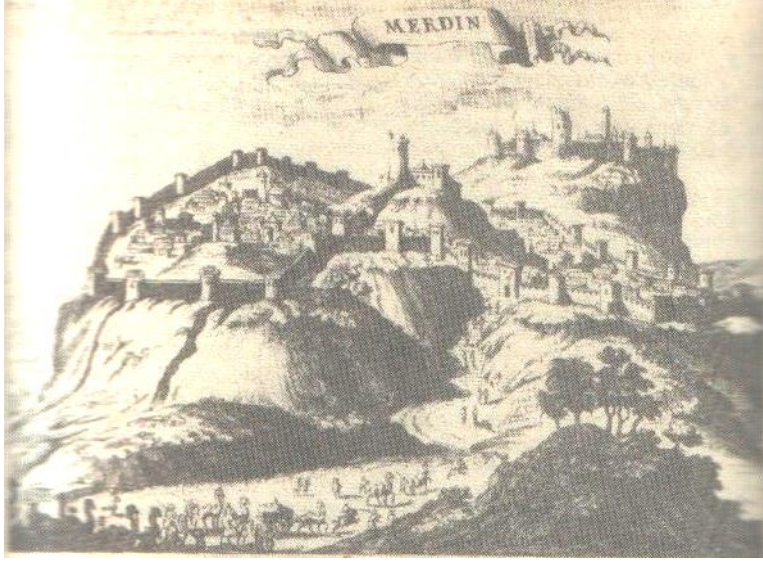
(Kaynak: http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/sha_celebi.htm)

Resim 4 : XVI.yüzyılda Bitlis (Kaynak: Tuğlacı, s.59)

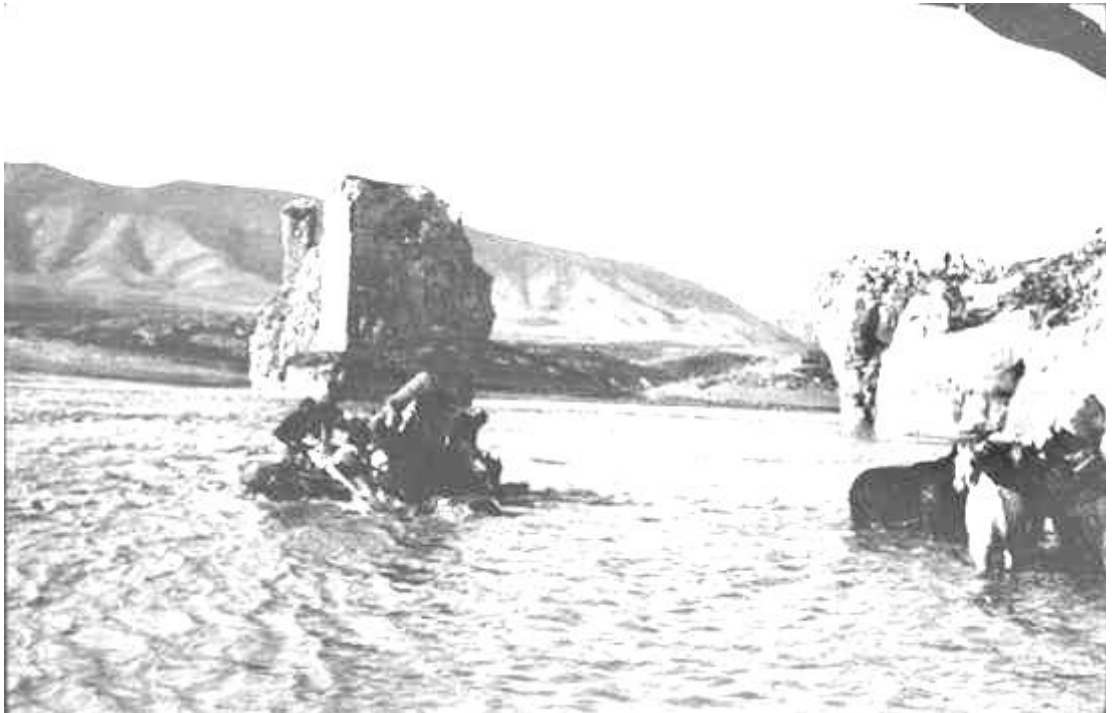

Resim 5 : XVII.yüzyılın İkinci Yarısında Mardin (Kaynak: Tuğlacı, s.240)

Resim 6 : Dicle Nehrinde Kelekle Geçiş.

(Kaynak: Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin Ve Çevresi(Mardin, Nusaybin Ve Hasankeyf)Yüksek Lisans Tezi, Harran Ün.Sosyal bilimler Enst. s.103*)

ÖZGEÇMİŞ

1979 yılında Mardin'in, Ömerli ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Nusaybin ilçesinde tamamladı. 2000 yılında Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünü bitirdi. Aynı yıl Mardin'in Nusaybin ilçesinde öğretmen olarak göreve başladı. Halen Ömerli İlçesi Vatan Ortaokulu'nda görev yapmaktadır.